

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ номері:

Кучма Л. Д. Доповідь на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького

Будівництво Збройних Сил України: проблеми і перспективи

Українська церква між двома уніями (1569—1596 рр.)

Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — початку XVII ст.

Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР 1921—1933 рр.

Греко-католицька церква в 1944-1991 рр.

4'96

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. О. Єкельчик, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт (заст. головного редактора), В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тронько

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

докт. іст. наук *О. П. Реєнт*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*
канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *А. Д. Голина*
Коректор *Н. А. Дерев'янка*
Комп'ютерна верстка *Н. О. Зразюк*

Здано до набору 13.06.96. Підп. до друку 31.07.96. Формат 70×108/16. Папір газетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 17,14. Тираж 1690 прим. Зам. 6-163

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка», 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги,
252004 Київ 4, вул. Б. Хмельницького, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 4 (409), июль — август 1996. Национальная академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1937 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолий. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Грушевского, 4.

Адреса редакції:

252001, Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон 228—52—34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 4 (409)

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ 1996

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

Кучма Л. Д. Доповідь на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького	3
Темко Г. Д. Будівництво Збройних Сил України: проблеми і перспективи	13
<i>400-річчя Берестейської унії</i>	
Харшин М. В. Українська церква між двома уніями (1569—1596 рр.)	24
Біляков Г. Ф., Білякова О. Г. Берестейська унія в працях польських істориків XX ст.	34
<i>Проблеми української медієвістики</i>	
Моця О. П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень	41
Гурбик А. О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст.	49
Русіна О. В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — початку XVII ст.	62
<i>З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін</i>	
Бузалов В. Й., Табачник Д. В. Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. 1921—1933 рр.	75
<i>З історії релігії та церкви</i>	
Любашенко В. І. (Львів). Єретично-раціоналістичні рухи в Україні XV—XVI ст. (до питання генези та еволюції «пожиждовлених»)	90
Греко-католицька церква в 1944—1991 рр.	101

* * *

Зубар В. М. Деякі питання історії Північного Причорномор'я наприкінці II — на початку III ст.	115
Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX — початок XX ст.)	124

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів (<i>Закінчення</i>)	133
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Водотика С. Г. (<i>Херсон</i>), Хмарський В. М. (<i>Одеса</i>), А. Д. Бачинський. Січ Задунайська. 1775—1828: історико-документальний нарис	147
Якубовський В. І. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). І. С. Винокур, П. А. Горішний. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя	151
Сушко О. О., Виговський М. Ю., М. В. Коваль. Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії	153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Сарбей В. Г. Науково-практична конференція «Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти»	156
Світленко С. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Міжрегіональна науково-практична конференція «Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва»	157
Гречило А. Б. (<i>Львів</i>). П'ята наукова геральдична конференція та розвиток сучасної міської герботворчості в Україні	159
Кривцова В. М. Захист докторської дисертації О. М. Лебеденком	160

Л. Д. Кучма

Доповідь на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького

Шановні учасники зборів!

Поважні гості!

Друзі!

Історію творять мільйони, але тільки одиниці стають народною пам'яттю. Вони залишаються нашими сучасниками, продовжують жити не лише у підручниках, переказах і легендах, мистецьких творах та монументах, але й у сьогоденній політиці, справляють помітний вплив на неї.

Ось чому завжди, в усі часи, а особливо в переломні періоди, на зламі епох, люди звертають погляди до тих, хто творив справді великі справи, визначав суспільний поступ, уособлював собою країну та її народ.

Вони для нас — вищі знаки, на яких Бог карбує історію. І великий той народ, який народжує велетнів духу, думки та дії.

У сузір'ї визначних синів і дочок України справді титанічною постаттю є Богдан Хмельницький, з іменем якого пов'язані саме буття України, її вихід на арену світової історії, першопочатки становлення сучасної політичної української нації. Подібно до легендарних героїв давнини, Богдан для українського народу є справді Батьком Вітчизни, уособленням єдності і наступності її історії — від Київських часів до героїчної Козацької доби, національного відродження і визвольних змагань ХХ сторіччя.

Ще він першим серед українських політиків звернувся до славетної державницької спадщини Давнього Києва, прагнув бути її продовжувачем і, мріючи про незалежну Українську державу, започаткував новітні традиції українського державотворення, які були підхоплені й розвинені наступними поколіннями.

Б. Хмельницький став символом єднання етнічних українських земель. Відгомін його полум'яного заклику до загальнонаціонального єднання сягнув навіть далеких і, здавалося, навіки відірваних куточків нашої землі:

Ой Богдане, Богданочку,
Звільнив ти Вкраїну,
То не забудь же, Богдане,
Нашу Буковину, —

співалося у народній пісні.

Геній Хмельницького — у чіткому розумінні поклику часу, усвідомленні прагнень усіх верств та станів нашого народу, формуванні першовитоків української ідеї.

Тож щастя для України, що на арені політичного життя середини XVII віку з'явилася постать такого масштабу, котрій вперше після занепаду княжої Русі вдалося розрубати гордіє вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротивностей.

Ще славетний літописець Самійло Величко наголошував: «Всемогущий Бог, і всея твори Содітел... посла їм яко Мойсея того... Богдана Хмельницького, і дав йому смисл і розум, через який він зміг би від тяжкого іга лядського вольний малоруський народ визволити, і в бажану форму втілити свободу...».

А тому закономірно, що наше загальнодержавне свято — 400-річчя від дня народження гетьмана — відзначається як важлива подія світового рівня.

Масштабні ювілейні заходи, які вінчає це урочисте засідання, — не лише данина великому синові України. Неупереджений погляд на минуле, і, зокрема, кризь призму його найпомітніших представників, необхідний нам для того, щоб реалізувати енергію сьогодення як потужну реальну силу, здатну прискорити майбутнє, перетворити його з «поля можливостей» у конкретну реальність. Оскільки саме сьогодні, продовжуючи Богданову справу, ми реалізуємо третю спробу відродження своєї незалежної держави.

І я переконаний, що в основі прогресу — рух суспільства вперед, але з обов'язковою відповідальною ношею минулого на плечах.

Ось чому зараз, як ніколи, ми повинні мати можливість для своєрідної «очної ставки» сучасного моменту з нашою історією та конструювання на цій основі своєї перспективи. А для цього нам потрібно здолати і стереотипи, за якими велична постать гетьмана надто довго розглядалася спрощено та подекуди вульгаризовано.

Шановні друзі!

Історія людства неспростовно доводить: для реалізації назрілих суспільних потреб необхідні граничне напруження зусиль з боку їх соціальних носіїв та державницькі постаті справді великого формату. А, отже, важливо усвідомлювати, чому саме ця людина у той чи інший період стає на вістрі суспільно-політичного життя.

На прикладі Богдана Хмельницького добре видно, що це зумовлюють глибокі знання, життєвий досвід, професійна та політична загартованість, особисті якості, почуття впевненості у своєму великому покликанні, здатність чути ходу історії, інтегрувати інтереси найширших верств населення і відображати їх у своїй діяльності, конкретно і водночас далекоглядно визначати віхи суспільного розвитку, напрямки поступу держави.

Сьогодні ми маємо всі підстави стверджувати, що гетьман зумів найповніше акумулювати і адаптувати до тогочасних реалій увесь попередній досвід визвольних змагань. І саме тому його справа залишилася у віках. Причому для досягнення поставленої мети в нього рівноцінними виступають як військові, так і політичні й ідейно-духовні засоби. У його політичному мисленні та діях тісно перепліталися прагматизм, схильність до компромісів і переговорів і разом з тим твердість й постійне апелювання до військової сили, багатовекторна зовнішня політика, спрямована на те, щоб ввести свій самобутній народ до сім'ї незалежних цивілізованих народів.

Б. Хмельницький зумів душею і розумом відчувати тенденції в розвитку українського суспільства наприкінці 40-х років, які полягали у стрімкому наростанні суперечностей національного і соціально-економічного характеру, інтенсивному формуванні атмосфери масового невдоволення іноземним поневоленням. Нестерпний соціальний гніт, насунання панщини й кріпацтва, посилення національно-релігійного гноблення, свавілля й зловживання з боку місцевої адміністрації та орендарів каталізували масовий стихійний вибух.

При цьому, як на нашу думку, необхідно і важливо розглядати причини визвольної війни в контексті тодішніх процесів на європейському континенті. В цей час тут відбувалися дві найвизначніші події революційного характеру: Англійська революція й національно-визвольні війни.

Показово, що в 1649 році керівництво Англії (не виключено, що сам Олівер Кромвель) звернулося з відозвою до українського гетьмана, як союзника у боротьбі зі спільним ворогом. А в 1656 році Олівер Кромвель направив до Бранденбурга генерала Джефсона для встановлення зв'язків з Б. Хмельницьким з метою створення «великої антиримської, антигабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції». Не можна замовчувати й той промовистий факт, що в тогочасній Європі порівнювали Б. Хмельницького

і О. Кромвеля як «двох найбільших бунтівників», державних діячів, котрі не поступалися один одному у честолюбстві, хоробрості та спритності.

Нагадаємо також, що у 1647 році спалахнула антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сіцилії, в ході якої Неаполь проголошено республікою. Високою була соціально-політична напруга в Португалії, Данії та Голландії; визрівали Фронда у Франції і масові селянські заворушення в Австрії, Швеції, Росії.

Усе це свідчило, що середньовічна Європа вступала в новий період свого розвитку, пов'язаний із створенням національних держав та утвердженням буржуазних відносин. І Україна не була виключеною із процесу «пробудження» Європи, хоча, на жаль, не змогла тоді і в наступні сторіччя скористатися своїм історичним шансом.

Початок Національно-визвольної війни українського народу, як відомо, відзначився перемогами у боях, справжніми Наддніпрянськими Каннами — під Жовтими Водами та Корсунем. Вони, в свою чергу, сприяли швидкому розгортанню повстання на обох берегах Дніпра. Величезний розмах боротьби висунув на порядок денний проблему її кінцевої мети. Бо вже йшлося не про задоволення інтересів козацького стану, а про визволення від іноземного поневолення, створення національної держави, заміну наявної системи соціально-економічних відносин.

Розпочався інтенсивний процес ліквідації органів влади й адміністративно-територіального устрою Речі Посполитої і натомість — творення українських державних інституцій. Тому, очевидно, є правомірною характеристика подій Визвольної війни і як Національної революції.

Вона була спрямована на розв'язання двох найважливіших і взаємопов'язаних завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й запровадження в ній нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої б лежала дрібна (фермерського типу) козацька власність на землю.

Відповідно до них відбувається кристалізація основних принципів політичної доктрини гетьмана. Її стрижень становила національна державна ідея, яка була вперше сформульована в історії вітчизняної суспільно-політичної думки.

Відтоді вона стала золотою ниткою Аріадни у визвольних змаганнях українського народу протягом наступних сторіч. Насамперед для великого гетьмана. Для досягнення її він підпорядковував усю свою діяльність — військову, соціальну, економічну, зовнішньополітичну.

Становлення Української держави в XVII сторіччі відбувалося у вкрай складних умовах. І якраз в процесі їх подолання сповна розкрився політичний талант Б. Хмельницького. Йому доводилося долати значні перешкоди на шляху конституювання владних структур і поширення їх дії на визволені території країни. Виявляти велику мудрість, щоб опанувати ситуацію після укладення Зборівського (1649 р.) і Білоцерківського (1651 р.) договорів з Польщею.

Здавалося б, що під впливом внутрішніх, пов'язаних із загостренням до крайніх меж соціальних конфліктів, і зовнішніх чинників держава загине. Однак гетьман зумів подолати ці перешкоди. По-перше, істотно пом'якшив внутрішньополітичну напругу в суспільстві, визнавши основні соціально-економічні вимоги селянства. По-друге, після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) зумів повернути втрачені території Української держави, остаточно виборовши її незалежність.

Відновлення Української держави, яку Б. Хмельницький розглядав як спадкоємницю княжої Русі, було, безперечно, найбільшим політичним досягненням українського народу протягом XIV—XVII сторіч.

Використовуючи сповна у державотворчій практиці традиції Запорозької Січі, Б. Хмельницький докладав величезних зусиль для організації дієвого функціонування всіх ланок (знизу доверху) виконавчої влади, а відтак — зміцнення прерогатив, гетьманської влади, чого вимагали внутрішня обстановка та становище України в світі. У цьому відношенні важливу роль відіграли «Статті про устрій Війська За-

порізького», спираючись на які, гетьман домагався від полкових і сотених органів виконавчої влади беззастережного виконання своїх розпоряджень і наказів.

Саме він скликав ради, брав активну участь в обговоренні й ухваленні рішень, що приймалися ними, не уникав роботи у сфері судочинства, організовував фінанси, очолював військо, визначав зовнішньополітичний курс уряду, вів рішучу боротьбу з найменшими виявами сепаратизму.

Мудрість та далекоглядність Богдана полягала в усвідомленні важливості і необхідності наповнення національної державної ідеї соціально-економічним змістом, який, попри певну непослідовність і суперечливість, загалом відповідав інтересам більшості населення, насамперед козацтва й селянства. Специфіка національно-визвольної боротьби в середині XVII сторіччя полягала в тому, що вона розвивалася у тісному взаємозв'язку із соціальною боротьбою, причому в небачених до того масштабах. Втягнення у її вир сотень тисяч колишніх кріпаків і феодално-залежних селян та міщан змінило розстановку соціальних сил, істотно вплинуло на станову структуру середньовічного суспільства. «Усе, що живо, поднялося в козацтво», — читаємо в Літописі Самовидця.

Відповідно зазнала глибоких, по суті революційних за характером, змін структура аграрних відносин: було знищено велике й середнє феодальне землеволодіння (за винятком монастирського), панщинно-фільваркову систему господарства, ліквідовано кріпацтво, утверджено дрібну (козацького типу) власність на землю.

Із гнаного і переслідуваного козацтво перетворилося у провідну верству українського суспільства. В його руках зосередилися не лише політична влада, але й великі матеріальні багатства, насамперед земельні. Причому, і це слід підкреслити, козацьке господарство мало чітко виражені тенденції до розвитку якісно новим для того часу шляхом — фермерським. Подібним напрямом могло розвиватися й селянське господарство.

Після провалу намірів залучити на сторону національно-патріотичних сил українське панство Б. Хмельницький вносить серйозні зміни до курсу на велике й середнє феодальне землеволодіння. Жорстка лінія проводиться ним щодо соціальних апетитів козацької старшини. Протягом 1648—1655 років документи зафіксували лише один факт підтвердження права на володіння маєтком і не відзначають жодного універсалу, який би закріплював нові земельні маєтки у руках старшини.

Водночас добре розуміючи значення релігійного фактора у розгортанні Визвольної війни і усвідомлюючи ту обставину, що матеріальна підтримка православ'я лише зміцнить авторитет гетьманської влади в очах широких мас селян і козаків, він захищав церковне землеволодіння, суворо карав осіб, котрі зазіхали на монастирське майно і землі.

Отже, Богдан Хмельницький, як і його сучасник — інший великий європеєць Олівер Кромвель, висунув і зумів реалізувати ідею принципово нової держави, нового державного устрою, побудованого на вільній праці та певній соціальній рівності громадян.

Як справжній геній, він випередив свій час на сторіччя навіть в тому, що задовго до американських фермерів освоював працею вільних хліборобів нерозорані прерії — чорноземи півдня України.

Серед океану великих феодальних кріпосницьких маєтків Європи вільне козацьке землеволодіння, тисячі приватних ділянок, розданих Богданом, були чимось небаченим, створювали могутню соціальну базу для єднання і консолідації українського народу.

Прогресивний характер мали заходи гетьмана і в інших сферах економічного життя. Відомо, що він з великою увагою ставився до міст — звільняв їх від постойів, військових обов'язків, захищав від «свавільників», збільшував міські привілеї, заступався за міщан, які за кордоном зазнавали кривд, піклувався про торгівлю.

Широка освіченість допомогла йому запозичити у ганзейських купців політику вільної торгівлі, яка стимулювала торгівлю між державами,

підтримувати небачене зростання українського експорту, коли він надавав купцям і ремісникам різноманітні пільги.

Не можна не згадати, що саме гетьман Богдан створив принципово нову податкову систему із різноманітними ставками податків, завдяки чому завжди мав бездефіцитний бюджет у воюючій країні; запровадив найнижчі імпорتنі тарифи в усьому Старому світі.

І сьогодні, коли ми кажемо про вкрай вигідне геополітичне становище України, то також повинні згадати, що три з половиною сторіччя тому Хмельницький не лише усвідомлював, а й вміло використовував його, поповнюючи бюджет транзитним (перевізним) податком.

Сучасне звучання і повчальне значення має те, що політика Богдана Хмельницького, сама харизма його особистості сприяли консолідації українського суспільства. Він будь-що прагнув не допустити спалаху громадянської війни в державі, вмілою тактикою запобігав загрозі для єдності національно-патріотичних сил.

З одного боку, час від часу видавав грізні універсали, які страхали «бунтівників» смертною карою, з іншого — навіть під тиском польського уряду, не вдавався до масових репресій проти повстанців. Це він захистив, не повернувши у кріпацтво десятки тисяч співвітчизників, які стали під бунчуки козацького війська. Вже цього кроку було достатньо, щоб назавжди залишитися в народних переказах, піснях та думках.

На відміну від багатьох політиків Європи того часу, гетьманові не були притаманні ні почуття національної винятковості і нетерпимості до інших націй, ні почуття релігійного фанатизму.

Послідовно й рішуче відстоюючи інтереси православ'я, адже війна, як й інші європейські рухи цієї доби, велася також під релігійним знаменом — проти католицизму й уніатства, він разом з тим визнавав права різних конфесій, вважаючи, що «є один Бог і одна християнська віра».

Толерантність гетьмана у національно-релігійному питанні дозволила йому заручитися підтримкою з боку багатьох представників інших національностей, котрі проживали в Україні. Чимало з них потрапило до козацького реєстру 1649 року.

Не залишався Богдан Хмельницький осторонь процесу становлення нової судової влади. На місці станово-шляхетської системи судів виростають сотенні, полкові і генеральні судові установи, сільські суди. Запроваджується практика надсилання гетьманом судових комісій для розгляду справ особливого значення. Широке коло дій мали міські суди у містах магдебурзького права (до речі, він розширював повноваження міст), які за часів Богдана набули рис загального судівництва.

На особливу ж увагу, з урахуванням того, що сьогодні в нас відбувається складний процес творення Основного Закону держави, заслуговує видатний внесок Б. Хмельницького у вітчизняну конституційну практику. Віддаючи належне спробам П. Орлика і його однодумців узагальнити величезний досвід козацької демократії у вже широко відомих документах, необхідно зазначити, що якраз він є фундатором українського конституціоналізму, котрий сягає своїм корінням у звичаєве право та в «Руську Правду».

Проте свого роду першою відчизняною діючою «конституцією» і, мабуть, рівною за своєю вагомістю англійській Великій хартії вольностей для України став Зборівський договір (Декларація) 1649 року. Саме від цієї дати весь світ визнав Україну як окреме державне утворення з чітко визначеними державними кордонами, власними територією та військом, судом, вірою, органами державного управління і, що особливо слід підкреслити, мовою.

Світом визнаний багатовіковий процес творення «Біблії неписаної англійської конституції». Ми ж маємо всі підстави стверджувати, що ця та інші угоди гетьмана були своєрідною «Біблією українського конституціоналізму». Її значення в історії вітчизняного державотворення непереврене. Досить сказати, що ці конституційні акти Б. Хмельницького зберігали правову силу протягом майже 100 років.

Добре розуміючи, що за умов постійної зовнішньої небезпеки вкрай важливе значення мала здатність держави захищати свою незалежність, відстоювати свої національні інтереси, Б. Хмельницький, продовжуючи своїх попередників, багато зробив для творення нового українського війська. Для цього ним було вміло використано як багатющий досвід військового мистецтва запорізького козацтва, так і передові набутки інших армій, зокрема німецької. Українська армія за його часів нічим не поступалася європейським аналогам, а подекуди й перевершувала їх у військовому мистецтві й тактиці ведення бою.

У пам'ять багатьох поколінь гетьман увійшов переважно як організатор Визвольної війни українського народу, талановитий полководець. А відтак — мало уваги зверталося на те, що гетьман все ж не був прихильником розв'язання політичних проблем воєнним шляхом. З його вуст неодноразово звучало: війни приносять людям лише лихо. Тому багато робив, щоб домогтися визнання незалежності України мирними засобами. А в ході Визвольної війни прагнув не допустити зайвого кровопролиття, хоча це йому не завжди вдавалося. «Безперечно, є правда, що завершенням, метою та кінцем будь-якої війни повинно бути не що інше, як згода і мир», — читаємо в його інструкції послам до трансільванського князя 1656 року.

Особлива сторінка діяльності Богдана Хмельницького — зовнішньополітичне забезпечення існування України як держави. Його мудрість, терпіння, гнучкість і послідовність у політиці, дипломатичний хист у поєднанні зі сміливістю та готовністю йти на зважений ризик та компроміси — не раз ставали порятунком для українського народу.

В протистоянні різних держав та політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі Богдану вдавалося знаходити оптимальні рішення: укладати союзи з одними або добиватися нейтралізації інших. Завдячуючи цьому, він домогся визнання України урядами Османської імперії, Кримського ханства, Англії, Венеції, Росії, Речі Посполитої, Трансильванії, Австрії, Молдавії, Валахії, Швеції.

Разом з тим, глибокий безперервний аналіз міжнародної ситуації привів його до невтішного висновку — жодна з тогочасних навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України. Утвердження її, з одного боку, і різке послаблення Речі Посполитої — з другого, могло б порушити співвідношення сил у Східній, Північно-Східній і Центральній Європі, що склалося внаслідок завершення Тридцятирічної війни.

У контексті розвитку геополітичних процесів перед Б. Хмельницьким поставала дилема: залишитися наодинці з Річчю Посполитою і, можливо, повністю втратити основні завоювання. Чи заради їх збереження прийняти протекторат однієї з сильних держав. Такими тоді були Близька Порта і Росія. Іншого виходу з трагічної для Української держави геополітичної ситуації, на жаль, не існувало.

Після болісних роздумів врешті решт гетьман пріоритетною визнав можливість протекції московського царя.

Зрозуміло, цей крок був вимушеним, оскільки польсько-кримський Кам'янецький договір 1653 року не передбачав навіть збереження за козацькою Україною статусу державної автономії в складі Речі Посполитої, ставив її перед фактом існування політичного взаєморозуміння Речі Посполитої і Кримського ханства.

Окрім того, доводилося рахуватися із складною внутріполітичною обстановкою. А також брати до уваги те, що під гетьманською булавою перебувала лише частина етнічної території України.

Тому непростим і водночас поворотним моментом в політиці гетьмана та історії нашого народу стала Переяславська Рада 1654 року.

По-різному сьогодні оцінюють політики цю подію. Підкреслюють політики, а не вчені.

Але звільнившись від численних історичних міфів, якими обросла ця подія за 340 років, можемо стверджувати, що саме Переяславська Рада народила нову державу Україну, а правовою суттю договору з московсь-

ким царем став легітимний державний розрив із Польсько-Литовською Річчю Посполитою і вступ України у міждержавні відносини як суб'єкта тогочасного міжнародного права.

Не випадково Пилип Орлик, якого аж ніяк не можна запідозрити у відсутності патріотизму, називав цю подію і ухвалені рішення «най-сильнішим і найпереможнішим документом і доказом суверенності України», «урочистим, вічним союзним договором», який повинен був «назавжди установити спокій, вольності і лад на Україні».

Ось чому мені, як Президентові і громадянину, до серця ставлення до історичних подій Михайла Грушевського: події треба оцінювати з точки зору часу, в якому вони відбувалися, розглядати їх з урахуванням усіх обставин. І мати відвагу дивитися на неприкрашену правду свого минулого, щоб черпати у ньому не зневагу, а силу. Без цього годі розраховувати на майбутнє.

Я глибоко переконаний, що політичну і військову діяльність, глибинну логіку політичних дій великого гетьмана Богдана визначала лише одна філософія — любов до Батьківщини і щире бажання зберегти Україну, її народ, державу, землю і святині.

Заради цього він об'єктивно змушений був маневрувати між сусідами — найсильнішими державами тогочасної Європи, шукати компроміси і альянси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Але генеральної лінії свого життя, сенс якого полягав у визволенні рідного краю від іноземного гноблення та створенні незалежної соборної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

І завдяки йому однією з найбільших таємниць світової історії XVII сторіччя, яку не змогли збагнути сучасники і яка сама по собі — нейвеличніший пам'ятник Хмельницькому, стала поява на європейському континенті, на землях, затиснутих між Московським царством, Оттоманською імперією, Королівством польським і Швецією, нової країни, що зуміла довести у віках свою життєздатність.

І не вина, а незбагненна людська трагедія гетьмана була в тому, що по його смерті державне зерно опинилося в руках слабких і недалекоглядних нащадків, кожен з яких шукав лише одного союзника, вбачаючи в решті сусідніх держав лише супротивників. Чварами і дрібними хитрощами вони розтинали велику Богданову справу, сприяючи, таким чином, політиці царату, спрямованої на ліквідацію Української держави, перетворення її в колонію Російської імперії.

Цей період нашої історії дістав назву «Руїна». Боротьба між різними амбіційними представниками козацької старшини за гетьманську булаву із втягненням до неї військ загарбників з Півдня, Заходу чи то Сходу, сепаратизм й різні підходи політичної еліти до вирішення загальнодержавних проблем призвели до повного спустошення, сплюндрування України. Різнопольські орієнтації та амбіції породили страшне лихоліття народу.

Відомий культурно-освітній діяч Борис Грінченко з цього приводу писав: «волею чи неволею, заливають Україну кров'ю, повивають її вогнем і з багатою, пишно-барвистою, саявом соняшним та волею повитої країни роблять розлогу труну народу, ховають у ній українську волю, українське право, українське добро, і історія пише «Руїна» там, де колись було осяйне слово «Життя». Минуле не минається дурно сьогочасному. Воно зоставляє наслідки навіки. І ми бачимо, що й тепер, як і тоді, ми не знаємо, що то значить — іти вкупі...».

Актуально і злободенно звучать ці слова й сьогодні, оскільки небезпечна, але властива нашій ментальності «отоманщина», що так виявилася в час «Руїни» і не меншою мірою в період громадянської війни 1917—1920 років, загрожує нам і тепер, в ході третьої спроби утвердити державу. Цей подвійний історичний урок не варто забувати багатьом нашим сучасникам, які прагнуть жити лише в одному вимірі, штучно ділити на-вколишній світ на «своїх» та «чужих», убачати у будь-яких політичних діях чи компромісах кроки до зради, а не стабілізації України, стверджувати свою монополію на любов до Вітчизни.

Держава не будується чварами та словесною есквібристиком!

Ми далекі від того, щоб навіть у ювілейні дні подавати лакований портрет Богдана Хмельницького. Історична пам'ять та неупереджені дослідники зафіксували як велич доленосних здобутків гетьмана, так і його прикрі помилки та прорахунки. Знову ж таки це не стільки важливо для минулого, а для сьогодення й майбутнього України. Адже історія певною мірою повторюється, хоча вже на якісно новій основі. На превеликий жаль, нації, як і люди, далеко не завжди вчаться на уроках минулого, на уроках історії.

Але, як би хто не ставився до діянь великого гетьмана, прикладаючи до них мірило сучасних поглядів та понять, не маємо права забувати: для сучасників він був «Богом даним вождем». Навіть у супротивному таборі визнавали: «Була то людина надзвичайного масштабу; він переростав талановитих людей настільки, що переходив межі зрозумілого».

Тож слідом за відомим істориком Володимиром Антоновичем віддамо честь «великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупчив громадські змагання мільйонної маси й зробив на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, широко видана інтересам народу».

Створена значною мірою завдяки титанічній енергії та залізній волі Богдана Хмельницького, Українська держава засвідчила свої величезні потенційні можливості. В ментальності нашого народу назавжди утверджується державна ідея, яка стала гаслом визвольних змагань XVII—XX сторіч.

У першій чверті XX сторіччя він втілював свій ідеал у життя, що й було записано на скрижалях Четвертого універсалу Центральної Ради 22 січня 1918 року: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилася давня мрія твоїх батьків, борців за волю...».

Тож не випадково, що наступні українські політики, діячі національно-визвольного руху постійно апелювали до подій визвольної війни Б. Хмельницького, шукали в ній певних аналогій і навіть окремих готових політичних рішень та конструкцій. Як і в часи Б. Хмельницького, становлення української державності і в цей період тісно поєднувалося з соціальною ідеєю, перерозподілом власності, насамперед землі. Мільйони українських селян пов'язували гасла утвердження української державності з безпосереднім і швидким вирішенням земельної проблеми на свою користь.

Але одним із визначальних прорахунків Центральної Ради було затягування економічних реформ, відсутність глибокої єдності процесів державотворення, збройного захисту досягнутого і соціально-економічних перетворень, пов'язаних насамперед із ліквідацією панського землеволодіння та заміною його фермерським.

Як відомо, за основу державотворення Центральна Рада взяла козацьку демократичну традицію: виборність органів влади, їх підзвітність виборцям, колегіальність прийняття рішень, міліційний (ополченський) характер армії. Такі форми, звісно, сприяли залученню до політичного життя широких мас українського населення, але при його загальній невідповідності до розвинених форм політичної діяльності не дали бажаних наслідків. Органи виконавчої влади, побудовані за формально демократичними принципами, не змогли опанувати всю складність політичної і соціально-економічної ситуації. Багато в чому через це друга спроба створення держави не була реалізована.

Отже, досвід української революції в екстраполяванні його на добу Б. Хмельницького виявив цікаві особливості і невирішені проблеми українського державотворення. І в першу чергу недовір'я демократичної традиції без органічного вписування її в сильну виконавчу владу. Хоча, можливо, трагедією цього періоду була й відсутність на чолі українського національно-визвольного руху такого харизматичного лідера, яким був Б. Хмельницький.

Як наслідок, отримали тоді на завершення української революції — отаманщину, коли кожен намагався обстоювати своє село, волость чи повіт, але не міг піднятися до рівня усвідомлення загальнонаціональних проблем, як це зробив Б. Хмельницький. Звідси — феномени республік: Одеської, Донецько-Криворізької, Баштанської, Сорочинської і навіть Висунської, чергова втрата української державності.

Здолання української анархічної ментальності, нашого фантастичного вміння створювати в переломні епохи всередині своєї країни політичний і громадянський розбрат — важливий урок і для сьогодення.

Шановні учасники зборів!

Третя епоха відродження Української держави багато в чому пов'язана з вирішенням завдань, що їх вже ставила історія перед нами. А це вимагає уважного осмислення її уроків, а над усе — усвідомлення причин того, чому попередні державницькі потуги не увінчалися успіхом.

Ключові з них, як на наш погляд, полягають в необхідності поглиблення єдності (у просторі й часі) процесів будівництва держави і реформування суспільства, насамперед його економічних засад, наповнення змістом конструктивного творення національної ідеї. Забезпечення політичної стабільності і громадянського єднання, подолання сил і тенденцій до сепаратизму, протистояння й безперервних конфліктів. Зміцнення на демократичних, загальноєвропейських засадах державної влади — виконавчої, законодавчої, судової. Це вимагає, в першу чергу, пришвидшення процесу розробки й прийняття нової Конституції, яка б відповідала сучасним принципам народовладдя і демократії і, одночасно, враховувала історичний досвід та особливості України. Зокрема, нашу ментальність — у її позитивних та негативних виявах. Об'єктивного співвідношення двох факторів — влада і відповідальність, особливо в критичних ситуаціях, коли постійно присутня необхідність приймати рішення. Проведення такої зовнішньої політики, яка б насамперед і головним чином відповідала національним та державним інтересам України.

Від цього значною мірою залежатиме, яким шляхом піде наша країна в найближчі роки, якою Україна вступить у ХХІ сторіччя. Тобто про те, як ми будемо жити.

Погодьтеся, нам є над чим замислитися. Адже ми визначаємо не лише власну долю, не лише підтверджуємо те, що не відмовляємося від своєї історії, від минулого нашої країни і нелегкого життя своїх попередників та батьків. Мова йде про наших дітей, наших онуків, нам дивитися їм у вічі і відповідати на запитання: чому ми не живемо так, як того заслуговуємо.

І тут недостатньо заяв про відданість Вітчизні, з яких вуст вони б не звучали — просто людини, політика або політичної партії.

Для нас вони не мають сенсу, коли віддалені від конкретного громадянина, коли не включають в себе життя і долю людини, його сім'ї, а наповнені міфічними ідеями, популістськими гаслами, позбавлені реалізму мислення та дії.

Не буду приховувати, нас непокоять як ті «провідники», котрі усе гучніше закликають народ повернутися назад, «до світлого майбутнього», так і ті, що національну ідею розглядають виключно як боротьбу, причому проти будь-кого, налаштовані на руйнацію. Використовуючи вікову мрію людей про щастя, вони готові вести цих же людей на барикади, приносити їх у жертву в ім'я своїх партійних цілей та власного устремління до влади.

Ми повинні застеретти таких «народних поводитирів» від цієї спокуси. І ми це робимо. Для цього у нас є і політична воля, і сила, визначена законом, повноваження народу. Зрештою, до цього закликає наша ж історія.

А то дивна річ: нині більшість політичних об'єднань, які намагаються подавати себе виразниками волі народу, здається, опинилися в опозиції — від непримиренної до так званої конструктивної. От і виникають питання: в опозиції до кого? Чий інтереси вони представляють? І хто ж, зрештою, буде Україну, про яку начебто усі піклуються, будувати?

Втім, таку однастайність лівих і правих, таких несумісних їх лідерів я розглядаю як підтвердження того, що ми діємо в інтересах народу, в інтересах наших нащадків, йдемо правильним шляхом.

Сьогодні намагання будь-що перемогти, домінувати одній політичній силі над іншою повинно змінитися усвідомленням необхідності «пливти в одному човні». І це має стати найвагомішим критерієм підтримки держави. Тим більше, що до чергових виборів ще дуже далеко. І безперспективно починати їх вже зараз, намагатися зіштовхнути керівників держави. Нерви в нас міцні, витримки нам не позичати.

Нині не бракує сценаріїв розвитку нашого суспільства — від оптимістичних і до таких, що практично не залишають місця українській державі та її народу. Нам же необхідний один сценарій — консолідаційний, усвідомлення своєї єдності, значущості, впевненості й віри у майбутнє.

Дорогі друзі!

Ми далекі від того, щоб ідеалізувати чи прикрашати становище в країні. 1995 рік, який фінішував, був наповнений важкими випробуваннями.

Однак ми зуміли зрушити з місця і розпочати здійснення економічних реформ. Чимало зроблено для утвердження демократії. Україна стала повноправним членом світового співтовариства. Найважливіший якісний крок у цій сфері — входження її до Ради Європи.

На превеликий жаль, негативні і від'ємні результати все ще значно переважають позитив. Перехід до ринкових відносин, відкритої економіки, правової демократичної держави дається ціною неймовірних зусиль — надто багато часу було згаяно, внаслідок чого майже вичерпався запас «суспільної міцності», надто великою виявилася розбалансованість усіх зв'язків і систем суспільства.

А головне — життя переважної більшості українського народу все ще далеке від того, щоб назвати його хоча б стерпним.

Незважаючи на усе це, Україна залишається стабільною і, що не менш важливо, передбачуваною у своєму розвитку державою. Дається ознаки традиційна виваженість та мудрість наших громадян, їх здатність терпіти нестатки задля майбутнього, генетичне неприйняття силових методів розв'язання конфліктів, засвоєння на власному гіркому досвіді, що на крові й ненависті ні хліб не росте, ні свобода не народжується. Для цього в нас досить драматичною була історія, яка щедро посипана попелом і зрошена кров'ю людською. Вона — своєрідний запобіжник проти будь-яких силових зіткнень.

Користуючись нагодою, широко дякую усім співвітчизникам за терпіння, віру і надію, що ми таки збудуємо процвітаючу і заможну Україну, за самовіддану працю в ім'я цього. І хай надихає нас в цьому життєвий подвиг видатного сина України — Богдана Хмельницького.

Вітаючи усіх вас, весь український народ, широко бажаю, щоб у кожній родині, в усій Україні панували добробут, щастя і мир.

Дякую за увагу!

Г. Д. Темко (Київ)

Будівництво Збройних Сил України: проблеми і перспективи

Багато поколінь українських патріотів пов'язувало процес відновлення незалежності із створенням власної армії. Після проголошення 24 серпня 1991 р. Акту незалежності України перед Верховною Радою постало відповідальне завдання — визначити механізм захисту нової державності, а відтак напрямки створення її Збройних Сил. Було вирішено спочатку створити законодавчу базу. 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада затвердила концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України. Відповідно до її положення, створення ЗС України здійснювалося шляхом поетапного скорочення і послідовного переформування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремої армії протиповітряної оборони, повітряних армій та Чорноморського флоту. Далі було прийнято пакет законів: «Про Прикордонні війська України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», а також Постанову Верховної Ради України «Про військові формування на Україні». 30 грудня 1991 р. у Мінську, де зібралися керівники держав-учасниць СНД, у спільних рішеннях було записано, що Україна має належну правову базу для створення власних Збройних Сил і може розпочати цю справу з січня 1992 р.

Спираючись на це рішення, тодішній Президент України Л. Кравчук 12 грудня 1992 р. взяв під своє командування військові контингенти колишнього Радянського Союзу на території держави. Півтора мільйонне угруповання військ присягнуло на вірність народу України. Так розпочиналася розбудова ЗС України. Згідно із Законом, «Збройні Сили України призначені для збройного захисту незалежності, територіальної цілісності та недоторканості України». До їх складу входять Сухопутні війська (війська наземної оборони), війська Повітряної оборони (Військово-Повітряні Сили, Сили ППО), Військово-Морські Сили.

Важливим кроком у довершенні правничих підвалин стало ухвалення Верховною Радою України 19 жовтня 1993 р. «Военної доктрини України», що ставить завдання розбудови Збройних Сил у воєнно-політичному, воєнно-технічному та воєнно-економічному аспектах. Документ подібної ваги Україна прийняла першою серед країн СНД.

Тісний зв'язок військового будівництва з військово-політичною діяльністю знайшов свій вияв, зокрема, у вирішенні проблем ядерної зброї, що залишилася в Україні після розпаду СРСР. 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада України формально підтвердила російський контроль над ядерним арсеналом в Україні при умові спільного контролю за його використанням. Наявний арсенал становив до 1420 стратегічних боєголовок, а також 30 важких бомбардувальників з ядерними ракетами. Таким чином, Україна де-факто була третьою ядерною державою у світі після США і Росії. 26 жовтня 1992 р. парламент України підтвердив принцип Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., додаючи, що Україна не розширюватиме, не вироблятиме і не використовуватиме ядерну зброю, оскільки має намір стати без'ядерною державою. Тристороння заява України, США і Росії від 14 січня 1994 р. визначила термін вивезення ядерних боєзарядів до Росії — 2,5 роки.

Вже на початку 1994 р. всю тактичну ядерну зброю з України було вивезено. 16 листопада того ж року Верховна Рада України прийняла закон «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.». У промові на сесії Верховної Ради Президент Л. Д. Кучма заявив: «В Україні сьогодні немає вибору — бути їй ядерною, чи без'ядерною... Тільки створення та удосконалення системи

безпечного збереження наявної на її території ядерної зброї вимагатиме 30 млрд. доларів¹. Витрати ж на її оснащення могли б сягнути 260—400 млрд. доларів. Проте причини відмови від ядерного військового потенціалу полягають не лише в кризовому стані сучасної української економіки. Головну роль відіграло прагнення дотримувати інтереси міжнародного співтовариства, упевнено виявляти миролюбну сутність своєї зовнішньої політики. Саме тому ратифікація документа про нерозповсюдження ядерної зброї має велике значення для всього світового співтовариства. Важливо відзначити також, що вперше в історії ядерні держави — Англія, Росія і США — погоджуються надати ядерні гарантії одній окремій державі, що є новим словом у сучасних міжнародних відносинах.

Інший важливий аспект військово-політичних питань сучасності пов'язаний з розбудовою ВМС України на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР. Чорноморський флот складається майже з 4300 кораблів, включаючи 30 підводних дизельних човнів та 65 підводних човнів резерву, 100 тис. чоловік особового складу і 400 літаків².

Конфронтація між Росією і Україною з цього приводу закінчилася свого часу зустріччю їх лідерів у Дагомисі, де вони підписали угоду про розподіл флоту. Згідно з цим рішенням на базі Чорноморського флоту мають бути створені ВМС України і відповідна частина ВМС Росії, а в перехідний період Чорноморський флот перебуватиме під спільним російсько-українським керівництвом. Зволікання з виконанням угоди з боку певних кіл Росії, прагнення пов'язати його з проблемою Севастополя і Криму зумовлюють значні труднощі у створенні Україною власних ВМС.

Ці проблеми, а також питання конкретного розміщення баз ВМС України і Росії мають бути вирішені під час зустрічі Президентів обох держав.

До важливих стратегічних завдань належить створення Україною незалежної системи Протиповітряної оборони (ППО). Така система нині вже функціонує належним чином. Зокрема, відбувся перехід від армійської системи до корпусної, а всю територію України поділено на три головних оперативно-стратегічних напрямки: ПІВДЕНЬ, ЗАХІД І СХІД.

Важливою воєнно-політичною проблемою залишається процес скорочення чисельності Збройних Сил України. Згідно з Концепцією оборони України, вони не перевищуватимуть 0,8—0,9 % чисельності населення України (420—440 тис. чоловік). Військові асигнування повинні становити 4—5 % державного бюджету³.

На сучасному етапі розвитку держави великої ваги набуває воєнно-економічний аспект вітчизняної доктрини. Розвиток обороноздатності неможливий без якнайширшого залучення до співпраці з військовим відомством широких кіл фахівців народного господарства, які добре розуміються на економічних можливостях та потенціалі України.

Ракетно-космічний напрямок і технічне переоснащення сучасними вітчизняними видами зброї — такі головні перспективи технічної розбудови Збройних Сил України. Україна планує в 1996 р. запустити перший супутник моніторингу (для дистанційного зондування Землі) і перший геостационарний супутник зв'язку. В наступні роки на озброєння нашої військової авіації надійдуть нові транспортні літаки Ан-70, Ан-72. Не дочекавшись від політиків вирішення проблеми розподілу Чорноморського флоту, Україна будує ВМС власними силами. Зараз вони налічують 16 сучасних військових кораблів, зокрема великий протичовновий корабель «Гетьман Сагайдачний»⁴. Слід підкреслити, що мета воєнно-економічної політики України полягає у підтриманні належної обороноздатності держави при раціональному обсязі воєнних витрат. При цьому воєнний науково-технічний і виробничий потенціал орієнтується на збереження й розвиток сучасних високоефективних технологій та створення на їх основі систем озброєння, які в рамках діючих політичних, економічних, міжнародно-правових обмежень дають можливість ефективно розв'язувати завдання, що стоять перед Збройними Силами.

Триває робота по створенню військових статутів (уже діють Тимчасові статuti, настанови з бойового застосування військ, використання

зброї та військової техніки). Дуже важко, але здійснюється реорганізація системи тилового забезпечення, створюється стала система замовлень розробки озброєння, воєнної техніки в промисловості.

1994 р. був відзначений досить широким розмахом військових навчань на всіх рівнях бойового керівництва. Воєначальники та цивільні керівники країни набували досвіду державного підходу до справ оборони Вітчизни, відпрацьовувалися питання взаємодії видів і родів військ. У плануванні належним чином відображалось стратегічне та оперативнотактичне становище України. Більшість навчань мала характер командноштабних тренувань без залучення значних контингентів військ. Але хоча кількість масштабних операцій була значно скорочена, частини і підрозділи все ж мали можливість засвоїти методи сучасного застосування зброї і оперативнотактичного мистецтва.

Головним свідченням успішного будівництва Збройних Сил України на початковому етапі є широкі міжнародні військовополітичні контакти України. Державу неодноразово відвідували представники вищих військових керівних кіл Америки, ФРН, Франції та інших країн. Військовополітичні делегації України, в свою чергу, побували в багатьох країнах світу.

Військовослужбовці України брали участь у міжнародних військових та військовоморських навчаннях і діяли там гідно, продемонструвавши, що вони є кваліфікованими захисниками країни, добре навчені військовій справі і уміють володіти сучасною зброєю.

Значний досвід набули наші військові у миротворчих діях ООН на території колишньої Югославії. На прохання керівництва ООН був сформований і почав діяти другий батальйон «блакитних шоломів» з України.

Завдання розбудови Збройних Сил України і вимоги часу ставлять питання про створення нової, науково обгрунтованої концепції військової освіти, нової системи навчання, зорієнтованої на підготовку фахівців, яким притаманні творче мислення і активна діяльність. Система військової освіти складається з Академії Збройних Сил України, семи військових інститутів, трьох військових факультетів, одного військового відділення, а також двох відділень, двох факультетів і 42 кафедр військової підготовки при цивільних вищих навчальних закладах. Існує також 6 військових ліцеїв. Нині в системі військової освіти працює 160 докторів наук та 1782 кандидатів наук і доцентів⁵.

Нова система військової освіти повністю інтегрована з державною системою освіти, відповідає міжнародним вимогам до підготовки висококваліфікованих спеціалістів. Удосконалення цієї системи вимагає також створення такого вищого навчального закладу, який взяв би на себе весь тягар підготовки педагогічних кадрів нового типу. З цією метою, згідно з постановою Кабінету Міністрів України та Наказом Міністра оборони України № 133 від 25 липня 1992 р., створено Київський військовий гуманітарний інститут, аналогів якому не було в колишньому Радянському Союзі. У 1994 р. згадані вище військові навчальні заклади нової форми — Академія Збройних Сил України і Київський військовий гуманітарний інститут — почали діяти і прийняли своїх перших вихованців. З планованим прибуттям у війська в 1996 р. їх випускників — професіоналів високої кваліфікації — пов'язані сподівання на докорінні зміни в справах військового будівництва в Україні.

В центрі уваги держави залишається конверсія військових підприємств. Складність цього завдання полягає в тому, що конверсія відбувається в країні з підірваною економікою. Перехід військової промисловості на мирну колію повинен відбутися з мінімальними затратами, без скорочення робочих місць. Звільнення великої кількості військових у запас вимагатиме від керівництва комплексного вирішення проблеми їх адаптації і оволодіння новими професіями.

Отже, Збройні Сили України існують і живуть. Певна річ, це ще не цілісний організм вищого світового рівня. Ще потребує оптимізації структура, співвідношення між видами і родами військ, багато чого ще не ви-

стає, але це вже повноцінні Збройні Сили, які повною мірою усвідомлюють і готові виконати свої завдання щодо забезпечення мирного становлення незалежності Вітчизни. Сам факт прийняття військовими в січні 1992 р. присяги на вірність народу України відчутно сприяв утвердженню нашої державності.

Але скорочення і реформування армії неможливе, з одного боку, без зростання її професіоналізації, а, з другого, — військова реформа неможлива без участі людини, без зміни людської свідомості й урахування людського фактора, демократизації військових колективів, удосконалення засад виховання і досягнення соціально-правового захисту військовослужбовців. Велику роботу у вирішенні цих складних завдань проводить Головне управління виховної роботи Міністерства оборони України (ГУВР).

Головним призначенням системи виховної роботи є забезпечення високої бойової готовності Збройних Сил України, створення сприятливого морально-психологічного стану в армії, формування та розвиток у військовослужбовців гуманістичного світогляду, глибокого розуміння закономірностей історичних процесів становлення незалежної Української держави, виховання почуття любові до неї. Значна увага приділяється організації системи виховання особового складу на національно-історичних традиціях народу України. Наполегливо здійснюється боротьба з нестатутними взаєминами — негативною спадщиною Радянської Армії, за зміцнення військової дисципліни. Значні потенції і здоровий бойовий дух армії яскраво продемонстрували кращі армійські колективи художньої самодіяльності в заключному концерті фестивалю військово-патріотичної і маршової пісні «Червона калина» в Києві в грудні 1994 р.

Ми повинні винести з нашої трагічної історії не один урок. Найважливіший, імовірно, полягає в тому, що копітка праця по поширенню державницької ідеології серед широких верств суспільства, належне виховання молоді є неодмінною запорукою дотримання національних інтересів незалежної Української держави, збереження нею здатності обороняти свій народ та свою землю. Необхідно пам'ятати, що є дуже багато внутрішніх і зовнішніх, суб'єктивних і об'єктивних факторів, котрі впливають на будівництво і розвиток держави та її Збройних Сил. У час, коли суспільство переживає перехідну добу, коли загострилися чи навіть уперше за багато років постали численні соціальні проблеми, «плоть» і дух армії потребують пильної уваги, опікування з боку всього суспільства, а насамперед усієї системи державних органів.

Моральні чинники, як психологічне підґрунтя усвідомлення нацією ідеї історичної необхідності оборони рідного краю, мають величезне значення. Тому й потрібна всеохоплююча праця в цих напрямках, яку має організувати держава всіма засобами, що є в її розпорядженні, зокрема в Збройних Силах — через ГУВР. В Україні, як і в кожній державі, яка поважає себе й турбується про ближче й далеке майбутнє, має бути розгорнута широка мережа найрізноманітніших заходів, що привертати б увагу численних членів суспільства до потреб оборони. Діапазон цих заходів має бути найширшим: фізичне виховання допризовної молоді, популяризація воєнних знань, впровадження до загальноосвітніх програм певного мінімуму воєнно-наукових дисциплін, розвиток мережі наукових та громадських товариств, що допомагали б плекати вітчизняну воєнну думку. Доцільним є залучення широкої громадськості до військових свят, налагодження постійної співпраці з товариством «Просвіта» та іншими організаціями, які з патріотичних мотивів дбають про гуманітарні, культурно-освітні потреби військових і здатні своєю діяльністю наочно виявляти живий зв'язок народу і війська. Не менш важливим є упорядкування поховань лицарів, які в різний час віддали своє життя у боротьбі за незалежність України, всенародне вшанування їх пам'яті. Держава має по-всякчас дбати про виховання у своїх громадян, перш за все у молодих, таких рис, як мужність, хоробрість, витривалість, національна самоповага, готовність до самопожертви. Ця тематика має знайти своїх дослідників у середовищі письменників, митців, композиторів, істориків, як військових,

так і цивільних, бо вона ще недостатньо опрацьована в українській художній, історичній, публіцистичній літературі. Потреба заповнити цю прогалину вимагає термінової підготовки і високонаукових, і популярних видань. Останні сприяли б зростанню рівня зацікавленості цими проблемами в громадськості, що дозволило б зрештою по-справжньому підняти престижність військової професії, пов'язаної із захистом Батьківщини.

Головне управління виховної роботи через свої структури і відповідні засоби інформації прищеплює військовослужбовцям ідею непорушності пріоритету державності. Усвідомлення військовослужбовцями цих принципів дозволить їм стати переконаними прихильниками державницьких засад, загартованими проти розкладницьких впливів та пропаганди. Така постановка військово-патріотичного виховання буде міцною перешкодою антидержавницьким акціям, до яких можуть вдаватися деструктивні сили. Вона дасть державі підставу вірити своїй армії в найнебезпечніші моменти внутрішніх заворушень і конфліктів.

Такого стану речей держава має досягти комплексним проведенням серед військових різноманітних виховних заходів, серед яких важливу роль відіграють гуманітарна підготовка, культурно-просвітницька робота, спеціальне теле- і радіомовлення, поширення української військової літератури (монографій, журналів, газет). Чим різноманітнішими будуть такі заходи, чим ширшу аудиторію охоплюватимуть, тим якісніше вони виконають своє завдання.

Необхідно якнайскоріше дійти єдності в питаннях про те, які політичні та ідеологічні цінності ми повинні виховувати у військовослужбовців, яким політичним та ідеологічним цілям служитимуть Збройні Сили України. Маємо тут два провідних аспекти проблеми: «внутрішній» і «зовнішній».

Армія не є суб'єктом політики, не здійснює її, не бере безпосередньої участі в політичній боротьбі партій та угруповань. Але разом з тим для неї не можуть бути чужими, байдужими певні риси, напрями й наслідки партійної боротьби. Свою роль у державі армія виконує доти, доки в зазначеній боротьбі беруть гору державницькі моменти, не губиться головний пріоритет — сама ідея та принцип державності. Там, де цей пріоритет піддається сумнівам, де міжпартійна боротьба переходить за межі державної доцільності, не може не страждати в кінцевому підсумку й внутрішня сила армії — її єдність та дисциплінованість.

Історія дає чимало повчальних прикладів фатального впливу на військо тих обставин, коли воно ставало заложником політики. Ігнорування державницьких принципів призводить до руйнування національної консолідації, деморалізації армії, втрати нею спроможності виконувати свої функції захисника держави. Простий факт наявності у суспільно-політичному житті держави зазначених явищ виснажує моральну силу армії, розкладає її, але до ще гірших наслідків призводять навмисні, свідомі намагання політичних угруповань чи окремих осіб зробити армію знаряддям своїх егоїстичних цілей. Прикладів цього скільки завгодно — від Римської імперії і до міжусобної боротьби українських князів та гетьманів.

З другого боку, ще за часів Фукідида міжнародне життя орієнтувалося на силову політику, на стосунки, коли панує закон джунглів. Як свідчить історична практика, події в Югославії, на Кавказі, зокрема в Чечні, головним арбітром у міжнародних відносинах, на жаль, так і залишилася сила. Слабкі перебувають під владою сильних, тих, хто може воєнними засобами нав'язати свою волю, примусити «сусіда» працювати на себе.

Крах біполярного світу, розпад СРСР і соціалістичної системи зробили анархічною структуру міжнародних відносин, виник своєрідний правовий вакуум. Думка філософа Дж. Гоббса про те, що «за відсутністю сили, здатної викликати страх, люди живуть у стані війни», багато в чому пояснює феномен війни і воєнних конфліктів на початку 90-х років. Час ліберального віку ще не настав. Схоже, що в третє тисячоліття Новий рік і

Різдво Христове багато людей зустрічатимуть в окопах зі зброєю в руках, а не в соборах, дивлячись на різдвяні свічки.

«Право сили» — категорія суб'єктивна, але в залежності від національних інтересів, воєнної могутності вона абсолютизує прагматизм у міждержавних стосунках. Право сили — це зло!

Силові структури отримують санкцію на будь-які протиправні дії із застосуванням зброї. Послідовники макіавеллізму вважають моральним первинність благополуччя для більшості, ігноруючи право слабкої меншості. І як наслідок — насильство, політика воєн всебічно заохочуються і перебувають в епіцентрі світових подій.

«Сила права» — це норма цивілізованих міжнародних стосунків, яку виконувати значно складніше, ніж грати м'язами, брязкати зброєю. Ми є свідками подій у Прибалтиці, Придністров'ї, а останнім часом на Кавказі, в Чечні, де порушуються права людини, міжнародне право в ім'я «життєво важливих інтересів Російської імперії».

При всіх позитивних змінах, що сталися в розвитку світового співтовариства, значному послабленні міжнародної напруженості, при тому, що Україна одержала суттєві гарантії своєї безпеки від провідних ядерних держав, ми повинні враховувати, що досі існують політичні, економічні, територіальні та інші міждержавні суперечності. Не виключені зміни в політиці деяких сусідніх з нами держав, які до того ж мають територіальні претензії до України.

Війни на Кавказі, зокрема в Чечні, замикають «дугу конфліктів», які відбуваються навколо України і тривають так давно, що люди звикають до них і втрачають пильність. А Кавказ — це близько десяти відкритих вогнищ, де йдуть кровопролитні бої.

Результат цих трагічних подій — десятки тисяч убитих, поранених, інвалідів, калік. Мільйони людей залишилися без даху над головою і стали біженцями.

Воєнна політика України стосовно війни на Кавказі ґрунтується на принципі невтручання. В той же час важливо не опинитися в полоні чужої великої політики, що гріє на цих кривавих подіях руки. Це передусім стосується зовнішньої політики Росії, яка оголосила «зоною своїх життєвих інтересів» усі території колишнього СРСР. Кавказ — це нафтодобуваючий регіон, і той, хто його контролюватиме, не важливо — воєнною силою чи політико-економічними засобами, буде користуватися нафтою — стратегічною сировиною, від якої сьогодні залежить доля багатьох держав СНД. Якщо в Росії і виникне широкомасштабна війна, говорив Бісмарк, то вона виникне через яку-небудь ідіотську безглуздість на Кавказі.

5 листопада 1993 р. Російська Федерація прийняла «Воєнну доктрину», закріпила офіційні погляди на війну в легітимному документі. Доктрина Росії повною мірою відображає нові воєнно-політичні реалії. Навіть через 10 років, при умові реалізації Договору СНВ-2, Росія збереже паритет по ядерній зброї із США і в 5—7 разів зверхність над будь-якою іншою ядерною державою.

Крім того, по звичайному озброєнню Росія перевищує ФРН в 2,4 рази, Францію в 2,7, Англію в 5,4, американські війська в Європі більш ніж у 2 рази². Це об'єктивно забезпечує її воєнне лідерство в регіоні. Росія відмовилась від брежнєвського постулату не застосовувати ядерну зброю першими. В її воєнній доктрині є ряд положень, які можуть викликати стурбованість. Наприклад, Росія взяла на себе право «підтримувати стабільність у регіонах, що прилягають до її кордонів, і припиняти збройні конфлікти».

Національні інтереси України, поряд з іншими, також повинні забезпечуватися науково обґрунтованою державною воєнною політикою, яка сьогодні перебуває в процесі становлення й розвитку. Так, у Воєнній доктрині України відзначається, що наша держава не ставить до жодного народу як до свого ворога, керується принципом оборонної достатності і

ні за яких обставин не розпочне військових дій проти будь-якої держави, якщо сама не зазнає агресії.

Ідеологічний зміст воєнної політики України викладено в ст. II Закону України «Про Збройні Сили України». В ній говориться, що виховання військовослужбовців у Збройних Силах України проводиться на національно-історичних традиціях українського народу.

Пересфразовуючи відомий вислів англійського державного діяча і дипломата минулого століття лорда Г. Пальмерстона, правильним було б твердити, що Україна не має постійних союзників або ворогів, у неї є постійні інтереси. Її національні інтереси визначаються українською ідеєю відродження державності, яка зможе захистити суверенітет країни, її територіальну цілісність, забезпечити економічний розвиток і стабільність соціальних відносин. Як на мій погляд, в Україні сьогодні концепція національної безпеки держави потребує суттєвого вдосконалення, а поняття «національні інтереси» — більш чіткого юридичного визначення. Необхідно також з'ясувати, що саме становить загрозу цим інтересам, і моделювати сили та засоби її усунення.

Зовнішня загроза національним інтересам України, безсумнівно, існує і навряд чи в найближчій перспективі зникне. На жаль, не виключена і загроза національній безпеці України внаслідок внутрішньої нестабільності в суспільстві на зламі суспільно-економічних формацій. З цього випливає необхідність значних зусиль по зміцненню власних Збройних Сил.

Є й інший аспект взаємозв'язку зовнішньополітичних явищ та повсякденної діяльності військ. У зв'язку з цим представники військової науки не мають права обминати проблеми міжнародної політики держави. Ця політика забезпечує найбільші здобутки для держави лише тоді, коли державно-урядові органи, що проводять її, підтримують постійний контакт з військовими установами та особами, відповідальними за оборону країни. У країнах, що мають тривалу традицію державного існування (Великобританія, США), взаємозв'язки названих органів досягають настільки гармонійного довершення, що це дає їм змогу по-діловому доповнювати, коригувати одне одного, а це становить запоруку тривкого забезпечення міжнародних інтересів держави. Вікова традиція співпраці обох гілок державних органів створила справжній симбіоз взаємочинності, гідний наслідування кожною молодією державою. Об'єктивні умови існування Української держави особливо вимагають досягнення такого симбіозу в діяльності відповідних органів з огляду на географічну конфігурацію кордонів України та специфічну складність їх оборони.

Розважлива оцінка географічного положення України і перспектив стратегічної оборони кордонів висуває перед українськими політиками завдання шукати міцну опору в системі політичних зв'язків з тими державами, що мають свої інтереси на Чорному морі або в його басейні. Тому проблема моря як політико-стратегічної бази України потребує всебічного вивчення, в процесі якого неминуче виникне ряд окремих військово-політичних завдань, тісно пов'язаних з практичною програмою військового будівництва і оборони України.

Конкретні теми з обсягу зазначених проблем уже тепер заслуговують на пильну увагу військових дослідників своїм цікавим та різноманітним змістом, і залишається тільки побажати, щоб величезна вага даного напрямку нашої державної політики у міжнародних правах постійно відчувалася військовими істориками, письменниками та журналістами.

Якщо підходити ширше, то кожна проблема української політики має бути вирішена з погляду інтересів оборони нашої держави, повинна дістати авторитетну оцінку військових експертів. Один з уроків нашого минулого полягає в тому, що політика не може диктувати фахівцям засади стратегії без значних збитків для останньої. Стратегія розробляє особливі завдання не в ході вже виниклої війни, а обов'язково напередодні, в мирний час. Конкретні завдання визначаються й усталюються при повному взаєморозумінні з політичним керівництвом і, звичайно, з урахуванням вимог останнього. Але ці вимоги не можуть бути

мінливими, несподіваними й імпульсивними. Мистецтво стратегії має справу з кров'ю людською, застосовується на тлі тяжких людських та матеріальних втрат. Тому стратегія повинна мати міцне підґрунтя у найбільш зовнішньополітичних пріоритетах держави. А щодо кожного відповідального і заздалегідь передбаченого питання міжнародної політики стратегія зобов'язана дати чітку відповідь: чи відповідає певний варіант його розв'язання інтересам оборони країни, чи витримає держава мобілізаційне напруження, що може виникнути внаслідок такого розв'язання.

У зв'язку з цим постає особлива проблема вдосконалення взаємовідносин держави й війська, налагодження справжньої взаємодії військових та політичних чинників. Вона має цілу низку складових, вимагає до себе підвищеної творчої уваги з боку ГУВР, ГУ військової освіти, представників військової науки та літератури, чекає на всебічне висвітлення в монографіях та публікаціях у періодиці. Коли контактна праця вищих військових органів з органами зовнішньополітичними досягається належним структуруванням державного управління й гармонійною взаємодією його апаратів, за умов неухильного дотримання військових таємниць та беззастережної пріоритетності інтересів оборони, суспільство може очікувати, що його військові, коли виникне потреба, виявляться на висоті, гідній їх звання. Водночас військові історики, письменники, журналісти мають постійно забезпечувати певну доступну інформацію про підготовку війська до можливих випробувань. Ця інформація й наукові розробки стають у пригоді й державним діячам, відповідальним за вирішення важливих питань державної політики.

Не меншої уваги суспільства потребує також проблема вдосконалення відносин інституту Збройних Сил з галуззю, «протилежною» зовнішньополітичній галузі державних структур, — внутрішньополітичною. Звичайно, будь-яке змагання, якщо воно ґрунтується на товариських засадах, представникам різних служб було б на користь. Але часто-густо виникають ситуації, коли природне «змагання» між різними системами державного захисту набуває у деякого незрозуміло крайніх, заздрісно-антагоністичних форм. Причини слід шукати, зокрема, у невиправданих дисбалансах утримання службовців, відсутності чіткої структури в нинішній системі охорони правового порядку, нерозставлених акцентах пріоритетності виконуваних різними державними службами завдань і в тому, що ніколи не зверталась увага на налагодження справжньої органічної взаємодії цих структур з військом. Тим часом при специфіці виконуваних завдань обидві гілки відіграють одну й ту ж саму роль — охороняти державу від небезпек, і жодна з них не впоралася б з цією роллю самотужки, без підтримки іншої.

Успіхи і досягнення в процесах поглибленої розбудови видів Збройних Сил, оптимізації органів управління військами, створенні стратегічного управління могли б бути значно більшими, якби не труднощі, проблеми, перешкоди. Часом виникає відчуття, що в Україні ще не всі кадри державного рівня уявляють собі невідкладність вирішення військових питань.

Неможливо далі терпіти становище, коли більшість офіцерського корпусу позбавлена стимулів до ратної праці. Невисоке грошове утримання, негаразди з речовим та продовольчим забезпеченням, брак житла та інші проблеми значно погіршили становище професійних військових. Внаслідок цього найбільш ініціативні, кваліфіковані й перспективні офіцери, особливо молоді, покидають лави Збройних Сил України. Ні для кого не секрет, що соціально нездолені колишні військові стають легкою здобиччю різного роду кримінальних структур, йдуть «на службу» в напівкримінальні комерційні об'єднання. Їх незадоволенням можуть скористатися ті політичні кола, які хотіли б повалення існуючого устрою. Яким би скрутним не було економічне становище держави, вона повинна невідкладно забезпечити гідне становище військового у суспільстві, значно підняти престиж військової служби. Йти тут потрібно не тільки звичними шляхами.

Значно покращило б ситуацію рішення про наділення кадрового військового, який звільняється, ділянкою землі в кілька гектарів. Треба

надати йому можливість добре осісти на цій землі, що потребує довгострокових безпроцентних позик, допомоги будівельними матеріалами і технікою. Думається, що такий шлях стане одним з напрямків формування прошарку середнього класу в суспільстві — основи його стабільності і життєздатності.

На цьому напрямку можна було б також досить гідно вирішити і проблему звільнення Збройних Сил України від тієї частини офіцерського корпусу, який служить, так би мовити, з повинності, тому що так трапилося після розвалу колишнього СРСР.

Окрім проблем військових кадрів, дуже гостро стоять питання матеріально-технічного забезпечення Збройних Сил України. Економічні чинники призвели до того, що припинено 70 відсотків необхідних наукових досліджень, важко підтримувати техніку та озброєння в бойовій готовності. Катастрофічно невивистачає паливно-мастильних матеріалів, коштів. Особливо це стосується авіації. Так, при підсумковій перевірці за 1994 р. виявилось, що в одному з авіаційних корпусів через нестачу пального контрольні польоти в більшості авіаційних підрозділів не проводилися.

Як вважає Міністр оборони України В. Шмаров, у цих умовах різко зростає необхідність підвищення ефективності використання фінансових та матеріальних ресурсів, що виділяються державою на оборонне будівництво. Необхідно збалансувати витрати на будівництво Збройних Сил з сучасними можливостями держави, активніше залучати позабюджетні кошти, зменшувати навантаження на бюджет шляхом передачі в народне господарство незайнятих земель, звільнених військових містечок, об'єктів народногосподарського використання військово-транспортної авіації, будівельних і ремонтних потужностей.

Ці дуже вірні напрямки дій слід якомога швидше втілювати в життя. Треба, щоб політичні рішення про розмір і склад Збройних Сил своєчасно доводилися до завдання, а доведене до встановленого рівня військово мало б усе необхідне для бойового навчання. Бо добре відомо, що тільки в умовах налагодженого життєвого устрою та напруженого бойового ритму війська можуть нарощувати свої можливості і дотримувати статутного порядку.

Сліпе поширення на сучасні українські реалії звичного для розвинутих, «старих» держав скорочення військових витрат є безвідповідальним і небезпечним за можливими наслідками. Так розхитуються ще не збудовані підвалини національної оборони, підточуються сили молодого державного і військового організму.

Здається, що, мабуть, вичерпано внутрішні можливості армійського організму протистояти загальному погіршенню стану дисципліни в українському суспільстві. В наявності своєрідний збій у системі «суспільство — держава — Збройні Сили», і виправлення ситуації наполегливо потребує зосередження зусиль на загальнодержавному (а, мабуть, і загальносуспільному) рівні. Значна кількість напрямків дій щодо поліпшення стану військової дисципліни бере свій початок за межами армії. Мова йде про законодавче і матеріально-технічне, про побутове і науково-технічне та інші види забезпечення.

Дуже щільно з діями по зміцненню військової дисципліни пов'язані питання виховної роботи в армії. Якщо вищезгадані перешкоди розвитку Збройних Сил є переважно об'єктивними явищами, то труднощі у сфері виховної роботи — більш суб'єктивні. За три роки існування Збройних Сил України неодноразово змінювалася концепція виховної роботи, її організаційні структури, але якісних зрушень у справі виховання ще не відбулося.

Військова дисципліна — проблема, яка вийшла за рамки Збройних Сил. Як свідчить практика, впровадження заходів по зміцненню статутного порядку в частинах поки що малоефективне. Не можна оминати увагою той факт, що в егоїстичному суспільстві новонароджуваного капіталізму (етап, який за нормального суспільного розвитку був би пережитий країною багато десятиріч тому) набуває поширення гірший вид

пацифізму, коли гасло «ніхто нападати на нас нібито не збирається» перетворюється на тезу про непотрібність військової служби та й самих Збройних Сил. В окремих колах з'являється острах перед службою, тенденція до уникання військового обов'язку. Лінь, байдужість, розбещеність, жага наживи ще довго протистоятимуть у несконсолідованому українському суспільстві громадянським чеснотам.

Значну частину військовослужбовців Збройних Сил України і в майбутньому складатимуть громадяни, які виконують загальновійськовий обов'язок. Отже, потреба в міцній системі виховної роботи зберігатиметься. На наш погляд, слід перейти до послідовного створення розгалуженої, збалансованої системи виховної роботи, яка на засадах національно-історичних традицій народу України зміцнювала б духовний настрій захисників Вітчизни. Ця система повинна використовувати випробувані старі методи виховання і наполегливо працювати в нових напрямках, використовуючи все найбільш дійове в галузі гуманізації військової справи. У військовослужбовців Збройних Сил України треба виховувати почуття особистої гідності, відвагу, професійні риси озброєного захисника Вітчизни.

Сподівання на істотне поліпшення виховної роботи зараз пов'язані з майбутнім приходом у війська офіцерів-вихователів нової формації, які матимуть професійні навички військового психолога, соціолога. Такі фахівці будуть у змозі аналізувати обставини і прогнозувати тенденції розвитку відносин у військових колективах, спільно з командиром відповідати за стан справ у доручених їм частинах і підрозділах. Окремо слід сказати про необхідність наукової і практичної розробки основи гуманітарної політики в Україні, в тому числі і в армії. Більш ніж загальною є розробка засад державної ідеології країни, а також усіх напрямів її безпосереднього втілення в життя військових частин і підрозділів, кожного військовослужбовця.

Уваги потребує і матеріальне забезпечення духовного життя як країни, так і її армії. Перш за все, мова йде про виробництво кіно- і телепродукції, засоби друкування та тиражування, канали телезв'язку та інформування, різноманітні засоби оргтехніки, комп'ютери тощо. Кожне з них після всебічного обговорювання треба затверджувати на державному рівні і послідовно втілювати в життя, не допускаючи половинчастості і непослідовності в діях, а тим більше упередженості.

Необхідно звернути увагу й на становище, що існує в нашому житті, але яке часто-густо недооцінюють, а, можливо, й зумисне створюють певні політичні сили. Йдеться про сталість вищого персоналу, відповідального за стан обороноздатності країни. За три роки в Міністерстві оборони України змінилося три міністри, що потягло за собою зміни й на інших посадових щабелях. Але часта й імпровізована зміна, практика випадкових урядових комбінацій, політично-охлократичних впливів, тиску партійних угруповань на персональні зміни військового керівництва не можуть бути визнані доцільними, оскільки не мають нічого спільного з військово-державними інтересами. Вони повсякчас порушують сталість управління, наступність у роботі, вносять ускладнення й безладдя, що впливає з неминучих змін у плануванні. Навіть на вищих щаблях військової влади непевність не може не стимулювати почуття безвідповідальності. До того ж, часті зміни псують військовий осередок ще й тим, що викликають нездорові кар'єристичні прагнення, стимулюють «інтриганство».

Ці обставини мають безпосереднє відношення до військової науки. Завдання останньої — наполегливо формувати державне розуміння необхідної наступності в роботі військового апарату, а також традиції державного управління військом, поняття про його захищеність від скороминучих політичних комбінацій. З успіхами військової науки України можна пов'язувати сподівання на подолання численних недоліків, створення міцних підвалин та надійних критеріїв життєдіяльності української армії. Зокрема, вірне, наукове розуміння проблеми оборонного характеру війни як явища національної політики держави розширить погляд громадськості на роль національного війська за мирного часу, змусить ото-

чувати його дійовим опікуванням, створювати належні умови військово-службовцям для успішного виконання ними своєї ролі під час можливої війни. Крові та жертв, якими подеколи доводиться платити нації за мир та добробут, можна уникнути при належному ставленні до своїх захисників. Ідеологічно-літературна робота української військової науки з тематики взаємовідносин держави і армії не може обійтися без порушення проблеми самої війни, її ества, значення воєн у справі організації української нації.

Збройні Сили України вступили в п'ятий рік свого існування, вони добре працюють на зміцнення незалежності країни. Незабаром розпочнеться новий етап їх реформування. Сподіваємося, що ствердяться слова Президента Л. Д. Кучми: «Ми повинні зробити все, щоб забезпечити нашу армію всім необхідним. Якщо ми хочемо мати майбутнє нашої держави, то повинні мати сучасне, добре оснащене військо»⁷.

Військовослужбовці чекають остаточних рішень і практичних дій керівництва і здійснять усе, що залежить від них, щоб Україна мала боекдатні сучасні кадрові Збройні Сили, які можуть відстоювати її самостійність і незалежність, надійно захищати все, що створено українським народом.

¹ Див.: Голос України. — 1994. — 17 листопада.

² Див.: Військо України. — 1994. — № 4; С и т н и к Г. Збройні Сили України в сучасних воєнно-політичних умовах // Військо України. — 1995. — № 7—8.

³ Див.: Концепція оборони і будівництво Збройних Сил України // Київ. — 1991. — 11 жовтня. Розд. IV.

⁴ Див.: Військо України. — 1995. — № 1—2. — С. 37.

⁵ Див.: Військо України. — 1996. — № 1—2. — С. 7.

⁶ Див.: Т и м о ш е н к о В. Д. — Военная политика Украины. — Львов, 1992 г.

⁷ Народна Армія. — 1995 р. — 1 грудня.

Григорій Дмитрович Темко — генерал-майор, кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник культури України, начальник Управління пропаганди Головного Управління виховної роботи Міністерства Оборони України.

Автор ряду наукових праць з воєнно-історичної та воєнно-політичної тематики: «Виховна робота в Збройних Силах України: історія і сучасність» (1996 р.), «Головні напрями культурно-виховної роботи в Збройних Силах України» (1996 р.) та інші.

400-річчя Берестейської унії

М. В. Харинин (Київ)

Українська церква між двома уніями (1569—1596 рр.)

У 1569 р. в Любліні відбулася подія, що знаменувала утворення нової держави — Речі Посполитої. Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину країну з одним монархом (королем польським і великим князем литовським), спільною зовнішньою політикою, однаковим маєтковим правом, монетою. Щоправда, Литовське князівство зберігало певну автономію: окремий уряд і адміністрацію, суд, фінанси, військо та закони. При цьому було також здійснено територіальні зміни. Так, згідно з постановами сейму від Литви до Польщі відійшли Підляшшя, Волинь, Брацлавщина, Поділля й Київщина¹. На їх території, а також на раніше приєднаних Галичині та Холмщині були утворені Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, а з 30-х років XVII ст. — й Чернігівське воєводство².

Отже, до Польської держави відійшли майже всі українські землі, за винятком Буковини, яка входила до складу Молдови, та Закарпаття, захопленого Угорщиною. Представники цих земель прийняли на сеймі присягу на вірність королю та польській короні.

Однак королю Сігізмунду-Августу цього здалося замало. Визнавши присягу уповноважених «потребною і повинною», він зажадав, щоб її прийняли всі жителі приєднаних українських земель. Король розумів, що викликати всіх «обивателів» до Любліна практично неможливо, тому розпорядився надіслати в повіти нових воєводств універсал, де повідомлялося про акт возз'єднання, і форму присяги. Присягати і розписатися в цьому Сігізмунд-Август вимагав на місці. Щоб розвіяти усілякі сумніви місцевого населення в доцільності прийняття присяги, король категорично попередив, що майно «непослушних» разом з їх маєтками буде конфісковано. Після такого попередження шляхта поспішно виконала волю короля. Універсал та копії розписок були внесені до замкових книг кожного повіту, а їх оригінали направлені королю і занесені у книги Литовської метрики³. Таким чином монарху присягнуло все населення новоутворених воєводств.

Люблінська унія по-різному оцінювалася дослідниками та політичними діячами. Зокрема, відомий український вчений і церковний діяч І. Огієнко (митрополит Іларіон) вважав 1569 р. «найтрагічнішим роком нашої історії»⁴. На думку польських урядовців, у Любліні відбулося «возз'єднання частини із своїм цілим, члена із своїм тілом та головою»⁵. М. Грушевський розглядав люблінські постанови лише як «прилучення українських земель до Польщі». Післялюблінський період вчений розцінював як добу культурно-політичного наступу Польщі, перебудови українського «громадського устрою на польський взір»⁶. Дії польської шляхти він порівнював з «колонізаційним походом», поклавши дану оцінку в основу своїх міркувань.

У радянській історіографії Люблінський акт трактувався як «захоплення» чи «загарбання» України Польщею, як окупація нею з повним колоніальним підпорядкуванням усіх сфер українського життя⁷. Люблінська

унія, на думку дослідників, дала змогу Ватикану здійснити духовну експансію на українські землі⁸.

Діаметрально протилежної позиції дотримуються деякі сучасні українські вчені. Зокрема, Н. Яковенко вважає, що Люблінська унія з правової точки зору була актом цілком парламентарним, тому визначення її як «захоплення» не має ні юридичної, ні логічної підстави. Ніякої колонізації українського народу, на думку вченої, «насправді не було». «Історіографічний міф про тотальний колонізаційний похід польського етнічного елемента на Україну, — стверджує вона, — при ближчому розгляді виявився помилкою, що взяла початок з недостатньої вивченості персоналій української шляхти»⁹.

Більшість зарубіжних дослідників вважає поунійний режим окупаційним для України. Такої думки, зокрема, дотримується американський учений українського походження В. Жила. «За польської окупації на українських землях, — пише він, — настали важкі часи, бо польська адміністрація не перебирала в засобах, а старалася нашвидкоруч здійснити свої великодержавні амбіції». Для здійснення своїх планів Польща, передусім, намагалася використати церкву. До цього її активно підштовхував орден Єзуїтів. Дослідник переконаний, що внаслідок діяльності єзуїтів Польська держава, яка ще за часів Сігізмунда-Августа вважалася найбільш вільнодумною, за його наступників — Стефана Баторія та Сігізмунда III — стала «релігійно нетерпимою і наскрізь назадицькою». Під впливом єзуїтів уся ненависть польських католиків спрямовувалася проти протестантів (лютеранців, кальвінців, аріян), а також православних, яких намагалися не допустити «до найвищих гідностей і державних установ»¹⁰.

Власне єзуїти, на думку В. Жили, «звернули пильну увагу на справу церковної унії». Разом з тим, Берестейську унію 1596 р. дослідник називає «революційною подією в тодішньому релігійному житті», яка змусила православних «перейти до боротьби з унією та зайняти тверде консервативне становище». Їхня боротьба привела до «загального культурного піднесення, а найосновніше — до піднесення національної свідомості, що згодом відіграла головну роль в українському національному відродженні кінця XVI й початку XVII сторіч»¹¹.

Отже, Люблінська унія 1569 р. знаменувала початок нового етапу в історії українського народу. Це повною мірою стосується й українського православ'я, виразником та гарантом якого мала виступати Київська митрополія, що представляла тоді національну церкву.

Якою ж була територія цієї митрополії, якими правами й привілеями вона користувалася, які процеси проходили в самій українській церкві, серед православного населення Речі Посполитої в другій половині XVI ст.? Використовуючи в основному документальний матеріал, автор прагне дати відповіді на ці та інші питання.

Зрозуміло, що точно вказати тогочасні межі митрополії практично неможливо. Тому спробуємо з'ясувати кінцеві пункти польсько-литовської держави, між якими були володіння церкви. На заході країни Київська митрополія простягалася до містечка Яблочня і міст Дорогочина та Береста (Берестейське воєводство), підходячи таким чином до столиці Речі Посполитої — Варшави. На північному заході вона простяглася до Вільно, Трока та Ковно (Віленське воєводство). На північному сході володіння митрополії досягали міста Вітебська і навіть трохи далі¹². На сході держави до її складу входили власне українські землі («козацька україна»), основна частина яких становила митрополичу єпархію¹³.

Кількість єпархій Київської митрополії періодично змінювалася і, зрештою, їх стало десять, а саме: 1. Київська митрополича. 2. Брянська чи Чернігівська. 3. Володимир-Волинська. 4. Луцька. 5. Холмська. 6. Галицько-Львівська. 7. Перемиська. 8. Смоленська. 9. Полоцька та 10. Турівська¹⁴. Щоправда, Смоленська та Чернігівська єпархії у XVI ст. на деякий час включалися до складу Росії¹⁵.

Як бачимо, сфера впливу Київської митрополії охоплювала не лише українські, але й значну частину білорусько-литовських земель, більшість населення яких було православним. Не враховувати цієї обставини польський уряд, зрозуміло, не міг. Тому в привілеях, жалуваних «обивателям» приєднаних воєводств, неодноразово підкреслювалося, що в них й надалі діятимуть всі закони Литовського Статуту (крім тих, що суперечили існуючому польському законодавству), поряд «із старими звичаями та правами» надаються «вольності і свободи Корони відповідно стану, гідності та власності кожного». До того ж їм надавалося право при потребі змінювати або й вилучати окремі статті Статуту. Король «владою своєю та сейму» обіцяв підтверджувати ці зміни. Ділові папери, крім «справ, що стосувалися Магдебурзького права чи інших прав, по звичаю коронному королю і двору призначених», мали й надалі «бути писані ніякою іншою мовою, як тільки руською» (українською)¹⁶.

Українська православна шляхта зрівнювалася в правах з католицькою і отримала змогу брати безпосередню участь в управлінні державою. Держава зобов'язувалася «всі вільні посади та звання надавати обивателям осідлим, шляхетського стану». Набуті ж князями та «іншими жителями та їх потомками як римського, так і грецького віросповідання гідності та положення зберігаються»¹⁷.

Щодо православної церкви держава зобов'язувалася «як римського, так і грецького віросповідання не принижувати, не обмежувати й повністю зберегти»¹⁸. У грамоті короля Сігізмунда-Августа київському митрополитові Іоанну III Протасовичу зазначалося, що владики повинен й надалі управляти православною церквою в Речі Посполитій та поставляти їй за звичаєм єпископів, архимандритів, ігуменів тощо¹⁹.

Права та привілеї Української православної церкви неодноразово підтверджувалися польськими королями, зокрема у грамоті короля Стефана Баторія митрополитові Онисифору Дівочці²⁰. Про права Київської митрополії навіть писав у своїх листах Сігізмунд III²¹. Глибоко зневажаючи православ'я, він все ж у 1595 р. підписав привілей про зрівняння прав православного духовенства Речі Посполитої з католицьким і скріпив його своєю печаткою²². Жоден польський монарх у перші десятиліття після 1569 р. не порушив привілей Сігізмунда I Старшого, в якому, зокрема, говорилося: «Всі члони, котрі виписані суть у світку прав духовних їх Закону Грецького, у сім нашій листі дотверджуєм то все навічність»²³.

Отже, Люблінською унією та наступними постановами юридично закріплювалися права і привілеї Київської митрополії і гарантувалася свобода віросповідання. Православна церква у правовому відношенні нарівні з католицькою стала панівною в Речі Посполитій.

Однак аналіз подій та документів того часу дає підставу стверджувати, що таке становище Київської митрополії мало формальний характер, а зусилля польських урядовців і всієї католицької партії в дійсності були спрямовані на знищення української церкви як головного чинника народності. На жаль, представники вищого духовенства проявили згубну для православ'я пасивність. Дехто з них негідною для духовної особи поведінкою фактично сприяв руйнації церкви.

Відомо, що в той час ще не існувало засад відокремлення церкви від держави. Церква була невід'ємним атрибутом державності, її постійним інститутом. Відповідно до середньовічного правила: «*cius regio, eius religio*»^{*} Польща, будучи католицькою країною, не могла тривалий час миритися з існуванням на своїй території іншої релігії чи іншого обряду віросповідання, незалежно від того, хотів цього король і його партія чи ні.

З включенням українських земель до складу Польщі на них переселилася велика кількість польських магнатів. Виникають величезні латифундії «королев'ят»: Замойських, які володіли землями від Тернополя до Павлової; Тарнавських, котрі господарювали на Уманщині; Конєцпольських, що мали староства Барське, Плоскіровське, Переяславське, Гадяцьке та Миргородське. Найбільше отримали Вишневецькі — Олександр та Ми-

хайло, які у 1590 р. займали все Посулля (наприкінці XIX ст. воно охоплювало Полтавську і частину Чернігівської губерній)²⁴.

Разом із шляхотою в Україну прийшли й різноманітні ордени, які почали активну місіонерську католицьку діяльність. Серед них особливо виділялися домініканський, францисканський та бернандинський. Їхні ченці, поляки за походженням, разом з поширенням католицької віри здійснювали колонізацію місцевого населення. У 1540 р. католицька церква заснувала орден Єзуїтів (Ісусівців), який зосередив інтелектуальні сили і займався вихованням молоді за допомогою високоосвічених педагогів у школах різних ступенів.

Запрошені до Польщі єзуїти після Люблінської унії почали діяти в Литві та Україні. Вони відкрили школи у Вільно (1570 р.), колегії в Ярославі, що стала центром єзуїтської пропаганди у Галичині (1571 р.), Полочку (1579 р.), школи в Орші, Любліні, Несвіжу, Львові, Кам'янці, Перемишлі, Вінниці, Фастові, Острозі, Новгород-Сіверському та інших містах²⁵. Майже вся Україна вкрилася мережею їхніх шкіл, куди охоче вступали діти православних, яким прищеплювалися ідеї католицизму. Єзуїти проникали у вищі сфери суспільства, ставали наставниками, опікунами.

Ідеологи ордену Єзуїтів розробили теорію єдності держави та церкви, звичайно католицької. Водночас вони висунули ідею польського месіонізму, згідно з якою Польща мала бути муром католицизму, який би захищав християнський світ від дикунів-рутенів (православних українців). Політика Польщі була спрямована на латинізацію і в той же час денационалізацію України. Для цього треба було знищити насамперед її православну церкву. Це завдання можна було вирішити трьома шляхами: 1) ліквідацією церковно-національних святинь і цінностей минулого; 2) падінням престижу православної церкви; 3) викликанням почуття сорому за приналежність до цієї церкви²⁶.

Натомість Київська митрополія дуже мало уваги приділяла підвищенню освітнього рівня православної молоді, підготовці кадрів для української церкви. Внаслідок цього на середину XVI ст. православна література обмежувалася церковно-богослужбовими книгами, чого було недостатньо для освіченої людини. Тому часто українська шляхта змушена була віддавати своїх дітей до латино-польських шкіл й користуватися польськими виданнями.

Проте ні митрополит, ні єпископи, не кажучи вже про уряд Речі Посполитої, виправляти ситуацію не збиралися. Лише наприкінці століття завдяки покровительству князя Костянтина Острозького і реформаторській діяльності братств в Україну почали прибувати освічені грецькі духовні особи, вчені, богослови, які раніше ненадовго затримувалися в межах Київської митрополії. Тільки у 80—90-х роках XVI ст. острозький осередок став відчутно впливати на розвиток українського православного книгодрукування та освіти і тим самим торувати шлях до церковної реформи.

Протягом XVI ст. занепадав авторитет й самого митрополита, який продовжував титулуватися «Київським, Галицьким і всієї Русі». Він фактично втратив можливість повноцінно управляти церковною діяльністю. Король, використовуючи т. зв. право «подання хлібів духовних» і «будучи, — за словами Стефана Баторія, — подавцею і оборонцею всіх костелів та церков»²⁷, тобто й тих «добр», що належали Київській митрополії, дедалі частіше, порушуючи звичай православної церкви і закони, підписані ним же та його попередниками, призначав (замість попередньої практики затверджувати) на кафедри єпископів. Невдовзі таке правило стало нормою; місцеве духовенство, шляхта та інші миряни майже не брали участі у виборах архиєреїв. Право «подавання» ставило вищу ієрархію у залежність від світської влади й робило єпископські кафедри предметом спекуляцій з боку людей, що не мали на них ні морального, ні формального права.

Кафедри, як і найважливіші архимандрії, надавалися лише православному шляхтичам — світським особам за воєнні або інші заслуги. Грамоти на єпископство видавалися здебільшого заздалегідь, щоб зайняти ка-

федру, як тільки вона стане вільною. Зокрема, таку грамоту отримав шляхтич Василь Євлашкович за службу в «орді» його сина. Євлашковичу дозволялося очолити Луцьку або Володимир-Волинську єпископію, як тільки котрась із них звільниться²⁸. Тому часто мали місце різні зловживання, виникали суперечки, проходила боротьба між претендентами, бо король іноді надавав одну і ту ж єпархію двом або й трьом особам. Як правило, боротьба між ними не обмежувалася словами, а закінчувалася кровопролиттям. Здобувши кафедру, такий номінат, одягнувши рясу й висвятившись нашвидкоруч, одразу став єпископом, пройшовши за декілька днів усі духовні шаблі.

Правилом стало отримувати єпископства чи архимандрії за протекцією, використовуючи зв'язки, або за гроші. Такі люди, ставши єпископами, використовували своє становище для поліпшення власного добробуту, здебільшого не переймалися церковно-релігійними справами. Часто вони за висвяту священника, який мав рекомендацію патрона чи громади, брали плату, котра значно перевищувала встановлений розмір.

Багато таких людей не поспішали вступати у духовний сан і роками управляли єпархіями, залишаючись світськими особами. Навіть після хиротонії вони мало чим відрізнялися від шляхти, продовжували зберігати свої світські звичаї: їздили на полювання, справляли гучні банкети, вели розпусний спосіб життя, здійснювали наїзди на сусідів (світських та духовних), очолювали збройні загопи, інколи займалися розбоєм на дорогах. Так, якесь Лісовський та Ставицький скаржилися на єпископа володимирського й берестейського Феодосія, який «сам своєю особою з слугами своїми розбійним і рейтарським звичаєм на них ударив»²⁹. Не кращим чином повів себе й луцький та острозький єпископ Кирило Терлецький, який привласнив оves пана Бенедикта Стоцького. В зв'язку з цим проти єпископа восени 1592 р. розпочався судовий процес³⁰.

Чималих збитків зазнавали й господарства священників. Наприклад, міщани м. Кременця та королівські піддані с. Сапанівці, незважаючи на привілей, виданий ще Сігізмундом-Августом, користувалися лісом, пасікою та садом, що належали священнику Микільської церкви отцю Остафію. У їх суперечку змушений був втрутитися король Стефан Баторій³¹. Не минула лиха доля й священника із кременецького передмістя отця Михайла. Шляхтич Лаврін Древинський відібрав у нього майно, а самого отця та його дружину заточив у в'язницю³². Але найбільше постраждали поповичі Стефан Шолуха, Кирик і Филон Дороготиські, в яких підляський воєвода Я. Заславський відібрав листи про грошовий борг, захопив майно, а господарів побив і кинув у темницю³³.

Розбій та грабунки мали місце у володіннях київського митрополита. У 1590 р. митрополит Михайло Рогоза судився із шляхтичем Н. Івашкевичем, який здійснив наїзд на села Уніне та Заруддя, що належали владиці. Вони були пограбовані, люди жорстоко побиті, а дехто із підданих Михайла Рогози навіть загинув³⁴. У 1594 р. шляхтич Єроним Горностай захопив у київського митрополита село Десятковичі. На вимогу Михайла Рогози Київський земський суд розпочав судовий процес. У справу втрутився навіть король Сігізмунд III і видав указ, яким зобов'язав Єронима Горностая з'явитися до суду³⁵. Зрозуміло, що за таких обставин київському митрополиту було важко справлятися із своїми обов'язками.

Однак й поведінка самих митрополитів не дуже відрізнялася від шляхти та підлеглих архиєреїв. Справа в тому, що король іноді затверджував чи призначав на митрополичу кафедру не обраного собором кандидата, а єпископа, котрий просив монарха про «обдарування хлібом духовним Київською митрополією». Про рівень безладдя у митрополії свідчив лист галичан до митрополита Онисифора Дівочки, в якому, зокрема, вони писали: «Ти сам даєш відкриті листи жидам проти Церкви Божої, на потіху їм, і велике безчестя нашого святого закону. В чесних монастирях замість ігуменів і братії живуть ігумени з жінками й дітьми і володіють та правлять церквами Божими, і з великих хрестів роблять

малі, а з того, що подано в честь і хвалу Богу, здійснюють свягокрадство та влаштовують собі пояси, ложки, злочестиві посудини для своїх похотей; із риз роблять саяни, із епитрахілей — брами. Але найскорботнішим є те, що ваша милість сам один поставляєш єпископів, без нас, братії своєї, чого й правила не дозволяють. І при такому незаконному призначенні висвячуються у великий сан люди негідні, які на поругання святого закону на єпископським сідалищі без всякого сорому проживають з жінками і народжують дітей»³⁶.

Поширеним явищем серед духовенства було також «двоежонство», тобто повторне одруження священника, що заборонялося православною церквою. За «двоежонство» у 1589 р. на Тернопільському соборі константинопольський патріарх Єремія позбавив кафедри київського митрополита Онисифора Дівочку. Це мало послужити перешкодою для отримання духовного сану, особливо єпископського. Щоправда, на думку М. Грушевського, Онисифор Дівочка був не гіршим від інших єпископів. «Лиха доля, — писав учений, — судила бути йому жертвеним козлом усіх гріхів української ієрархії XVI в.»³⁷.

Отже, в другій половині XVI ст. вища ієрархія Київської митрополії була шляхетською за походженням, що помітно впливало на її спосіб життя. Константинопольські та інші східні патріархи час від часу нагадували українським владикам про їхні прямі обов'язки. Про будь-які контакти з ще одним православним — московським патріархом, російською церквою, де існувала жорстка, централізована система управління, не могло й бути мови.

Окрім права «подавання», яке стосувалося церковних верхів, чимало збитків Українській православній церкві завдавав т. зв. «патронат» світських людей над храмами і монастирями, що був, по суті, тим самим «подаванням» для дрібного духовенства. Виникнувши як засіб допомоги церквам і монастирям, що вважалося справою честі кожної заможної людини, воно поступово перетворилося на спадкове і передавалося за заповітом. В особливо нестерпні умови потрапляли церкви і монастирі, коли їх патрони ставали католиками або ж переходили в якусь протестантську секту. В таких випадках патронат замість опіки призводив до переслідування та зневажання православних священників і мирян, котрі перебували під зверхністю такого патрона. А їх протягом століття ставало дедалі більше.

Про це з сумом повідомляв свідок тодішніх подій Мелетій Смотрицький, автор «Триносу або Плачу Східної Церкви». У своєму творі він подає дожелезний список православних родів, які прийняли католицьку віру, а саме: князі Острозькі, Слуцькі, Збаразькі, Заславські, Пронські, Горські, Вишневецькі, Сангушки, Ружинські, Соломирецькі, Масольські, Соколинські, Лукомські, Пузини та інші; шляхетні роди — Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Тишкевичі, Горностаї, Семашки, Гулевичі, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Боговитини, Потії тощо. «Де дорогі й однаково неоціненні корони камінці — значні руських князів роди, неоціненні сафіри і безцінні діаманти?» — питає автор «Триносу»³⁸. Український народ губив свою інтелігенцію, втрачав провідну культурну верству.

Це призводило до того, що мало порядних людей бажали висвятитися у священницький сан. Сучасники з жалем констатували, що в православні священники йде саме «людське сміття», голодне і невчене, та їх скоріше можна зустріти в корчмі, ніж у церкві.

На наш погляд, вдало охарактеризував становище православної церкви і роль Київської митрополії в українському суспільстві кінця XVI ст. відомий український дослідник Д. Дорошенко. «Сама, перебуваючи в стані великого розстрою, дезорганізації й занепаду, — писав учений, — православна церква не могла виконувати як слід завдання, яке випало на її долю з утратою українським народом державності: піддержувати стару духовну традицію, піддержувати рідну освіту й письменство і тим зберігати свою народність»³⁹. Разом з тим, у свідомості «руського» (ук-

раїнського) народу православна віра залишалася синонімом народності; перестати бути православним означало перестати бути українцем.

У такий скрутний час з Рима від папи надходять листи в Україну та Литву. Щоправда, їх було небагато, проте вони мали чітко визначений характер. З середини XVI ст. до 1595 р. українська проблематика порушувалася в дев'яти папських посланнях. Шість з них належали Григорію XIII і датувалися 1582—1583 рр. Одне послання папи стосувалося відкриття Вільнюської єзуїтської колегії, решта були адресовані українським та білоруським магнатам Костянтину Острозькому, його сину Янушу (Івану) Острозькому та Г. Слуцькому. Григорій XIII намагався схилити на свій бік наймогутніші магнатські роди і з їх допомогою вирішити суперечку між православ'ям і католицизмом у Речі Посполитій. У листі до Г. Слуцького він відверто висловлювався за об'єднання церков⁴⁰.

Саме в цей критичний момент на арену виступає нова верства українського суспільства — міщанство, яке досі відігравало незначну роль у житті України. Організоване в церковні братства, воно енергійно бореться за врятування віри, а отже, і народності. Цьому сприяла й церковна реформа, проведена антиохійським патріархом Йоакимом у 1586 р. і підтверджена та поглиблена у 1589 р. константинопольським владикою Єремією.

Реформа передбачала припинення церковного розладу, який мав місце у Київській митрополії. Для успішного її проведення братствам (насамперед Львівському та Віленському) надавалися особливі права. Зокрема, Львівське успенське братство отримало почесний титул ставропігії та виняткові повноваження. Йому надавалося право нагляду за «благочестям і моральністю» духовенства та світських людей. Братство не залежало від місцевого владики і здійснювало контроль над єпископським судом. Нарешті, всі братства в Україні повинні були засновуватися на зразок львівського та перебувати під його контролем⁴¹.

Такі заходи патріархів сприяли піднесенню авторитету та ролі цих організацій у суспільному житті, виникненню нових і реформуванню старих братств на території України: в Рогатині, Львові, Городку, Бересті, Перемишлі, Комарному, Сатаневі, Галичі, Красноставі, Більську, Любліні, Києві, Луцьку та багатьох інших містах⁴². Діяльність братств, до яких почали приймати і жінок як сестер, стала надзвичайно різноплановою. Вони видавали твори, виступали проти патронату (якщо він їх не влаштовував), польсько-католицької пропаганди, національних та релігійних обмежень. Братчики висміювали аморальний спосіб життя окремих духовників, прагнули впливати на висвячення гідних пошани людей, укладали протестації, виступали на судах, захищаючи недоторканість церковного майна тощо. По суті, братства в той час стали єдиними в Україні захисниками православ'я.

Разом з тим, реформа, проведена без урахування традиційного церковного укладу в Україні, мала й небажані аспекти (контроль братств над духовенством, зменшення влади єпископів тощо), які призвели незабаром до негативних наслідків. На цій основі постійно виникали конфлікти, особливо між львівським єпископом Гедеоном Балабаном та «шевцями, сидельниками й кожум'яками» Успенського братства, про що свідчать численні скарги митрополитові⁴³. Втручання львівських братчиків у справи єпископа іноді набирало абсурдних форм. Відомий український діяч і учений Гнат Хоткевич стверджував, що братчики навіть хотіли заборонити свячення пасок на Великдень, вважаючи це дійство неканонічним. Лише рішуче втручання Гедеона Балабана перешкодило здійсненню їхніх намірів⁴⁴. Братство могло не тільки судити, карати будь-якого православного, але й відлучати його від церкви, причому навіть патріарх не міг скасувати цього рішення.

Надання братствам нового статусу, усунення константинопольським патріархом з митрополічної кафедри Онисифора Дівочки та хиротонія Михайла Рогози, обраного світським собором без участі духовенства, і нарешті, призначення луцького єпископа Кирила Терлецького екзархом

константинопольського владика з правом контролювати дії київського митрополита — все це поклало край бездіяльності українських ієрархів. Єпископат повільно усвідомлював слабкість української церкви. Тому головним його бажанням стало відновити традиційну єпископську владу.

До того ж ієрархія зіткнулася з вимогою патріархату надсилати до Константинополя кошти, маючи примарну надію отримати звідти реальну допомогу в боротьбі проти наступу оновленої католицької церкви та загрози, що нависла над українською самобутністю у Речі Посполитій. Всі ж біди Української православної церкви, на думку вищого духовенства, постали «ні з якої іншої причини, а тільки через незгоди з римськими єпископами»⁴⁵.

Тому наприкінці 1589 — на початку 1590 р. львівський єпископ Геден Балабан вперше порушив питання про злуку з папським престолом. Невдовзі до нього приєдналися Кирило Терлецький — єпископ луцький, Леонтій Пельчицький — єпископ пінський і турівський та Діонісій Збруйський — єпископ холмський і белзький. У червні 1590 р. вони на приватній нараді в Белзі підписали декларацію про готовність до церковної унії. Про своє рішення єпископи повідомили короля Сігізмунда III.

На соборах українських єпископів, які щорічно скликалися на початку 90-х років XVI ст., питання унії постійно обговорювалося. Нарешті, у 1594 р. на черговому соборі в м. Сокалі було вироблено декларацію, до якої згодом приєдналися всі єпископи Київської митрополії, крім одного, ім'я якого нам невідоме⁴⁶. Скориставшись чистими бланками з підписами чотирьох владик, які брали участь у роботі собору, Кирило Терлецький написав та подав королю і сенату прохання про дозвіл об'єднатися православної церкви з католицькою. Через деякий час до митрополита Михайла Рогози надійшла королівська грамота, якою Сігізмунд III дозволяв провести об'єднавчий собор, що мав здійснити «єднання з вселенським костяолом, вами (православними єпископами) розпочате до бажаного закінчення»⁴⁷.

У грудні 1594 р. в Новогрудку було розроблено текст меморандуму. Оформлений недовзі у тридцять три пункти «Статей Унії», він був прийнятий всіма українськими владиками, що брали участь в останньому доунійному Берестейському соборі (червень 1595 р.)⁴⁸.

Згідно з королівським привілеєм об'єднавчий собор працював у Бересті з 6 по 10 жовтня 1596 р. На ньому українські ієрархи ратифікували унійну угоду, затверджену папою Климентом VII ще 23 грудня 1595 р., зафіксувавши тим самим розрив з Константинополем і об'єднання з Римом. Київська митрополія, зберігаючи всі свої обряди, звичаї, права та привілеї, підпорядковувалася папському престолу.

На даний акт великі надії покладало не лише українське духовенство, яке вбачало в унії єдиний засіб оздоровити церковну атмосферу в митрополії, зберегти цілісність церкви, її давні права і привілеї, а також українська шляхта. Зокрема, князь Костянтин Острозький, один з наймогутніших захисників православ'я в Україні, бачачи занепад православної церкви, не заперечував проти її об'єднання з католицькою. Свої погляди він виклав у знаменитих умовах — «артикулах» і передав їх на собор 1593 р. Однак там вони не були зачитані. В них наголошувалося на необхідності збереження православного обряду віросповідання, містилося застереження проти переходу на латинський обряд та передачі католикам православних храмів. Костянтин Острозький погоджувався на об'єднання церков лише як рівноправних суб'єктів, а не в формі приєднання чи підкорення однієї іншій. На його думку, православне духовенство повинно було мати однакові права з католицьким, включаючи й право на здобуття освіти. Відкриття шкіл для православного духовенства було однією з головних вимог українського князя. Костянтин Острозький вважав участь східних патріархів обов'язковою умовою будь-якої унійної угоди з Римом⁴⁹. Власне, через відсутність такої умови він став запеклим противником односторонньої ініціативи українських єпископів, пов'язаної з церковною унією.

Підтримував ідею злуки церков, сподіваючись таким чином виправити ситуацію, що склалася у Київській митрополії, й Теодор Тишкевич, «один із стовпів Православної Церкви».

Безперечно, у здійсненні церковної унії була заінтересована папська курія. Особливо активно підтримував її папа Климент VII, розраховуючи таким чином розширити сфери впливу католицької церкви. На 1596 р. припадає найбільший потік папської кореспонденції в Україну. Крім «булли унії», Климент VII направив 26 листів, в яких постійно цікавився подіями, що відбувалися на українських та білоруських землях⁵⁰.

У церковному об'єднанні була безпосередньо зацікавлена і Польська держава. На відміну від інших європейських країн Польща виглядала відносно толерантною, але її терпимість була вимушеною, бо руська (українсько-білоруська) меншість, яка становила принаймні третину, а може й половину населення Речі Посполитої⁵¹, ніколи не погоджувалася прийняти латинський обряд католицизму. Найкраща альтернатива, на яку можна було розраховувати, — це єдність віри з різними обрядами, хоча б на перших порах. Усунення міжконфесійних суперечностей давало можливість уряду Речі Посполитої підтримувати у державі відносний спокій і закріпити територіальні володіння в Україні.

В цілому завдання, що стояли перед унією, можна викласти таким чином:

1. Унія з Римом мала ліквідувати церковний розлад у Київській митрополії.

2. Унія в умовах латинізації та полонізації мала зберегти східний обряд віросповідання, що забезпечувалося спеціальною папською буллою.

3. Унія мала припинити процес окатоличення й ополячення українського народу та сприяти пробудженню національної свідомості.

4. Унія мала захистити українську мову як найважливішу національну ознаку.

5. Унія мала створити передумови для появи національної інтелігенції. Формальне зрівняння в правах з католиками відкривало для українського духовенства можливість здобувати середню та вищу освіту.

6. Нова церква мала стати виразником та захисником інтересів свого народу за відсутності української держави⁵².

7. Нарешті, унія оцінювалася польським урядом та папським престолом як реальна можливість розширити сфери впливу католицької церкви, стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Речі Посполитій, а в перспективі окатоличити і полонізувати український народ, інші національні меншини.

Таким чином, у другій половині XVI ст. в житті українського народу, православної церкви відбулася низка подій, що відіграли важливу роль при визначенні шляхів їх подальшого розвитку. Після Люблінської унії за сеймовими постановами та грамотами королів українське православ'я поряд з католицизмом стало панівним на всій території Речі Посполитої. Православна шляхта отримала змогу безпосередньо управляти державою, а за вищою ієрархією було закріплено її давні права та привілеї.

Проте ситуація поступово змінювалася. З входженням майже всіх українських земель до складу Польщі у католицької церкви з'явилася реальна можливість збільшити свою паству. В Україну прибували різні католицькі ордени, які здійснювали активну місіонерську роботу: відкривали школи, колегії тощо. Їхня діяльність невдовзі пронизала всі сфери суспільного життя українського народу.

Вища ієрархія Київської митрополії, займаючись переважно розширенням власних та єпархіальних земельних володінь, інших церковних «добр», недостатню увагу приділяла підготовці кадрів для православної церкви, освіті української молоді. Надзвичайно вузькою тематикою обмежувалася й літературно-видавнича діяльність православних. Друкувалися в основному церковно-богословські твори, що не відповідало потребам часу. Внаслідок цього престиж православ'я почав невпинно падати, спричиняючи тим самим перехід української шляхти у католицизм.

Непоправної шкоди православ'ю приносило т. зв. право «подання» короля та «патронату» шляхти. Король, порушуючи закони Речі Посполитої, втручався у справи Київської митрополії, призначав на кафедри єпископів — переважно православних шляхтичів, які отримували духовний сан та владу за хабарі, особисті зв'язки. Вкрай нестерпним було становище дрібного духовенства та мирян, коли їхнім «патроном» ставав католик чи протестант. Непорядність, малоосвіченість, низький професійний рівень стали характерними рисами значної частини священників Київської митрополії. На кінець століття створилася своєрідна ситуація, коли провідна верства могутніх українських православних родин окатоличилася, а залежне від них населення залишалося православним.

Протиріччя в українському суспільстві сприяли розладу в Київській митрополії. Церковна реформа, проведена східними патріархами у 80-х роках, не дала очікуваних результатів, проте допомогла українському єпископату усвідомити факт занепаду православ'я в Речі Посполитій. Почався активний пошук шляхів виходу з ситуації, в якій опинилася митрополія, котрі б забезпечили цілісність української церкви, зберегли б за вищим духовенством його давні права і привілеї. Вихід провідні церковні кола вбачали в злуці з Римом, особливо, коли апостольська столиця заявила про готовність зберегти в межах Київської митрополії східний (візантійський) обряд віросповідання.

Отже, твердження про те, що церковна унія 1596 р. сталася з вини чи завдяки польському уряду та римському престолу, не відповідало дійсності, хоча слід визнати їхню основну роль у наближенні цієї події. Ця роль виявилася головним чином у нерідко деструктивному втручанні урядовців в справи Київської митрополії та активній місіонерській діяльності католицької церкви. При цьому згубна пасивність єпископату Української православної церкви, який, використовуючи свої великі права і привілеї, закріплені державою, по суті, вирішував лише матеріальні проблеми, призвела до церковного розладу і утворення нової української церкви, названої згодом греко-католицькою.

Проте розрахунки польсько-католицької партії виявилися помилковими. Новоутворена церква не лише не відмовилася від традиційної національної обрядовості, не підтримувала зв'язків з польською владою, а навпаки «стала головним заборолом української народності проти польонізації»⁵³. Та й сама Польща, як свідчив дальший розвиток подій, надавала перевагу унії в дуже обмеженому значенні — для досягнення більшої релігійної однорідності суспільства.

¹ *Volumina legum*. — СПб., 1859. — Т. 2. — С. 87—102.

² Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 34—36.

³ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском, подольском и вольнском генерал-губернаторе (далі — АЮЗР). — К., 1861. — Ч. 2. — Т. 1. — С. 1—17.

⁴ Огієнко І. Українська Церква. — К., 1993. — С. 159.

⁵ Довнар-Запольский М. К истории Люблинской унии // Киев старина. — 1896. — № 2. — С. 57.

⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 188, 193.

⁷ История Украинской ССР. — К., 1982. — Т. 2. — С. 230.

⁸ Див., наприклад Плохий С. Борьба украинского народа с католической экспансией XVI—XVII веков. — Днепропетровск, 1987. — 63 с.

⁹ Яковенко Н. Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації? // Наше минуле. — 1993. — № 1. — С. 186, 191.

¹⁰ Жила В. Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI — початку XVII сторіч // Збірник праць Ювілейного Конгресу. — Мюнхен, 1988—1989. — С. 180, 181.

¹¹ Там же. — С. 182, 184.

¹² Титов Ф. О заграничных монастырях Киевской епархии в XVII—XVIII вв. // Труды Киевской Духовной Академии. — 1905. — № 3. — С. 460.

¹³ Пределы Киевской епархии в древнее и нынешнее время // Киевские епархиальные ведомости. — 1861. — № 1. — С. 10.

¹⁴ Митрополит Іларіон. Українська Церква за час Руїни. — Вінніпер, 1956. — С. 153.

- ¹⁵ Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. — К., 1991. — Т. 1. — С. 164.
- ¹⁶ Volumina legum. — Т. 2. — С. 81—83.
- ¹⁷ Там же. — С. 84.
- ¹⁸ Там же. — С. 84, 87.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України), ф. 2227, оп. 1, спр. 185, арк. 1.
- ²⁰ Там же, спр. 8, арк. 3.
- ²¹ Там же, ф. 223, оп. 1, спр. 133, арк. 1—2.
- ²² Там же, ф. 2227, оп. 1, спр. 193, арк. 1—3.
- ²³ Там же, спр. 8, арк. 1—2.
- ²⁴ «Чия країна, того й релігія» (лат.).
- ²⁵ П о л о н с ь к а-В а с и л е н к о Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 344.
- ²⁶ О г і е н к о І. Українська Церква. — С. 113—114.
- ²⁷ Л у ж н и ц ь к и й Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. — Філадельфія, 1954. — С. 214.
- ²⁸ АЮЗР. — К., 1859. — Ч. 1. — Т. 1. — № 13. — С. 59.
- ²⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією. — Т. 2. — № 105. — С. 129—130.
- ³⁰ АЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — № 6. — С. 15—17.
- ³¹ ЦДІА України, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 179.
- ³² Там же, арк. 369—371.
- ³³ Там же, арк. 491, 492.
- ³⁴ Там же, арк. 571, 589—592.
- ³⁵ Там же, ф. 221, оп. 1, спр. 27, арк. 1—8 зв.
- ³⁶ Там же, спр. 32, арк. 1—1 зв.
- ³⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією. — СПб., 1848. — Т. 3. — № 146. — С. 289.
- ³⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. До біографії Онисифора Дівочки // Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка. — Львів, 1906. — Т. 74. — С. 5—9.
- ³⁹ OPINIOE to jest Lament jedyney s. powszechney apostolskiy Wschodney cerkwie. Rzez Theophila Ortologa. — W Wilnie, 1610. — 16 k.
- ⁴⁰ Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. — Т. 1. — С. 167.
- ⁴¹ П л о х и й С. Указ соч. — С. 8.
- ⁴² К о с т о м а р і в М. Історія України в життєписях її визначніших діячів. — Львів, 1918. — С. 175, 177.
- ⁴³ О г і е н к о І. Українська Церква. — С. 120.
- ⁴⁴ ЦДІА України, ф. 2227, оп. 1, спр. 214, арк. 3.
- ⁴⁵ Х о т к е в и ч Г. Історія України. — К., 1992. — С. 172, 175.
- ⁴⁶ Г у д з я к Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії // Ковчег. — Львів, 1993. — С. 13, 16.
- ⁴⁷ Там же. — С. 15—16.
- ⁴⁸ К и т ч е н к о Ф. Иновѣрцы в Волынской губернии // Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1863. — Т. 4. — С. 53, 54.
- ⁴⁹ Г у д з я к Б. Назв. праця. — С. 19.
- ⁵⁰ Текст артикулів див: П о л о н с ь к а-В а с и л е н к о Н. Історія України. — Т. 1. — С. 389.
- ⁵¹ П л о х и й С. Указ соч. — С. 9.
- ⁵² С е н и к С. Українська Церква в XVII столітті // Ковчег. — Львів, 1993. — С. 24.
- ⁵³ Докладніше про це див: І в а н и ш и н В. Українська Церква і процес національного відродження // Українське відродження і національна церква. — К., 1990. — С. 35—37.
- ⁵⁴ Д о р о ш е н к о Д. Українська Церква в минулому й сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 33.

Г. Ф. Біляков (Київ), О. Г. Білякова (Київ)

Берестейська унія в працях польських істориків ХХ ст.

Восени 1996 р. сповнюється 400-та річниця проголошення в Бресті унії католицької і православної церков на території Речі Посполитої, до якої, як відомо, в ті часи входили і українські землі. Ця конфесіональна за своїм основним змістом подія одразу набула досить острого політичного характеру і перетворилась у вагомий чинник суспільного життя в Україні, міждержавних відносин у Східній Європі. Саме цим пояснюється сталий

інтерес до унійної проблематики серед істориків, зокрема українських і польських. Не було винятком і ХХ ст., на протязі якого створено ряд праць з історії православної церкви в Польщі. Серед них на особливу увагу заслуговують ті, що написані в 30-х роках, за часів Другої Речі Посполитої¹. Їх автори концептуально спиралися на дослідження М. Бобжинського, Є. Бартошевича, Е. Ліковського та ін.²

Реституція після Першої світової війни польської держави і включення до її території українських і білоруських земель, де споконвіку існувала православна церква, знову поставила на порядок денний складну проблему відносин держави з нею, її віруючими. Польські автори адекватно зреагували на це явище, намагаючись знайти відповіді на питання часу в далекому минулому, зокрема у буремній історії Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст. К. Ходиніцький і Я. Волінський³ досліджували головним чином проблему відносин держави з православною церквою. Вони простежують зміст і динаміку розвитку цих відносин з кінця XIV ст. і приходять до висновку, що переломним моментом в історії ставлення польської держави до православної церкви стала Берестейська унія⁴. Я. Волінський вважав, що сама проблема відносин польської влади з православною церквою виникла з часу приєднання Червоної Русі, з факту польсько-литовської унії 1386 р.⁵ В обох державних утвореннях, що з'єдналися на основі династичного шлюбного союзу, проживали православні і католики. На протязі наступного століття поступово виявилася тенденція наростання релігійного антагонізму, особливо в українських містах. Я. Волінський підкреслює, що для польсько-литовської держави питання про унію католицької і грецької церков набувало важливого значення з точки зору внутрішньої єдності держави⁶. Однак він й інші дослідники обстоюють думку, що ідею унії висунув Ватикан, зокрема папа Григорій XIII.

Активність прихильників справи унії католицької і грецької церков зростає у другій половині XVI ст.⁷ Серед безпосередніх причин церковної унії називаються: утворення Речі Посполитої; встановлення московського патріархату (1589 р.); криза у православній церкві; боротьба ієрархії з братствами в українських землях, засобом виходу з якої єпископи вважали церковну унію з Римом.

К. Ходиніцький констатував, що переговори з єпископами «руських земель» про унію почалися з ініціативи луцького церковного ієрарха Б. Мацієвського у 1588 р. Дослідник робить висновок, що на першому етапі переговорів представники державної влади не брали участі в них⁸. Я. Волінський ініціатором таємних переговорів вважає львівського єпископа Г. Балабана. За мету ставилося протягом трьох років залучити православних єпископів до справи унії⁹. Таємними були також переговори прихильників унії з королем, який санкціонував унійні умови в кінці 1594 р.

За своїм основним змістом ці умови зводилися до визнання зверхності папи над православною церквою Речі Посполитої; заховання в ній східної літургії; допущення ієрархів православної церкви (єпископів) у сенат; збереження всіх прав і привілеїв вищого духовенства; надання гарантій і захисту від евентуальних кар з боку вселенських патріархів.

На стадії остаточного узгодження всіх статей унії державна влада займає досить активну позицію. Оцінюючи дії властей у цій справі, Я. Волінський звертає увагу на два істотних, на його думку, моменти, якими державна адміністрація керувалася у своїй політиці. По-перше, з допомогою церковної унії вона намагалася зміцнити внутрішню єдність держави, по-друге, — відвернути православне населення від єдиновірної Москви¹⁰. Мабуть, названі міркування спонукали короля Сигізмунда III видати кілька універсалів на підтримку унії. А у вересні 1595 р. він звернувся до українських православних, щоб вони прилучалися до унії і не робили перешкод на шляху її впровадження. Звернення було своєчасним, оскільки після того як стали відомі 33 статті-умови, на які згодилися всі православні єпископи під час засідання синоду в Бресті влітку 1595 р.,

посилилася опозиція проти об'єднання католицької і православної церков. Вона зміцнилася з часу урочистого проголошення унії в Римі наприкінці грудня 1595 р.

Визнаним лідером антиунійної опозиції історики називають київського воєводу К. Острозького. Але Я. Волінський обстоює думку, що цей український магнат не був противником унії. Його не задовольняли умови унії, на які погодилися православні ієрархи. На думку князя, вона повинна поширюватися на землі Москви і Валахії, впроваджуватися на основі порозуміння з константинопольським патріархом, східна церква має зберегтися і після проведення об'єднання. Опозиційна діяльність князя К. Острозького реально підживлювалася опозицією унії у львівському, віленському братствах, серед київської, волинської православної шляхти. Перед скликанням синоду в Бресті, на якому планувалося урочисто проголосити унію, православні, що вирішували долю унії, поділилися на її прихильників і противників. Тому в Бресті в жовтні 1596 р. одночасно відбувалося два синоди, приймалися два рішення. Останні, вважав Я. Волінський, призвели до розколу раніше єдиної церкви¹¹. Через два місяці після акту офіційного проголошення унії король видав документ про неї. 15 грудня 1596 р. вважається днем Берестейської унії.

Саме унія і її наслідки оцінювалися польськими істориками неоднозначно. Говорячи про складні перипетії прийняття унії, К. Ходиницький зауважував, що в Бресті конфесійна суперечка між прихильниками і противниками унії дістала політичного забарвлення. Половинчаста за своїм характером¹² вона не справдила політичних сподівань, які на неї покладалася. Православ'я в польській державі збереглося. Відтоді воно було змушене боротися за право існування в цій країні.

Більш широким і ґрунтовним є бачення наслідків постанови Берестейського синоду 1596 р. Я. Волінським. Він аналізує ситуацію, що склалася після проголошення унії, під кутом зору позицій сторін, які були ангажовані в справу об'єднання віросповідань. На його думку, католицькі ієрархи визнавали унію помилкою, від якої було більше клопоту, ніж користі¹³. Згідно з нею докорінно змінився правовий статус православної церкви Речі Посполитої. Рішенням короля всі права і привілеї православної церкви переходили до уніатів. А це об'єктивно змушувало православне духовенство вставати на шлях боротьби за повернення до попередньої правової ситуації. До того ж де-юре перестала існувати православна церковна ієрархія. Польський історик досить обережно формулює свій остаточний висновок щодо результатів Берестейської події:

— майбутнє православ'я на землях Речі Посполитої знаходилося виключно в руках православного населення¹⁴;

— не справдилися сподівання на унію як засіб, що буде відвертати православних Речі Посполитої від Москви. Навпаки, на початку XVII століття намітився процес «повороту православної сфери до Москви»¹⁵;

— уніатство «стало набирати риси «селянської віри»¹⁶.

Отже, К. Ходиницький і Я. Волінський готові солідаризуватися із висновком відомого польського вченого, професора Ягеллонського університету М. Бобжинського (1849—1935), що унія призвела до розколу руського (читай — українського — Г. Б.) народу, а для держави вона обернулася головним чином негативними наслідками¹⁷. Започаткований 400 років тому конфесійний розкол українського суспільства дається взнаки і в умовах сьогодення суверенної України.

За часів Польської Народної Республіки було видано багато наукових і науково-популярних праць з історії так званої шляхетської Речі Посполитої, в яких в той або інший спосіб висвітлювалася і проблематика Берестейської унії. Спираючись на вагомі наукові досягнення своїх попередників, польські історики 50—80-х рр. виступали насамперед як їх талановиті інтерпретатори, зокрема концептуальних підходів, трактування історичних фактів, перебігу подій щодо підготовки і прийняття Берестейської унії¹⁸. Принципово новим, однак, було бачення всього періоду історії Речі Посполитої XVI—XVIII століть через призму класової боротьби,

намір стосувати діалектико-матеріалістичну методологію наукових досліджень. Ці тенденції проявлялися і в працях польських авторів, присвячених історії України¹⁹. В них присутні науково-ідеологічні конструкції подій XVI — початку XVII ст., які суттєво відрізнялися від соціальних настанов і цінносних кліше, котрими користувалися історики першої половини ХХ ст.

На думку польських науковців, з початку XVI ст. Польща вступила в період нової історії. Він тривав майже 3 століття і характеризувався, головним чином, появою, розвитком і занепадом шляхетської республіки. У праці «Історія Польщі», що була опублікована у 1976 р., Є. Топольський визнає становий характер цього державного утворення. Одним із станів є шляхта. Внаслідок інтеграційних процесів в ній превалюють над-етнічні зв'язки. Тому стан сприймається як «шляхетська нація». В той же час сільське населення залишалося етнічно різним: литовським, українським, білоруським. Воно не відчувало спільності з польською шляхтою²⁰. Є. Топольський спеціально підкреслює класову, етнологічну відмінність українського населення. Він оцінює Берестейську унію як чинник, що сприяв посиленню настроїв незадоволення в Україні. Однією з причин незадоволення ставала поунійна дискримінація православ'я. Вчений вважає, що в Україні політична боротьба, яку вели козаки — «озброєне плече українського селянства», була нерозривно зв'язана із класовими конфліктами. З часу прийняття Берестейської унії до них долучилися і релігійні²¹.

А. Клубувна і С. Казмерчик серед причин народних заворушень, що почалися в Україні в кінці XVI ст., називають Берестейську унію, зокрема настрої протесту православного населення проти нав'язування рішень унії²².

В дусі тогочасної офіційної польської історіографії висвітлюють унійну проблематику Х. Міхнік і Л. Мослер²³. За вихідний пункт їх концепції формування багатонаціональної шляхетської держави береться ще одна унія, а саме Люблінська. Після переходу до складу Корони Поділля, Волині, Київщини і Брацлавщини почалося захоплення земель в Україні польськими феодалами. Розвиток латифундій посилив класове і національне гноблення трудящих мас, ущемлення інтересів дрібної і середньої української шляхти, мешканців міст, духовенства. Автори обстоюють тезу, що польські феодали боролися з православ'ям, намагалися насадити в Україні католицьку віру²⁴. На їх думку, ініціатива церковної унії виходила з кіл польського кліру, папства і єзуїтів. Вона мала зв'язати населення українських і білоруських земель з Річчю Посполитою, послабити опір народних мас гнобителям, бути знаряддям зміцнення панування магнатів на цих землях²⁵. Далі наводиться традиційний каталог політичних і релігійних цілей унії, який за змістом мало чим відрізняється від констатацій авторів 30-х років. Х. Міхнік і Л. Мослер замовчують факт кризи православної церкви в Україні кінця XVI ст., який попередні дослідники вважали однією з важливих причин появи проунійних настроїв серед православних ієрархів.

У Бресті і після нього програма унії зустріла рішучу протидію з боку деяких магнатів, значної частини шляхти, міщан і кліру. Незважаючи на це, унія була проголошена. Згідно з нею, стверджують науковці, «в Україні почалася довголітня релігійна боротьба. Вона ставала боротьбою проти національного гноблення, а з часом прибирала риси соціально-класової»²⁶. З кінця XVI ст. в Україні посилювалася визвольна боротьба. Вона дістала форму козацько-селянських повстань. На цій ноті автори закінчують другий розділ своєї книги і приступають до наступного, який називається «Криза багатонаціональної Речі Посполитої».

Тема багатонаціональної шляхетської Польщі висвітлюється також у праці А. Вичанського, її друге видання опубліковане вже у постсоціалістичну епоху²⁷. Аналізуючи внутрішню політику Сигізмунда III стосовно православ'я, автор, по суті, визнає, що вона була спрямована на підкорення або асиміляцію українського етносу. Результати цієї політики, а тому і політики об'єднання православної і католицької церков, були нега-

тивними²⁸. Відразу після підписання Берестейської унії виявилось, що вона не дістала визнання в суспільстві. Магнати, вищі верстви шляхти воліли не приймати уніатство, а одразу переходити у католицизм або протестантизм. Проти унії виступила і частина магнатів, яка не зреклася православ'я. Відчутною ставала протидія унії з боку міщан і селян Литви і України. Особливе незадоволення викликала серед духовенства і віруючих політика передачі уніатам сакральних приміщень, матеріальних цінностей, які раніше по праву належали православним. На цьому ґрунті в суспільстві зростала напруженість, виникали конфлікти. Підсумовуючи, А. Вичанський констатує, що в Україні на рубежі XVI—XVII ст. опір противників унії ставав дедалі грізнішим, бо на захист православних піднімалися запорізькі козаки²⁹.

Цікаву інтерпретацію Берестейської унії та її наслідків запропонував професор Ягеллонського університету Ю. Геровський³⁰. Він починає свій аналіз в констатації стану внутрішньої кризи у православній церкві. Вихід з неї був можливим на шляху повернення до споконвічних традицій цієї церкви або унії з католицькою церквою. Протестантська альтернатива виключалася, бо деякі постулати протестантизму, наприклад, одруження священників, причастя під двома видами, використання національної мови при богослужінні, були притаманні одвічно саме православній церкві. Тому для протестантських неофітів з магнатів і шляхти українських земель була тільки одна дорога — до католицизму. Цьому сприяла і тенденція посилення контрреформації³¹. Польський дослідник вважає, що в цій ситуації проведення об'єднання католицької і православної церков на території Речі Посполитої було недоречним.

Серед чинників, які промовляли на користь унії, він акцентує увагу на суб'єктивних, а саме: намаганні Риму підпорядкувати собі схизматиків; побоюванні подальшого підкорення православних єпископів константинопольському патріархові, що могло провокувати загострення конфліктів з Туреччиною; особистих надіях короля Сигізмунда III Вази на посилення в разі успіху своїх позицій в Речі Посполитій³².

Оцінюючи Берестейську унію з точки зору інтересів Речі Посполитої, Ю. Геровський повністю поділяє думку польських науковців, що унія вплинула на поглиблення релігійного розколу в державі, поряд з класовим і національним. В Речі Посполитій виникла внутрішня боротьба, яка підірвала могутність держави. Підтверджуючи цю тезу, він детально простежує боротьбу між уніатами і дезуніатами в кінці XVI — першій половині XVII ст. і приходять до висновку, що під її тиском влада була змушена повернути православній церкві і віруючим відібрані по унії права (постанови сейму 1607 і 1609 рр.). Поступово боротьба дезуніатів за відбудову православної церковної ієрархії перейшла до міщан, братств і козаків³³. Згодом вони починають відстоювати ідею повної реституції православ'я. Боротьба між уніатами і дезуніатами тяглася і в наступному столітті. Польський історик визнає, що загострення релігійних суперечностей у Речі Посполитій було дуже небезпечним для держави. Вона, по суті, втратила всі можливості їх розв'язання.

Праці польських дослідників історії України, в яких присутня унійна проблематика, містять нестандартні, а інколи досить оригінальні підходи і оцінки політики об'єднання православної і католицької церков на території Речі Посполитої. Так, наприклад, Зб. Вуйчик зазначає, що спочатку українські козаки не визнавали ніякої релігії. Іронією історії він називає ту ситуацію, яка склалася внаслідок помилкової відносно них політики Речі Посполитої, коли ці безрелігійні люди стали захисниками греко-православ'я³⁴. Результатом Берестейської унії, на його думку, став феномен: одразу після унії фактично перестала існувати православна церковна ієрархія, єдиним представником грецького сповідання залишилася уніатська церква³⁵. Всі історики писали про поділ населення східних кресів Речі Посполитої на конфесійні угруповання, що борються між собою. Зб. Вуйчик звертає увагу на ще один, досить важливий контекст висвітлення

цього конфесійного протиріччя. Згідно з його оцінкою, Берестейська унія допровадила до боротьби України і Білорусії з Польщею³⁶.

В працях дослідника історії України В. Серчика можна помітити певне антиклерикальне і антиросійське забарвлення в тлумаченні причин і наслідків Берестейської унії. Аргумент майже всіх польських істориків, що однією з причин згоди властей Речі Посполитої на унію була есентуальна загроза польському православ'ю з боку нового, Московського патріархату (1589 р.), по суті, не працює на об'єднавчу концепцію Берестейської унії, реальним результатом якої був для України конфесіональний розкол. В. Серчик визнає дезінтеграційну роль унії. В тогочасних релігійних суперечках між православними і уніатами він бачить лише привід для російського втручання у внутрішні справи Польщі³⁷. Цікавим видається зауваження стосовно збігу двох історичних фактів: придушення повстання С. Наливайка і підписання Берестейської унії. Вчений вважає, що це відбулося на свідомості українського селянства, козаків, сприяло релігійній, соціальній, національній консолідації³⁸.

Антиклерикальні акценти оцінки Берестейської унії більш помітні в монографії В. Серчика «Історія України». Автор підкреслює, що східна експансія шляхти і магнатів в останній третині XVI ст. стала об'єктом інтересів римсько-католицької церкви. Справжнім їх змістом, на думку вченого, могло стати тільки одне — обмеження і викорінювання православ'я в Україні³⁹. Згідно з названими цілями, Рим ставить практичне завдання: підписати унію між православною і римсько-католицькою церквами. Така унія була не чим іншим, як повною ліквідацією грецької церкви. З ініціативи папи Григорія XIII справа унії почала набувати реальних обрисів. Наприклад, створення двох колегій для підготовки кадрів майбутньої уніатської церкви. Одна з них була у Вільно. Але спочатку вирішили обмежитися територією Речі Посполитої, де король Сигізмунд підтримував справу унії. Прийняття останньої завершилося релігійним розколом в Україні⁴⁰.

У 1992 р. був опублікований перший том «Історії польсько-українських конфліктів» М. Сівицького. В ній знайшлося місце і для Берестейської унії. Провідна теза книги — конфлікти породжують ненависть між народами. Включення України до складу Польщі відбувалося завдяки Люблінській унії парламентським, тобто правовим, шляхом. Але політика інкорпорації визнається автором помилковою⁴¹. Серед наслідків польської окупації України він називає колонізацію її населення, зокрема шляхти. Берестейська унія, метою якої було підкорення православ'я католицькій церкві, мала сприяти колонізації. Унія здійснювалася католицькими ієрархами. Вона призвела до доволі глибокої релігійної боротьби в Україні і Білорусії, розколу внутрішньої єдності обох народів і посиленню їх ненависті до польського народу⁴².

Польська історична наука віддала належне проблемі відносин православної і греко-католицької конфесій в Україні. У зв'язку з 400-річчям Берестейської унії, в умовах існуючого міжконфесіонального напруження, щоб уникнути квапливих рішень у церковних справах, варто уважно вчитатися в історію прийняття берестейських документів 1596 р.

¹ Choduyński K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370—1632. — W-wa, 1934; Lewicki K. Sprawa unii Kościoła Wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczpospolitej. — W-wa, 1934.

² Наприклад, фундаментальна праця Е. Ліковського. «Берестейська унія», український переклад якої опинився у Львові в 1916 р.

³ Wołński J. Polska i kościół prawosławny. Zarys historyczny. — Lwow, 1936.

⁴ Choduyński K. Op. cit. — S. 338.

⁵ Wołński J. Op. cit. — S. 10.

⁶ Ibid. — S. 44—45.

⁷ Наприклад, поява книги П. Скарги, в якій він закликав короля Сигізмунда III підтримати церковну унію; місія папського посла Поссесіна до Москви з планом унії та ін.

⁸ Choduyński K. Op. cit. — S. 263.

⁹ Wołński J. Op. cit. — S. 53.

- ¹⁰ Ibid. — S. 56.
- ¹¹ Woliński J. Op. cit. — S. 61.
- ¹² Chodyński K. Op. cit. — S. 336.
- ¹³ Woliński J. Op. cit. — S. 83.
- ¹⁴ Ibid. — S. 62.
- ¹⁵ Ibid. — S. 70.
- ¹⁶ Woliński J. Op. cit. — S. 82.
- ¹⁷ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie: W-wa, 1974. — wydanie 4.PJW. — S. 310.
- ¹⁸ Gierowski J. Historia Polski (1505—1764). — W-wa, PWN, 1983.
- ¹⁹ Serczyk W. Historia Ukrainy. — Wrocław, 1979; Wójcik Zb. Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawniej Rzeczypospolitej. — W-wa, 1960.
- ²⁰ Dzieje Polski / pod red. J. Topolskiego. — W-wa; PWN, 1976. — S. 351.
- ²¹ Ibid.
- ²² Klubówna F., Kazmierczyk S. Z lat dalekich i bliskich. — W-wa, 1966. — S. 212.
- ²³ Michnik H., Mosiez L. Historia Polski do roku 1795. — W-wa, 1966.
- ²⁴ Michnik H., Mosiez L. Op. cit. — S. 274.
- ²⁵ Ibid.
- ²⁶ Ibid. — S. 275—295.
- ²⁷ Wyczański K. Polska Rzecz Pospolita Szlachecka. — W-wa, PWN, 1991. Wyd. I — 1965.
- ²⁸ Wyczański K. Op. cit. — S. 231.
- ²⁹ Ibid. — S. 232.
- ³⁰ Gierowski J. A. Historia Polski (1505—1769). — W-wa, PWN, 1983.
- ³¹ Gierowski J. A. Op. cit. — S. 65.
- ³² Ibid.
- ³³ Gierowski J. A. Op. cit. — S. 66.
- ³⁴ Wójcik Zb. Dzikie pola w ogniu. O kozaczyźnie dawniej Rzeczypospolitej. — W-wa, 1960. — S. 19.
- ³⁵ Ibid. — S. 83.
- ³⁶ Wójcik Zb. Op. cit. — S. 90.
- ³⁷ Ukraina. Terazniejszość i przeszłość / Red. M. Karas, A. Podraza. Krakow, Uniwersytet Jagelloński CCXLYIII, Prace historyczne, zeszyt 32, 1970. — S. 255.
- ³⁸ Ibid. — S. 259.
- ³⁹ Serczyk W. Historia Ukrainy: Wrocław : Ossolineum, 1979. — S. 74.
- ⁴⁰ Serczyk W. Op. cit. — S. 75—76.
- ⁴¹ Siwicki M. Dzeje konfliktów polsko-ukraińskich; — W-wa, 1992. — N. 1 — S. 26.
- ⁴² Ibid. — S. 18.

Проблеми української медієвістики

О. П. Моця (Київ)

Київська Русь:

результати та перспективи досліджень

Історія першої східнослов'янської держави продовжує залишатись актуальною темою досліджень протягом багатьох десятиліть. Але якщо в минулому основний акцент робився на доведенні того, що суспільство Східної Європи і в середні віки нічим не відрізнялося від суспільства Європи Західної, то сьогодні ця тема дедалі частіше використовується при ствердженні виключного права того чи іншого сучасного східнослов'янського народу на тисячолітню спадщину.

Нагадаємо, що «Київська Русь», або «Давня Русь», чи «Русь—Україна» — це кабінетні терміни. А сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь». Вищевказана назва з'явилася на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М. М. Карамзіним, С. М. Соловйовим, В. Й. Ключевським та іншими дослідниками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого в Москві князівського роду. Водночас із обґрунтуванням вказаної теорії виникли й терміни «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь» — за назвами центрів концентрації владних функцій. Цієї концепції дотримується більшість сучасних російських (та й не тільки російських) істориків.

Говорячи про київський період історії східнослов'янської середньовічної цивілізації, відзначимо, що територія Середнього Подніпров'я дійсно була центром Русі. Це зафіксував ще крязь Олег, котрий у 882 р., знищивши стару династію Києвичів, об'єднав північні та південні території, а Київ назвав «матір'ю міст руських»¹.

Окрім цього літописного повідомлення, численні згадки в різних списках локалізують Русь на півдні східнослов'янської держави. Це стосується не лише південних літописних зводів, а й новгородських, де Приладожжя та й загалом Новгородщина завжди зветься «всья Новгородская область». Така ж стабільність у термінології простежується щодо назви «Русь» в її середньодніпровському географічному визначенні: сюди з Новгорода Великого ходили єпископи, князі та посадники для вирішення різних питань і проблем (завоювання влади, координації дій і т. п.). Про це свідчать повідомлення про події, що, зокрема, відбувалися в 1132 р. — «Въ се же лѣто ходи Всѣволодъ въ Русь Переяславлю» (із Новгорода Великого. — *Авт.*); у 1136 р. — «Въ то же лѣто, на зиму, иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ съ лучшими мужи и заста кыяны съ черниговьци стояще противу себе, и множество вои...»; у 1142 р. — «Епископъ и купецъ и слы новгородскыя не пушаху из Руси» (тобто, з Києва. — *Авт.*); у 1149 р. — «Иде архиепископ новгородскыи Нифонтъ въ Русь»² та інші.

Ядром держави визначає Київщину і візантійський імператор Констянтин Багрянородний, котрий у X ст. вказував на північні райони східнослов'янської ойкумени як на «зовнішню Русь», звідки кораблі йдуть до центру, тобто на південь, у Середнє Подніпров'я: «... Із зовнішньої Росії в Константинополь монокліси з'являються одні з Немогарда (Новгорода. — *Авт.*), в котрому сидів Сфендослав (Святослав. — *Авт.*), син Інгора (Ігора. — *Авт.*), архонта Росії...»³.

До речі, більш пізні назви «Мала» та «Велика» Росія безпосередньо відносяться до вищезгаданої ситуації територіального визначення регіонів східнослов'янського світу. Адже терміни «Maior» та «Minor» в середньовічних джерелах використовувались не для означення розмірів і площ (велика чи мала), а для розмежування політико-адміністративних частин тієї чи іншої країни. «Мала» частина — то метрополія, а «велика» — територія розселення певного народу⁴. З часом семантика змінилась, і ці терміни почали використовуватись у протилежному значенні.

Слід відзначити, що інформації щодо виникнення назви «Русь» явно недостатньо, однак більшість лінгвістів схильється до північного її походження⁵.

Але походження назви і процес формування центральної частини країни із столичним містом — це різні речі. Так, С. В. Юшков пише: «Надзвичайно характерне ставлення Святослава (великого князя київського. — *Авт.*) до окремих земель, які входили до складу його держави: коли новгородці прийшли просити собі князя, то Святослав з презирством спитав: «А бы пошел кто к вам?». Як відомо, пізніші князі дорожили цим великим центром і всіляко старались закріпити його за собою»⁶.

Це спостереження вченого ХХ ст. можна підтвердити й текстами перших русько-візантійських договорів, в яких київська державна верхівка виявила своє ставлення до певних градів та прилеглих до них земель, що мали в той час найважливіше значення для неї. Так, у договорі 907 р. князь Олег вимагав данини: «...първое на Києвъ, также и на Черниговъ, и на Переяславъ, и на Полѣтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая города. По тѣм бо городомъ съдяху князя подъ Олегом суще». А в договорі 945 р. вже князь Ігор вимагає матеріального утримання в столиці Візантійської імперії Константинополі своїх послів та купців, котрі приходять: «...първое от града Киева, и паки ис Чернигова, и ис Переяславля, и прочии города»⁷.

Як бачимо, ні Новгород Великий, ні Псков, ні Ізборськ, ні Ладога, ні Білоозеро у вищевказаних документах не називаються. Вони, мабуть, належали в той час до «прочих градов», тобто менш важливих, з точки зору київських верхників Х ст., населених пунктів.

Пояснення вищенаведеним історичним фактам про значення різних східноєвропейських регіонів у формуванні першої східнослов'янської держави дав учений, котрого аж ніяк не можна звинуватити в «українському буржуазному націоналізмі»:

«Багатий матеріал різноманітних джерел переконує нас у тому, що східнослов'янська державність визрівала на півдні, у багатій та родючій лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Тут за тисячі років до Київської Русі було відоме землеробство. Темп історичного розвитку тут, на півдні, був значно більш швидким, ніж на далекій лісовій та болотистій півночі з її пісними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склались «царства» землеробів — борисфенітів, в яких слід вбачати праслов'ян; у «траянові віки» (II—IV століття нашої ери) тут відродилось експортне землеробство, що привело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такої багатой спадщини не отримала і розвивалась набагато повільніше. Навіть у XII ст., коли південь і північ багато в чому вже зрівнялися, у жителів півдня лісові сусіди все ще викликали іронічні зауваження щодо «зверинського» способу життя.

При аналізі незрозумілих і часом суперечливих історичних джерел історик зобов'язаний виходити з аксіом нерівномірності історичного розвитку, що в нашому випадку проявляється чітко й конкретно. Ми повинні з великою підозрою й недовірою поставитись до тих джерел, котрі будуть підносити нам Північ як місце зародження руської державності, і з'ясувати причини такої явної тенденційності»⁸.

Що ж до політичного устрою та соціально-економічних відносин, то весь давньоруський період розвитку східних слов'ян можна розділити на

два етапи; ранньофеодальної монархії (IX—XII ст.) і феодальної роздробленості (XII—XIII ст.). На першому з них основні імпульси управління здійснювались із столиці держави — Києва, а на другому — ефективно розвивались і центри удільних князівств, що було типовим і для інших європейських країн. На різних східнослов'янських територіях в різний час переважали монархічні або республіканські феодальні тенденції, набирали переважної ваги відцентрові чи доцентрові сили, зміцнювали своє становище або ж підпадали окремі князівські родини. Лише Київська земля так і не виділилась у спадкоємну вотчину якоїсь гілки роду Рюриковичів, не склалася в окреме незалежне князівство. Аж до трагічних подій в 40-х роках XIII ст., тобто, до часів монголо-татарської навали, вона вважалась власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадковістю всього давньоруського князівського роду⁹. Тож весь період існування першої держави східних слов'ян, мабуть, слід іменувати киеворуським, а володимирський та московський відносити вже до більш пізніх часів — до історії етнічних великоросів (росіян). На південноруських, пізніше українських, землях подальша історична періодизація повинна розглядатися за своїми специфічними параметрами.

Конкретна суть давньоруського феодалізму полягала в державній приналежності земельних володінь, що роздавались великим князем чи володарем окремої літописної землі, але не просто як приватним володарем, а як носієм державних символів. Права володаря, як великого князя київського, так і князів інших удільних земель, залежали від володіння відповідним столом. Такий «державний» феодалізм характеризувався вираженням землеволодіння безпосередньо з відносин панування. Походження визначало й інші суттєві моменти феодальних відносин, а саме: домінування «волості» як форми землеволодіння, близької до беніфіціальної, й підпорядковане значення «вотчини», близької за своєю суттю до західноєвропейського аллоду; а також панування централізовано-рентної системи експлуатації «волості» князями при наявності й «вотчинної» — в доменіальних володіннях. На відміну від відчужуваної власності, характерної для феодальної Західної Європи, в Європі Східній на першому місці була власність умовна, тимчасова, невідчужувана. Головним у давньоруських поглядах на суть державної влади була переконаність у тому, що суб'єктом влади з тісно пов'язаною з нею земельною власністю був не один якийсь зверхник, починаючи з великого князя київського, а весь князівський рід Рюриковичів, відносно якого окремий його представник виступав у ролі тимчасового володаря певних територій¹⁰. Проте це аж ніяк не говорить про відсталість соціально-економічного розвитку населення східноєвропейського регіону. Існує достатньо обґрунтована думка, що західноєвропейська модель феодалізму була лише політичним варіантом в історії (можливо, навіть унікальним), а не власне етапом. Та й конкретні факти свідчать, що до XIII ст. східна модель розвитку суспільства випереджала за якісними показниками західноєвропейський світ в економічному плані, а міста Візантії та Русі досить відрізнялися від Парижа й Лондона, але мали чимало спільного з урбаністичними центрами Сходу¹¹. Це пояснюється навіть географічним положенням середньовічних суспільств чорноморсько-середземноморського басейну, центром якого в ті часи була Візантійська імперія. Отже, спільні риси з давньоруським феодалізмом можна шукати не тільки на Балканах, а й далі на південь, зокрема в середньовічному Єгипті¹². Звичайно, це було не просто відображення процесів у контактній зоні між цивілізаціями Заходу і Сходу по умовній лінії «трьох К» (Київ — Константинополь — Каїр), а конкретні прояви загальноісторичних закономірностей. На відміну від тих же Єгипту чи Візантії, для яких властивими були відособленість правлячих прошарків суспільства (для першого) чи часта зміна династій (для другого), на Русі з самого початку правили лише Рюриковичі, представники яких були досить швидко асимільовані слов'янами — автохтонами. Можна згадати з цього приводу хоча б імена перших князів: Олег та Ігор —

в основі скандинавські (Олаф та Ингвар), а в третьому поколінні вже Святослав — чисто слов'янське ім'я.

В той же час на відміну від західноєвропейських феодалів усіх рангів, котрі в переважній більшості, отримавши свої володіння, залишалися в них назавжди, а потім передавали їх своїм нащадкам (процес проходив з покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії, перебували в постійному русі, не шкодуючи сил і енергії для переміщення й зайняття більш політично й економічно вигідного столу. При цьому правителі окремих земель-князівств, прагнучи нових володінь, намагалися залишити за собою й старі надбання. Для західноєвропейських феодальних володінь та їх господарів, котрі перебували, так би мовити, у статичному стані, була абсолютно нетиповою ситуація, зафіксована в Іпатському літописі під 1135 р.: «Юрьи испроси су брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль, и Ростовъ и прочюю волость свою, но не всю»¹⁵. Разом з князем на нові місця проживання перебиралось і його численне оточення, що в свою чергу сприяло постійним контактам між населенням (а точніше між певними групами населення) різних територій.

Специфіка давньоруського феодалізму спричинила й наявність відмінностей у формуванні поселенських структур Київської Русі. Як відзначав П. П. Толочко, становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою, адже процеси були багатогранні й різноманітні. Умовно можна виділити три основних шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний та феодальний, чи державний. «Перший шлях виявився фактично тупиковим, оскільки зумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами... Общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи утворення міст були природною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, первісними функціями котрих були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподілення додаткового продукту), а також культова. Для землеробської округи давньоруське місто — це природне осереддя, воно було народжене цією округою і без неї не мислилось»¹⁶.

На думку П. П. Толочка, тісні адміністративно-політичні й господарські зв'язки східнослов'янських міст із сільськогосподарською округою зумовили деяку специфіку їх соціально-економічного життя. Ремесло і торгівля, що в цілому були досить розвиненими, не становили основу їх розвитку, адже додатковий продукт цих галузей був порівняно невеликим у загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Міста в першу чергу росли за рахунок додаткового продукту, що утворювався в сільськогосподарському секторі економіки країни, на котрий вони мали права внаслідок значної концентрації в них соціальних прошарків, які володіли землею.

Іноді давньоруське місто називають колективним замком, де проживали наймогутніші феодали якогось мікрорегіону чи більш обширних територій (у столиці та в її околицях мали свої резиденції представники різних гілок правлячого князівського роду). До речі, саме питання про те, що являв собою ординарний східноєвропейський феодальний замок, ще до кінця не вирішено через відсутність повноцінної джерелознавчої бази, передусім археологічної.

Дещо кращою є ситуація щодо розуміння специфіки сільських середньовічних поселень, де проживала основна маса населення феодальної доби. Як відзначав Ф. Бродель, навіть у XV—XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 відсотків людей існувало за рахунок обробітку землі¹⁷.

Село згадується вже в перших договорах Русі з греками та у вступній частині «Повісті минулих літ» при описі життя східних слов'ян. Але ці повідомлення досить фрагментарні. Основну нову й різноманітну інформацію дають археологічні матеріали, котрі дозволяють стверджува-

ти, що формування давньоруської сільської поселенської структури простежується в IX—X ст. Часто нові селища виникали на місці більш ранніх.

У найбільш досліджених районах вдалося виділити три етапи цього процесу: IX—X ст. — скупчення від 2 до 10 поселень площею 0,5—10 га; X—XI ст. — у гніздах поселень простежується збільшення їх кількості; XI—XII ст. — збільшення числа поселень поступово «розмиває» гнізда, а сама площа кожного з них зменшується. Вже в X—XI ст. починається формування дворів на селі, в XII ст. воно набуває поширення на всій території південноруських земель, що вказує на економічне зміцнення малої (парної) сім'ї, хоч у деяких випадках велика сім'я (теж з об'єктивних причин) продовжувала існувати.

Зараз уже можна говорити про паритетні відносини між містом і селом у давньоруський час, про певну спеціалізацію та господарські можливості поселень залежно від екологічної специфіки в зонах їх розташування, про високий рівень розвитку сільського ремесла, котре багато в чому не поступалося міському, про особливості ідеологічних уявлень у світогляді широких народних мас¹⁶.

Повертаючись до вже згаданої російської історичної концепції перенесення центру країни з Дніпра на Волгу (Київська — Володимирська Русь), відзначимо, що в ній досить важливого значення надавалося подіям 1169 р., коли силами князя Андрія Боголюбського давня столиця держави була розграбована. Але сам володимиро-суздальський князь залишався дома. Цю справу він доручив своєму сину Мстиславу. Тоді в поході на Київ «...брали участь не тільки і навіть не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції щодо давньої столиці Русі проводили й інші князі, зокрема Всеволод Ольгович, Роман Мстиславич і Рюрик Ростиславич, котрі займали чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за старійшинство серед давньоруських князів, представників однієї країни і єдиної давньоруської народності»¹⁷.

Перед тим як перейти до розкриття досить спірного питання про існування давньоруської народності (особливо на етапі феодальної роздробленості), зупинимось на деяких теоретичних розробках, що безпосередньо стосуються цієї теми. Вивчення людських угруповань в останні десятиліття базуються на теорії еволюції етнічних процесів різного рівня. Сформульовано такі поняття, як «етнікос», тобто етнос у вузькому значенні цього терміну. Під цим поняттям розуміється історично сформована на конкретній території стійка спільність людей, котра мала загальні, відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується в самоназві (етнонімі). Крім того, відзначається, що серед компактних етнічних утворень особливе місце займали ті, котрі були пов'язані з так званими соціальними організаціями, під якими розуміються окремі територіально-політичні спільноти. Вони становили самостійні макроєдиниці суспільного розвитку. Утворення, що виникають при цьому (так звані «етносоціальні організми»), створюють добрі умови для стійкості етносу і його відродження.

Вищенаведені поняття тісно пов'язані з поняттям народності, котра в докапіталістичних формаціях існувала в рамках соціальних організацій. Процес формування нових спільностей був складним і суперечливим внаслідок ієрархічності політичної структури та гострого протистояння між носіями доцентрових і відцентрових тенденцій.

Факторами, що впливали на появу нових етнічних об'єднань, були посилення міжплеменних контактів у зв'язку зі збільшенням народонаселення, наявність ранньокласових держав, міграції. Важливим є спостереження, що етнічна самосвідомість, котра культивувалася головним чином серед представників пануючих прошарків суспільства, не залишалась незмінною в часі. Так, уявлення про спільність походження, що було одним з головних компонентів самосвідомості різних етнічних угруповань на певних етапах розвитку народності, відступає на другий план порівняно з таким

компонентом, як уявлення про спільність культури¹⁸. Останнє дуже важливо саме в контексті питання, що розглядається. Адже в наукових розробках останніх десятиліть дедалі чіткіше говорить про необхідність вивчення двох культур у соціально стратифікованому суспільстві. Початок цього процесу відносять до періоду розкладу первісного ладу, зокрема до так званого етапу «вождівства» («чіфдом» — за термінологією Е. Сервіса), коли вже існувала майнова нерівність, але ще був відсутній легалізований апарат насильства, підпорядкований соціальній верхівці. З виділенням з єдиного егалітарного суспільства, з одного боку, багатих («великих», «кращих», «сильних») людей чи мужів, а з іншого, — бідних общинників, котрі іноді не мали можливості навіть прогнати себе та своїх рідних і тому потрапляли в залежність від нових багатіїв, почалося й становлення двох полярних субкультури в єдиній культурі етносу.

Далі ці процеси еволюціонували. Протягом висхідної, тобто прогресивної, стадії розвитку того чи іншого класового суспільства (зокрема, феодалного) перша з названих культур, тобто культура соціальної верхівки, була передовою, більш інтегруючою. Починаючи з перших століть існування Русі ці дві субкультури сформувались у чітко виражені явища, які дістали в науці назви «дружинної» та «народної» культур. Для інших етнічних угруповань ряд дослідників використовують терміни «офіційної», «елітарної», «міської», «сільської», культури, хоч у цілому це суті справи не міняє¹⁹.

Повертаючись до давньоруської проблематики, а конкретніше, до питання про існування народності, спільної для всіх слов'ян Східної Європи, нагадаємо ще раз про досить інтенсивне пересування окремих князівських родин та їх оточення зі столу на стіл, між якими могли бути сотні й тисячі кілометрів відстані. В суперництві за кращі міста і території до окремих коаліцій могли вступати князі зі своїми військовими дружинами з різних регіонів, а географічне положення їх земель не мало жодного значення при досягненні поставлених цілей. Це було особливо характерним для доби феодалної розробленості.

Інтенсивні мікроміграційні процеси, переважно у верхніх прошарках суспільства, відбувалися й раніше, в часи ранньофеодалної монархії, що було пов'язане із становленням та зміцненням верховної влади держави на племенній території й проникненням туди представників великокнязівського управлінського апарату. Зафіксоване також переселення Володимиром Святославичем «кращих мужів» з північних районів на південь для оборони кордонів країни від кочовиків на рубежі I—II тис. н.е. Та й відкритість дверей у великокнязівських військових контингентах для воїнів-професіоналів з різних етнічних угруповань сприяла відмиранню старого вузькоплеменного відособлення. Звичайно, такі контакти серед мас простого люду, розселених на значних просторах, становили мізерну частку у взаємовідносинах між жителями різних територій.

Слід також згадати, що у феодалному суспільстві світосприймання було релігійним. Тому на вищому рівні етнічної ієрархії в основу етнічної самосвідомості закладався конфесійний критерій, що виявив себе досить стійким протягом значного відрізка часу. В конкретній східноєвропейській ситуації, внаслідок розвитку тогочасного суспільства за законами феодалної формації і, зокрема, у зв'язку з появою соціальної ієрархічної «драбини», що формувалася за принципом «сюзерен — васал» (нагорі завжди була одна певна особа), виникла необхідність у монотеїзмі. Ним стало візантійське православ'я, котре поширювалося на Русі дніпровським шляхом та через Карпати, а в 988 р. стало офіційною державною релігією²⁰.

Подальше його поширення в межах усієї східнослов'янської ойкумени слід сприймати як ще одну ідеологічну ланку в етнічному розвитку цієї спільноти. А будівництво в першій половині — середині XI ст., тобто майже одночасно, Софійських соборів у Києві, Новгороді і Полоцьку є свідченням того, що ствердження нової релігії в різних районах Київської Русі князівська верхівка проводила послідовно.

Звичайно, на початкових етапах поширення християнських ідей не всі неофіти одразу ставали щирими послідовниками нового віровчення — це трапилось пізніше, після глобальної катастрофи XIII ст., коли загибель держави почала сприйматись як божья кара за гріхи земні. До того ж існують незаперечні факти про відданих язичників перших століть II тис. н. е. Також не слід забувати й про численних «двоевірців», серед котрих переважали (в кількісному відношенні) представники нижчих соціальних прошарків*.

Закінчуючи огляд матеріалів про існування давньоруської народності, звернемо увагу на наявність у багатьох писемних джерелах XI—XII ст. мотивів єдності Русі. Це «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Пам'ять і похвала Володимирі» Іакова Мниха, «Слово о полку Ігоревім». Та й у «Слові о погибелі Руської землі», написаному в XIII ст., координати країни охоплюють усю східноєвропейську територію — від Карпат до Волги, від північних морів до Лісостепу. Не можна не згадати і про використання протягом усього давньоруського, а точніше киево-руського, періоду єдиних юридичних норм, що були викладені в «Руській Правді».

Але, знову повертаючись до проблеми двох культур у суспільстві Київської Русі, слід вказати на те, що всі вищенаведені факти єднання відносяться до носіїв елітарної культури, котрі й були виразниками такої єдності в межах тогочасного суспільства. Навряд чи можна хоч якось обґрунтувати належність Володимира Святославича або Ярослава Мудрого до російської чи української правлячої верхівки — обидва починали правити на східнослов'янській півночі, у Новгороді, а перейшовши на київський стіл, звершили головні свої діяння у справі зміцнення Русі. А їх батько і дід Святослав Ігоревич взагалі бажав перенести центр своєї держави з центру сучасної України — Середнього Подніпров'я. Адже саме він, як повідомляє літописець під 969 р., заявляв своїй матері княгині Ользі та своїм боярам: «Не любо ми єсть в Києвѣ жити. Хочю жити в Переяславци, в Дунаи, яко то єсть среда земли моєи, яко ту вса благая сходятъ»²¹. Ситуація цілком нормальна для часів формування ранньофеодальних імперій, коли зовнішня експансія була одним з головних факторів становлення державної території.

Ще більш ускладнилася ситуація в цьому відношенні в пізніші часи існування Київської держави. Ось лише кілька прикладів: Володимир Мономах займав ростовський, смоленський, володимир-волинський, знову смоленський, чернігівський, переяславський, а вже потім київський столи; його син Мстислав Великий — новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, білгородський, київський князівські столи. Показово є доля іншого сина Володимира Мономаха Юрія Долгорукого, який був князем ростово-суздальським чотири рази, переяславським двічі, городецько-остерським один раз, київським — тричі. У столиці Русі всі троє й були поховані. При цьому не слід забувати, що пересування по країні проходило разом з численним оточенням.

В той же час участь широких народних мас в інтеграційних процесах була ще незначною. Важко уявити, щоб селяни-смерди, котрі проживали під Галичем та Курськом, не говорячи вже про жителів сільської місцевості на Волині і Новгородщині, мали високе усвідомлення своєї єдності. Їх «світ» був більш конкретним і реальним для тієї епохи і займав набагато менші простори. Це в першу чергу зумовлювалося системою контактів у кінці I — на початку II тис. н. е. для переважної більшості тогочасного люду. Тому слід погодитися з думкою, що в середньовічні часи (особливо на першому етапі того історичного періоду) досить значна частина населення була безетнічною²².

Прийняття гіпотези, що давньоруська етнічна спільність існувала на рівні носіїв елітарної культури й слабо усвідомлювалася рядовим населенням, в першу чергу кількісно переважаючим сільським людом, дозволяє, на наш погляд, більш логічно реконструювати механізм подальшої появи на історичній арені росіян, українців та білорусів, а також пояснити відсутність спроб етнічної інтеграції всього східноєвропейського слов'янсь-

кого населення після навали орд Батия в XIII ст., коли їх держава загинула. Відстоювання твердження про міцні й всесторонні зв'язки по горизонталі та вертикалі, як у IX—XIII ст., так і в більш пізні часи, не дозволяє обґрунтовано вказати на причини, що призвели до такого швидкого розділення східних слов'ян на три гілки і формування сучасних народів.

Тож, враховуючи сьогодишню ситуацію з «перетягуванням канату» в питанні давньоруської спадщини, доцільним буде привести висловлювання визначного українського історика М. С. Грушевського: «Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, особний народ, з своєю особною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім особно від вас пережили нашу українську добу, яка наклала свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козащину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовладдя, козацького демократизму»²³.

Це твердження, висловлене ще на початку нинішнього століття, необхідно враховувати при розробці сучасних історичних концепцій. Головними в цьому плані, на наш погляд, повинні стати кілька основних положень, а саме: «Руська земля» у вузькому значенні цього терміну, тобто територія Середнього Подніпров'я, була центром країни, яку ми зараз називаємо «Київська Русь»; південноруські, нині українські, землі розвивалися більш швидкими темпами порівняно з іншими районами східнослов'янської ойкумени внаслідок свого географічного положення, багатства природних ресурсів та наявного демографічного потенціалу; князі з династії Рюриковичів та їх феодальне оточення були основним об'єднуючим фактором на Русі, а народні маси в цьому процесі тоді відігравали ще досить пасивну роль; говорити про українців, росіян чи білорусів у IX—XIII ст. зрано — вони ними себе тоді не усвідомлювали, називалися «русами», «руси́нами», «русичами». Тому спроби «віддати» давньоруську спадщину лише одному з цих сучасних народів, котрі в цілому сформувалися й самоусвідомили себе в сучасних назвах у пізніші часи, є науково некоректним. Якщо ж залишатися на старих позиціях незмінності в процесах формування та розвитку етносів, то актуальна історична проблема, що має важливе значення і для сьогодишніх міждержавних відносин, замість свого вирішення переходить до розряду безперспективних.

Вищепроведений огляд деяких актуальних проблем у дослідженні Київської Русі вказує на перспективність подальших зусиль у розробці цього наукового напрямку, де ще не розставлені всі крапки над «і» і де майбутні комплексні роботи спеціалістів різних дисциплін обов'язково дадуть нові цікаві й важливі історичні результати.

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Ипатьевская летопись. — М. — Т. 2. — Стовб. 17.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.—Л., 1950. — С. 22, 24, 26, 28.

³ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 45.

⁴ Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990. — С. 141.

⁵ Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. — К., 1992. — С. 37.

⁶ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С. 52.

⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стовб. 22, 37.

⁸ Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории. — М., 1984. — С. 39.

⁹ Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 208.

¹⁰ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 77, 160, 174.

¹¹ Болышаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока. — М., 1984; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989; Куза А. В. Малые города Древней Руси. — М., 1989; Se g v i c e E. R. Origins of the State and Civilization. — New-York, 1975.

- ¹² Семенова Л. А. Особенности феодализма в Египте // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982.
- ¹³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стоб. 295.
- ¹⁴ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 233.
- ¹⁵ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. — М., 1986. — С. 60.
- ¹⁶ Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернівці, 1992; Моця А. П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Славянская археология. 1990. Раннесредневековый город и его округа. — М., 1995; та інші.
- ¹⁷ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1989. — С. 178.
- ¹⁸ Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. — М., 1981. — С. 24; Он же. Очерки теории этноса. — М., 1983. — С. 276, 287 — 288; Он же. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М., 1987. — С. 22.
- ¹⁹ Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1970. — С. 24, 33; Шнирельман В. А. Классообразование и дифференциация культуры // Этнографические исследования развития культуры. — М., 1985. — С. 64—65, 108—109; Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки. — Вопросы истории. — 1991. — № 2—3. — С. 28; та інші.
- ²⁰ Моця О. П. Населення південноруських земель IX—XIII ст. — Київська Академія етнорізноманітності. — 1993. — С. 74—93.
- * До двовір'я можуть бути віднесені такі явища: одночасне звернення до християнських та нехристиянських надприродних персонажів, а також інші форми змішування різномірних релігійних елементів; використання християнами елементів язичницької обрядовості й фразеології; присвоєння персонажам християнської міфології якостей язичницьких нижчих та вищих божеств; звернення до язичницьких персонажів і мотивів у християнському середовищі. З церковної точки зору до двовір'я належать не лише синкретизм християнства та слов'янського язичництва, а й зміщення з християнством елементів інших релігій. Див.: Чернецов А. В. Двоеверие. Значение и проблемы, перспективы изучения // Истоки русской культуры (археология и лингвистика). — М., 1993. — С. 72—75.
- ²¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стоб. 55.
- ²² Козлов В. И. Динамика численности народов. — М., 1969. — С. 62—64.
- ²³ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 112.

Олександр Петрович Моця — доктор історичних наук, зав. відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, спеціаліст з археології та історії епохи Київської Русі. Автор 130 наукових праць.

А. О. Гурбик (Київ)

Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст.

Дослідження проблем, пов'язаних з історією підготовки, проведення та наслідків аграрної реформи (складовою частиною якої була волочна поміра) на українських землях в XVI ст., є важливим науковим завданням. Актуальність теми зумовлена необхідністю не лише переосмислення загальних оцінок реформи, але і висвітлення, зокрема, особливостей проведення волочної поміри в Україні.

Лише побіжний огляд літератури з даної проблематики свідчить, що остання не була позбавлена уваги дослідників. Аграрним перетворенням XVI ст. у Великому князівстві Литовському, Руському, Жомойтському* і Королівстві Польському (з 1569 р. — Речі Посполитій) за півтора століття було присвячено немало наукових праць. Вже перші студії польських дослідників середини XIX ст. (Т. Чацького, І. Ярошевича, Ф. Пекосінського та ін.)¹ поклали початок нагромадженню фактичного матеріалу щодо визначення розмірів волочних наділів. Було з'ясовано, що волока великокнязівських земель ВКЛРЖ була створена на основі польського лану.

Подальші системні дослідження аграрних відносин XVI ст., проведені М. Ф. Владимирським-Будановим², М. В. Довнаром-Запольським³, М. К. Любавським⁴ та іншими вченими, не тільки розширили джерельну базу з цієї проблематики, але й урізноманітнили теоретичні підходи до неї. Зокрема, фінансовий аспект проблеми, «технічну сторону реформи» та діяльність нової адміністрації вивчав М. В. Довнар-Запольський. Щоправда, волочна поміра саме українських земель вченим була висвітлена лише побіжно. Для нього залишилося незрозумілим використання 36-моргової волоки в Кременецькому повіті. Він сам писав: «Може, це пояснюється тим, що це староство належало особисто Сигізмунду Августу»⁵. Таке пояснення, звичайно, не відображало реальної картини. Інші із вказаних істориків теж лише фрагментарно висвітлювали волочну поміру в Україні XVI ст.

Дослідження згаданих вчених створили ґрунтовну базу для певних узагальнень, тому невдовзі з'явилася монументальна монографія В. І. Пічети, цілком присвячена аграрній реформі в Литовсько-Руській державі⁶. Автор детально проаналізував передумови реформи, її хід та показав вплив останньої на литовсько-руське суспільство. Проте слід зазначити, що тема «реформа і селянство», а для останнього перетворення мали чи не найбільше значення, були розглянуті побіжно. Джерела, використані в монографії регіонально теж обмежені і стосуються переважно лише власне литовських та західнобілоруських земель. В подальших роботах, написаних у 20-х роках⁷, В. І. Пічета хоч і звертався до аграрних перетворень у східних областях Литовсько-Руської держави, все ж матеріали, що стосувалися українських земель, практично не аналізував.

Значно більше уваги волочній помірці в Україні приділив Д. Л. Похилевич, який досліджував земельний кадастр та земельний устрій білоруських, литовських та українських земель в XVI—XVII ст.⁸ Важливими є також загальні оцінки аграрної реформи, зроблені вченим, який характеризував її як прощляхетську (на відміну від В. І. Пічети, котрий стверджував, що реформа була антищляхетською), а суть реформи визначав як перехід до відробіткової ренти (В. І. Пічета писав, що в її основі було зростання грошової ренти)⁹. Щоправда, вказані висновки ґрунтувалися переважно на матеріалах білоруських та литовських земель.

У виданій через 6 років після загальної роботи Д. Л. Похилевича з історії білоруського та литовського селянства монографії І. Д. Бойка (1963 р.), присвяченій історії селянства України другої половини XVI — першої половини XVII ст., питання аграрної реформи були обійдені увагою. Дослідник обмежився лише загальними зауваженнями, повторивши при цьому думки Д. Л. Похилевича про те, що реформа прискорила перехід до відробіткової ренти, а в оцінці наслідків реформи зробив навіть невірний висновок, ніби вона «в основному ліквідувала общинне землеводіння»¹⁰. Дане твердження було позбавлене не лише будь-яких джерельних підтверджень, але й виглядало аналогічним. Адже В. І. Пічета та Д. Л. Похилевич довели, що громада та громадське землеводіння продовжували зберігатись і після аграрної реформи, причому не лише у східних, але і в західних воєводствах Литовсько-Руської держави, де перетворення набули значно більших масштабів¹¹. У двотомній історії селянства Української РСР (1967 р.)¹² дуже мало можна прочитати про події, пов'язані з аграрними перетвореннями XVI ст. В ній не міститься нічого нового у порівнянні з монографією І. Д. Бойка.

В узагальнюючих працях з історії України аграрна реформа також належно не висвітлена. М. С. Грушевський у п'ятому томі своєї одинадцятитомної «Історії України—Руси» (1905 р.) загалом описав хід реформи на українських землях в XVI ст. та роль війтівсько-лавничих урядів в системі місцевих органів управління¹³. Проте вчений обмежував лише Кременецьким староством територію, де проводилася волочна поміра, та й особливості поміри на українських землях залишилися нерозкритими.

Д. І. Дорошенко у своєму двотомному «Нарисі історії України», виданому на початку 30-х рр. у Варшаві, теж обмежився загальним зауваженням,

що волочна реформа була проведена і на Волині¹⁴, не деталізуючи регіональний аспект проблеми і не визначаючи розмірів українських волок.

І. П. Крип'якевич у створеній в кінці 30-х років «Історії України», оцінюючи реформу, писав, що «Устава на волоки» з 1557 р. вже не визнавала селянської земельної власності¹⁵. Таке твердження не адекватно відображало описувані реалії. Оскільки виходить, що до реформи таке право за селянами визнавалось. А це не так. Ні практика тогочасних поземельних відносин, ні Перший статут ВКЛРЖ 1529 р. права селян вільно володіти (в даному випадку більш точний термін, ніж «власність») і розпоряджатися землею вже не закріплювали. А «Устава» лише ще раз наголосила на цьому.

Н. Д. Полонська-Василенко в написаній у середині 60-х років двотомній «Історії України» взагалі чомусь твердить про встановлення в 1528 р. «Устави на волоки», перебільшуючи при цьому роль останньої в обмеженні прав переходу селян. Невірним є і те, що волочна поміра на Волині була проведена «наприкінці XVI ст.»¹⁶, хоча відомо, що вже люстрація Кременця 1563 р. фіксує наявність волочних сіл в даному повіті. Видані в Києві «Історія Української РСР» (1953 р.) та «История Украинской ССР» (1969 р.) теж не відзначалися глибиною аналізу проблеми аграрних перетворень на українських землях в XVI ст. Зокрема, в останній писалось, що «волочна поміра руйнувала, хоч і не повністю, селянську громаду і пов'язувану з нею громадську форму селянського землекористування»¹⁷. Очевидно, автори даного твердження (яке є, до речі, калькою українського видання 1953 р.), розуміючи певну його категоричність у частині про руйнування громади, доповнили останнє невизначеним застереженням «хоч і не повністю», що, звичайно, не внесло ясності і точності в аналіз наслідків поміри для українських земель. Занадто категоричним було і твердження про те, що після реформи «селянин був позбавлений права переходу»¹⁸.

Узагальнюючі праці з історії України, які вийшли з друку у 80-х — на початку 90-х років, більш точно визначають регіони України, де проводилась аграрна реформа, та реакцію місцевого населення на волочну поміру українських земель¹⁹. Проте не всі досягнення попередньої історіографії були враховані в цих виданнях, наявні дослідницькі можливості використані не повною мірою. Зокрема, і у новітніх виданнях початок аграрної реформи пов'язується з прийняттям 1 квітня 1557 р. «Устави на волоки». Хоча, як свідчать дослідження В. І. Пічети, Ю. М. Юргініса та інших вчених²⁰, ідея аграрної реформи, її підготовка та початок реалізації відносяться до першої чверті XVI ст., коли була створена устава 1514 р., яка вже передбачала зростання прибутковості господарських дворів за рахунок збільшення оранки в останніх. Ідеї реформи дістали свій подальший розвиток в грамоті 1529 р., уставі 1547 р. та, власне, «Уставі на волоки» 1557 р., яка вже мала загальнодержавний характер. Щоправда, неприйнятною видається й інша крайність, коли деякі сучасні дослідники (П. О. Лойко)²¹ «Уставу» 1557 р. називають підсумком досвіду філіваркового господарювання. Оскільки вчені, які текстально вивчали саму «Уставу на волоки», вже відзначали, що в ній ще не було повної стрункості, системи чітко окреслених норм. Тому вдосконалення «Устави» 1557 р. тривало і після її прийняття. Протягом наступних півтора року законодавці видали ще чотири поправки до неї, а також деталізували основні положення «Устави» в посланнях ревізорам²².

У другому томі десяти томної «Истории Украинской ССР» (1982 р.) і нині продовжують зберігатися положення про 30-моргову волоку (хоч волоки таких розмірів не побутували в Україні) та про руйнування реформою сільської громади. До того ж обрахування податків з волоки проведені на матеріалах не українських, а литовських земель²³.

Таким чином, аналіз історіографії свідчить не лише про недостатню дослідженість тематики, але й про те, що наявні попередні досягнення вчених не завжди повною мірою враховуються в новітніх виданнях. Поза увагою залишається і значний масив літератури, присвяченої різноманітним

аспектам аграрних перетворень в Речі Посполитій²⁴, близьких до порушень автором питань. Все це робить необхідним написання даної статті, спрямованої на уточнення деяких оцінок аграрної реформи XVI ст. та висвітлення недостатньо досліджених проблем волочної поміри українських земель.

Загальнови́знано, що основною метою аграрної політики правителів ВКЛРЖ в XVI ст. було примноження державної казни за рахунок підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Передбачалося на основі чіткого обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі підвищити продуктивність фільваркових (а там, де не було останніх, — їх створити) та селянських господарств з метою збільшення виробництва, насамперед, товарного збіжжя. Для цього великокнязівська влада намагалася усунути всі перешкоди, які ще існували в структурі фільваркових та селянських земель (дальноземелля, хаотичність полів і т. п.), та створити всі можливі умови для остаточного переходу господарств до більш досконалих землеробських систем. Необхідним ставав і більш рівномірний розподіл селянської землі згідно з виробничими можливостями кожного окремого дворового господарства та встановлення адекватних економічній спроможності останніх (однорідних в різних регіонах держави) податків та повинностей. Ще одним джерелом зростання надходжень в казну мали також стати лісові угіддя.

Теоретичні підходи до реформи дістали своє висвітлення в ряді великокнязівських юридичних актів XVI ст. Перші спроби регулювання економічного життя господарських дворів відносяться до середини другого десятиліття XVI ст. Зокрема, вже устава 1514 р. мала на меті збільшення прибутковості великокнязівських дворів за рахунок створення та розширення дворової ріллі, яку передбачалось обробляти тяглим людям²⁵.

Уставна грамота 1529 р., адресована державцям та урядникам волостей, в основному повторила (хоча детальніше і ширше) положення попередньої устави 1514 р. про дворову оранку, а також передбачала розширення ріллі за рахунок залучення до роботи дворовим реманентом челяді невольної²⁶.

Устава 1547 р., видана старостам, державцям і урядникам замків, дворів та «держав», продовжила традиції попередніх грамот, хоча в ній акценти були дещо зміщені. Розширення дворової ріллі вже передбачалося проводити не за рахунок челяді, утримання якої вимагало значних коштів, а завдяки збільшенню кількості тяглих людей, котрим і рекомендувалося роздавати пустки. Загалом же устава 1547 р. містила в собі багато з тих положень, які дістали свій подальший розвиток в «Уставі на волоки» 1557 р. Зокрема, оподаткування селянських дворів передбачалося проводити згідно з розмірами земельних наділів, а останні кваліфікувати за якістю ґрунту²⁷.

«Устава на волоки», прийнята 1 квітня 1557 р., та поправи до неї від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня та 20 жовтня 1558 р.²⁸ передбачали вже використання не лише дворових, але й волосних селян для роботи (два дні на тиждень) у фільварках, які мали створюватися на родючих ґрунтах. Челядь була посаджена на землю і під назвою городників відбувала одноденну панщину. «Устава» передбачала перемірювання землі волоками з відповідним оподаткуванням відповідно до кадастру. Трипілля ставало основною системою землеробства, змінювалася просторова локація сільських поселень, регламентувалася діяльність місцевої адміністрації.

Крім згаданих документів, реформа дістала своє відображення і в постановах та інструкціях ревізорам, мірникам, іншим службовим особам, в тому числі і господарським лісничим, від 1576 р.²⁹

Незважаючи на те, що основні ідеї реформи фіксувалися правовими актами XVI ст., все ж перші практичні спроби волочного обмірювання земель на терені ВКЛРЖ відносяться до XIV і XV ст. Саме на волоках осідали німецькі та польські селяни, які в даний період колонізували Підляшшя і поселялися на великокнязівських землях. Ймовірно принесена самими переселенцями така земельна міра була симбіозом польського

лану і хелминської волоки. Переваги стандартних земельних одиниць швидко стали очевидними, а тому великокнязівська влада і шляхта поширили волочну систему серед місцевих селян, а згодом ввели в своїх помістях³⁰.

Документальні дані середини 30-х років XVI ст. свідчать, що практично Ганязьке, Райгородське, Книшинське та Ваневське помістя були поміряні на волоки³¹. Відомості подібного характеру про волочну поміру в першій половині XVI ст. стосувалися не лише згаданих володінь Жомойтського єпископа Миколая Радзивілла, але й інших магнатів та шляхти, а також господарських поселень. Особливо значних розмірів набула реорганізація господарського життя в помістях матері Сигізмунда II Августа королеви Бони, розташованих в Гродненському, Кобринському староствах, Пинському й Клецькому князівствах та в Підляшші. З реформаторською діяльністю королеви Бони в першій половині 50-х років XVI ст. пов'язані і перші відомості про волочну поміру українських земель, а саме володіння останньої в Кременецькому старостві. Загалом же ідея кадастру земель з відповідним їх оподаткуванням, як, очевидно, справедливо вважав Д. Л. Похилевич, з'явилася в ВКЛРЖ разом із королевою Боною (італійською княжною Боною Сфорца), оскільки в помістях матері останньої подібна практика набула значного поширення³².

Помітне зростання прибутковості реформованих помість певною мірою прискорило прийняття загальнодержавної «Устави на волоки» 1557 р., в якій дістали відображення не лише ідеї попередніх правових актів, але й практика поміри та кадастру в помістях окремих регіонів Литви, Білорусії й України.

Таким чином, слід зауважити, що аграрні перетворення у ВКЛРЖ, в тому числі і волочна поміра взагалі та українських земель зокрема, не були так тісно пов'язані з «Уставою» 1557 р., як це традиційно вважається³³. Бо, як свідчать українські документальні матеріали, ще до згаданої «Устави» за принципами волочної поміри були реорганізовані землі в помістях королеви Бони в Кременецькому повіті³⁴ (згідно з люстрацією 1563 р. тут згадується 13 волочних сіл), а також в Руському воєводстві³⁵ (окрім Снятинського, Галицького, Тереховського та Рогатинського староств). В останньому, щоправда, замість старих дворич ввелися не волоки, а франконські лани.

В цілому волочна поміра у великокнязівських помістях була проведена досить динамічно і практично завершена в 60-х рр. XVI ст. У приватних маєтностях магнатів та шляхти поміра дещо затягнулася, хоча на власне литовських землях ВКЛРЖ вона була впроваджена протягом другої половини XVI ст. (виняток становили двори дрібної шляхти).

Висвітлюючи регіональний аспект проблеми, слід зазначити, що протягом другої половини XVI ст. як свідчать українські джерела, волочна поміра торкнулася, крім раніше вказаних (сіл Кременецького повіту та Руського воєводства), й інших територій України, зокрема, понад 40 поселень Ковельського староства³⁶.

Характерно, що документальні матеріали вказаного періоду згадували волоки і в приватних селах Волині. Зокрема, у 1571 р. описувалися села князя Андрія Михайловича Курбського — Мошоне і Дубове Володимирського повіту, в яких селяни сиділи на волоках. Подібний стан справ спостерігався і в селі Синявка того ж повіту, яке в 1585 р. належало Ждану Мироновичу. Волочна поміра була здійснена і в селі Митищі Луцького повіту, яке у 1582 р. перейшло від Юрія Тишковського до Олександра Ворони-Боратинського³⁷, а також в селах Когильне, Свойчів і Волька Володимирського повіту, що після смерті панни Яцкової Бутовичевої у 1590 р. перейшли до Ганни Михайлівни Хребницької³⁸. Вказані відомості не завжди, щоправда, свідчили про прагнення магнатів та шляхти розмірювати свої села й помістя. Часто пани отримували господарських підданих, вже посаджених на волоки.

Запроваджували в життя основні положення аграрної реформи великокнязівські ревізори, які зобов'язані були перемиряти всі великокнязівські

та селянські землі. Жителі волості і кожного окремого села через місцеву адміністрацію та громадське самоуправління сповіщались про проведення землевпорядкування. Останнє розпочиналось із встановлення давніх меж села. Згодом всі землі поселення зводилися в одне ціле, тобто усувалася хаотичність полів, а потім здійснювалася їх поміра. В ході останньої всі орні землі сільської громади, незалежно від того, хто і яким шляхом їх придбав (отримав у спадок, купив тощо) та скільки часу нею володів, поділялися на три рівних поля. Таким чином, реформа, по суті, ліквідувала історично сформоване селянське землеволодіння і остаточно позбавила посполитих права вільно розпоряджатися землею. Адже король в «Уставі» 1557 р. підкреслював: «Где помера пойдет мають мерити всякий кгрунт, куплений и заставный, кгдаж кметь и вся его маетность наша есть»³⁹.

Замість відібраних селянських земель окреме дворогосподарство отримувало рівний з іншими наділ у кожному з виміряних трьох полів. Сума вказаних трьох ділянок становила одну волоку землі, яка за розмірами значною мірою поступалася дореформенним селянським двором. Експропрійована таким чином частина селянської землі використовувалася переважно для створення фільварків, що було одним із головних лейтмотивів реформи, декларованих в «Уставі» 1557 р.: «Фольварки хотим мати, абы везде становени были, в набольши быти могут при каждых замках и дворах, оком где бы кгрунты злые и непожиточные были, а таковыи казати людьми осажати». Під фільварки передбачалося відводити кращі за якістю землі, навіть якщо для цього потрібно було зігнати з них селян. Остання обставина неодноразово підкреслювалася у господарських грамотах. Так, в одному із листів до Д. Сапечи король писав, щоб перший відбирав для організації фільварку «кольконадцать волок, хотя и которых подданных сколько зрушивши»⁴⁰. Тобто в ході реформи юридичні акти постійно підкреслювали відсутність у селян права на землеволодіння.

В той же час, відповідно до реформи, шляхта за відібрану в неї землю отримувала «отмену слушную» на вигідних умовах. Так, у 1566 р. Сигізмунд II Август писав у своєму листі про те, що «дворянин наш Василей Загоровский, маючи в справе своей померу волочную у Кременци за листом и росказаньем нашим, за лан земли» землянина Федора Новоселицького, «лежачий водле села Велии Верхнее (Кременецька волость. — *Авт.*), через дьяка нашего Андрея Ивановича у волоки нашиє взятый, которого было волок три, дал ему отмену кгрунтом нашим села Велии Верхнее сподручку дворцу его Новоселецкому так же волок три»⁴¹. Як бачимо, «отмена» шляхті відшкодовувалася тими ж експропрійованими селянськими землями.

Часто шляхтичі відмовлялися віддавати свої землі за пропоновану їм компенсацію і господар інколи навіть змушений був відступитися від їх земельних наділів. Так, і в кінці XVI ст. сповіщалося, що «боярове Василий и Гаврило, которые держат село Колодежи (Ковельське староство. — *Авт.*), не поступили того села»⁴². В 1590 р. ревізори писали, що пан Заборовський, який тримав Дубно того ж староства, «поступити (село. — *Авт.*) не хотел светчилось противко ему»⁴³. Аналогічно поступили і власники сіл Воля Дубенська, Пінчове, Волохи Ковельського староства⁴⁴.

На відміну від селян, волинські бояри отримували не по одній, а по декілька волок. Зокрема, в с. Мощона Ковельського староства (друга половина XVI ст.), як сповіщав ревізор, «под тремя бояры, которые повинни з листами ездить, есть волок девять»⁴⁵, тобто по 3 на одне господарство. А в селі «Яблоница, которую зовут тепер Дубова» (1590 р.), того ж староства четверо бояр за аналогічну службу тримали 10 волок (по 2,5 на 1 господарство)⁴⁶. Про Крилеш, в якому було 12 волок, те ж джерело сповіщає таке: «Село держат панове боярове, которые ничего не платят»⁴⁷.

У певних випадках без оплати податків тримали волоки і волинські селяни-слуги. Так, із 20 господарств с. Цеценівці (Кременецька волость, 1563 р.) шестеро мали по одній волоці «на службе путной»⁴⁸. У с. Дворці

тієї ж волості з 23 селянських господарств два мали по одній, в Сенко Воронко — «на службі путной вольных од плаченя влок 2»⁴⁹. Також дві вільні волики на службі путній мав Стецько Демешкович з с. Дунаєва, а Федько Радкович з с. Сапонова тримав таких волок аж три (Кременецька волость, 1563)⁵⁰.

Вільні від оподаткування волики, крім вказаних категорій населення, також дісталися війтам, окремим сільським ремісникам і церкві. Загалом, у ВКЛРЖ церкви і костьоли одержали на своє утримання по дві вільні волики, незалежно від розмірів їх дореформенних ділянок. Особливістю українських земель, щоправда, було те, що тут на утримання приходу виділялося переважно по одній волості. Так, в с. Рудці Кременецької волості (друга половина XVI ст.) відводилася «попове на церков 1 волна» волюка, те ж було і в с. Сапоновому (та ж волость)⁵¹. Інколи церкви володіли і більшою кількістю волок. Зокрема, в с. Чойшині згадувалося «под попом русским до церкви волок 2, которая церков там же есть в Чойшене». В с. Біліні того ж Ковельського староства (кінець XVI ст.) було «под попом волок три»⁵². Збереглися навіть відомості (кінець XVI ст.), коли на утримання церкви віддавалося все село. Так, в 1590 р. сповіщалося, що с. Бахове (Ковельське староство), в якому було 16 осілих волок, повністю «отдано на церков», а с. Городище (того ж староства) з 23 волюками «держить поп до церкви городское»⁵³.

Пільгові волики в другій половині XVI ст. мали також ті категорії селян, які виконували особливу службу. Наприклад, 1563 р. в с. Рудці згадувався Мотис Скринський, який тримав «на пушкарство 2 волни» волики⁵⁴. В с. Яблонці (Дубовій) Ковельського староства було під теслями, «которые чиншу не дают одно до замку робять волок две»⁵⁵. А в с. Облапах (того ж староства), як писали ревізори в 1590 р., «под старайцем, который ничего не платит одно за зверем ходить есть волок 3»⁵⁶. В Туровичах поблизу Ковельського замку згадувалося «под мерником полволюки»⁵⁷.

В ході проведення аграрної реформи зазнала значної трансформації просторова локація сільських поселень України. В тих регіонах Волині, яких торкнулася волицна поміра, на зміну розкиданих малодворних селищ-дворищ з черепозлосицею їхніх ґрунтів приходили багатодвірні села з впорядкованою забудовою. «Устава» 1557 р. вимагала: «Ревізори мають доглядати, абы от мерников селидбы назначиваны были в третем среднем поле, а где бы мерник того не вчинил, тогда сам ревизор маєт назначити селидбы, а в ряд маєт с пильностью примусити подданных селитися на местцах назначеных»⁵⁸.

На Волині ревізори дотримувалися вказаних рекомендацій. Як правило, в середньому полі відводилося 8—9 прутів землі, на яких вибивалася вулиця. Вздовж вулиці повинні були селитися селяни. Місце для села обиралося поблизу річок та озер. Зокрема, в с. Шпиколосах було «назначено и вырезано селище в поле среднем над ставками того ж села»⁵⁹. В селах Цеценівці, Вілія, Нижча Вілія селища зводилися над рікою Вілією, а в Дворці, Підлісцях, Кокореві й Дунаїві — над річкою Іквою (всі Кременецької волості)⁶⁰.

Селянські хати ставилися вздовж вулиці в один ряд. Навпроти них з другого боку вулиці розмішувалися господарські будівлі, що було викликано протипожежною безпекою. Люстратор Кременецького повіту (1563 р.) так про це писав: «Гумна кажды челою противко себе становить мають»⁶¹. Городи ж, як правило, витягувалися до води (річки, ставка, озеро).

У певних випадках хати селян ставилися по обидва боки вулиці, а господарські прибудови розташовувалися в глибині наділу, за будинком. Такий устрій села передбачався для Плашівки (Кременецький повіт): «мають се селить доми чалом противно себе, гумна за домами в тыле становить мають»⁶².

Інколи ревізори не наважувалися ламати старі села і залишали їх попередній устрій. Села подібного типу переважно зустрічалися на Берестейщині, а також в Жомойтії та Кременецькому повіті Волині⁶³.

Аграрна реформа XVI ст. внесла певні зміни в селянське землеволодіння. Землі кожного окремого села в ході поміри практично були експропрійовані й по можливості поділені на три поля. Кожне з них, в свою чергу, ділилося на ділянки відповідно до кількості дворогосподарств села. Таким чином, окреме селянське господарство отримувало наділ в кожному з трьох полів, а їхня сума дорівнювала одній волоці землі. На переважній більшості литовських та білоруських земель волока становила 33 морги, тобто в кожному полі по 10 моргів і 3 морги землі під садибу. Або ж господарство отримувало в кожному із трьох полів по 11 моргів землі⁶⁴. Певні відхилення від вказаних параметрів спостерігалися в Жомойтії та в Україні. Оскільки в Жомойтії поміра розпочалася за декілька десятиліть до «Устави» 1557 р. і там волока дорівнювала 30 моргам, то так волочна поміра і продовжувала проводитись. Хоча і в цьому регіоні зустрічалася 33-моргова волока⁶⁵.

В Україні Кременецьке староство поділялося на волоки ще за королеви Бони. Згідно з люстрацією Кременецької волості 1563 р. в переважній більшості волока становила 36 моргів землі. Тобто в кожному з 3-х полів селянське господарство отримувало по 12 моргів. Хоча траплялись і винятки. Зокрема, кожне господарство с. Дурдаїва Кременецької волості отримало по 12 моргів і 2,5 прута землі у кожному з трьох полів. А в с. Підлісці — відповідно по 12 моргів і 12 прутів. Це перевищувало 36-моргову волоку. В останньому випадку селянська волока сягала 37 моргів. Проте пояснення цьому полягає не в «ласці» ревізорів, а в якості ґрунту. В селах Кременецької волості взагалі ґрунт був визначений як середній та поганий («подлий»). Та ще, крім того, «гори високі, земля кам'яниста... рови нікчемні»⁶⁶. «Устава» ж так співвідносила волоки різної якості: передбачалося за 1 волоку доброї землі давати 1,5 волоки середньої або 3 поганої, а за одну волоку середньої давати 2 волоки поганої⁶⁷.

Інколи не вдавалося в селі виділити три рівних поля, тоді кількість таких полів могла бути більшою. Зокрема, в 1563 р. в с. Жолобі Кременецької волості був такий розподіл землі. Кожне з двадцяти селянських господарств отримало в першому полі по 12 моргів землі. Друге ж поле складалося із трьох окремих частин. В першій із них селяни отримали по 12 моргів, у другій — по 4 і в третій — по 8 моргів. В третьому ж полі, яке складалося теж з трьох частин, на кожне господарство припадало по 4 морги в двох частинах і по 8 — в третій. Порахувавши, отримуємо в середньому на волоку одного господарства по 52 морги землі⁶⁸. Вказане явище, звичайно, було швидше винятком з правил, ніж повсякденною практикою.

Що стосується громади в цілому та громадського землеволодіння зокрема, то й тут слід дещо уточнити. Перш за все слід поставити під сумнів твердження тих авторів, які говорять, що реформа «знищила сільську общину» та «ліквідувала общинне землеволодіння»⁶⁹. Насправді ж сільська громада продовжувала існувати не лише на українських та східнобілоруських землях, але й в західних воєводствах ВКЛРЖ, де остання в значно більшій мірі була підпорядкована державі та феодалним власникам⁷⁰.

На українських землях, яких торкнулася волочна поміра, вона не знищила спільного громадського землекористування. У володіння громади села на Волині, як вже зазначалося, надавались «застенки» з орними землями й пасовищами та «обруби» для сіножатей. Причому розміри земель спільного користування громади були значними. Так, на 20 індивідуальних волок в с. Цеценівцях Кременецького повіту (1563 р.) припадало 40 волок спільних угідь (тобто останні становили близько 67 відсотків всього земельного фонду села). У с. Колосіві землі загального вжитку становили 55 відсотків від усієї суми волок. В інших селах того ж повіту ця цифра була дещо меншою, хоча досить вагомою, щоб твердити про збереження громадського землеволодіння (Нижча Вілія — 41 %, Вілія — 34 %, Шпиколоси — 37 %, Рудка — 41 %, Дворець — 46,5 %, Кокорів — 50 %, Дунаїв — 23 %, Плашівка — 5 %, Сапонове — 40 %).

Підлісці — 24,5 %, Жолоб — 41 %. Щоправда, після волочної поміри громада повинна була платити за кожен розораний чи розчищений для сінокошу наділ землі. Проте не слід перебільшувати значення цього факту, оскільки багато угідь села перебували в безплатному користуванні громади. Зокрема, в Цеценівцях із 19 волок сіножатей без оплати громада використовувала 14, тобто 73 %. В Колосові — теж 73 %, у Дворці й Кокореві — по 60 %, Шпиколосах, Вілії, Нижчій Вілії — близько половини⁷¹.

Таким чином, в ході реалізації аграрної реформи на тих українських землях, яких остання торкнулася, значно скоротилося селянське землеволодіння, проте структура його не зазнала кардинальних змін. З одного боку, селяни володіли індивідуальними аллодами у вигляді 36-моргової волоки, а з другого, як і до реформи, — збереглося громадське землеволодіння (альмєнда). Щоправда, тепер і за землі спільного користування селяни змушені були частково сплачувати податки. Але стверджувати те, що реформа позбавила селян права володіння землею та що селянські землі після проведення в життя вимог «Уставу» 1557 р. переходили від селян у власність великого князя, як це робиться в сучасних дослідженнях, в тому числі й узагальнюючих⁷², по меншій мірі неточно. Подібний підхід значно перебільшує права селян на землю до реформи та значно применшує ці права після її втілення. Земля як до реформи, так і після неї, завжди офіційно вважалась великокнязівською власністю⁷³.

Протягом XVI ст. на українських землях спостерігалось неухильне, часом і значне, збільшення норм феодалної ренти. В міру розширення фільваркового господарства значних розмірів набувала відробіткова рента, зберігалась натуральна та одночасно зростала грошова. Особливо вказана тенденція була помітною в тих регіонах України, яких торкнулася аграрна реформа. В реформованих селах Волині незаперечним фактом в другій половині XVI ст. стає абсолютне зростання норм ренти (особливо відробіткової і грошової). Адже стандартні волоки, які тепер підлягали оподаткуванню, за розмірами поступалися попереднім селянським наділам (дворищам, службам і т. п.), та й за користування сіножатями і пасовищами, які теж перемірювалися волоками, селяни вже були змушені сплачувати грошовий чинш. Так, за використання однієї волоки орної землі кожне господарство сіл Цеценівців, Нижчої Вілії, Вілії, Шпиколосів, Колосова, Рудки, Дворця, Кокорова, Дунаїва, Жолоба (Кременецький повіт, 1563 р.), якість землі в яких була визначена як середня, сплачувало по 40 грошей. В сусідніх селах того ж повіту — Плашівці, Сапоновому та Підлісцях, де були лише волоки «подлого ґрунту», кожне селянське господарство сплачувало відповідно по 30 грошей⁷⁴.

Але цим грошовий чинш не вичерпувався. Сільські громади також сплачували за «застенки на выгон zostавоны» та «обрубы дубровны» для сіножатей. Так, в кожному із вказаних сіл Кременецького повіту було виділено від 1 до 6 застінків, розмір яких коливався від 20 моргів до 20 і більше волок. В структурі останніх існували як вже розроблені ділянки, так й ще не розроблені. За користування першими на громаду накладався грошовий податок, а інші оподатковувалися в міру їхньої розробки.

Залежно від якості землі в обрубі дубровному громада села в цілому платила від 30 до 40 грошей за 1 волоку, порівну розкладаючи загальну суму на кожне господарство.

Розміри іншого виду угідь — загальних сіножатей, які відводилися громаді в ході волочної поміри в Кременецькому повіті, були значно більшими й коливалися від 2 до 28 волок. В структурі останніх були волоки, придатні й неспридатні для сіножатей. Кількість придатних волок коливалася від 2 до 15, що становило від 33 до 95 відсотків усієї площі сіножатей. За кожен розчищений від лісу й чагарників та придатну для сінокошу волоку громада сплачувала по 12 грошей. Так, громада с. Цеценівців за 5 придатних волок сіножатей платила в сумі 1 копу грошей, с. Кокорова за 7 волок — 1 копу 24 гроші і т. д. В цілому від кожного з 13 сіл Кременецького повіту, які на 1563 р. були поділені на волоки, над-

ходили суми від 44 грошей (як це було в Дунаєві за 3 волоки 20 моргів) до 3 кіп 6 пенязей 5 грошей (у Вілії — за 15 волок 14 моргів)⁷⁵.

Оскільки громада села користувалася сіножатями спільно, то й вказані загальні суми виплат від села розподілялися на окремі господарства відповідно до кількості орних волок в останніх. У нашому випадку окремі селянські господарства мали, як правило, і волоку орної землі. Тому кількість виплат з окремого господарства була незначною і коливалася від 1 до 3 грошей.

В 60-х рр. XVI ст. вказані села Кременецького повіту перебували виключно на грошовому чиншу. В суму виплат від кожного господарства громади входила плата за 1 волоку орної землі та частка за користування вигоном і сіножатями. Оскільки переважна більшість вказаних сіл мала волоки на середньому ґрунті, з яких платили по 40 грошей (з волоки), то загальна сума чиншу з одного господарства — кожному окремому випадку залежала від кількості дворів та розмірів вигону й сіножатей. В результаті впливу вказаних чинників сума виплат з окремого селянського господарства була такою: Цеценівці — по 54 гроші (з них 14 за вигін та сіножаті), Нижча Вілія — по 44 (4), Вілія — 43 (3), Шпиколоси — 54 (14), Колосів — 43 (3), Рудка — 41 (1), Дворець — 44 (4), Кокорів — 45 (5), Дунаїв — 42 (2), Жолоб — 60 (20). В трьох селах вказаного регіону індивідуальні волоки були розташовані на поганому ґрунті, за них сплачувалося лише по 30 грошей. Тому тут існувала дещо інша структура чиншових виплат. В Плашівці селяни платили з кожного господарства по 31 грошу (з них по 1 за вигін та сіножаті), в Сапонові — 37 (7), а в Підлісцях — 49 (19)⁷⁶.

Переведення села на виключно грошовий чинш, як це спостерігалось в Кременецькому повіті, було швидше винятком з правил, ніж закономірністю для тих українських земель, котрих в XVI ст. торкнулася волочна поміра. Та й сама «Устава» 1557 р. передбачала існування на волочних землях усіх трьох видів ренти. В тому числі відробітки повинні були становити 2 дні на тиждень. Причому передбачалося, що на кожну волоку великокнязівського двору або фільварку повинно було відводитись 7 селянських господарств: «На зароблене пашни, на каждую волоку, абы было оставлено по семи волок оселых подданных паших з воли и з клячами, поблиз двора и пашни»⁷⁷. У містечку Буремлі Луцького повіту у 70-х роках XVI ст. поряд з натуральними оброками та грошовим чиншем існували й відробітки. Із 22 тяглих волок були «подданные повинни давати по грошей 4, овса по мап 4, кур по 2, яець по 20, а работа по 3 дни в тыждень»⁷⁸.

Не спостерігалось істотних змін в оподаткуванні і в подальший період.

У 80-х роках в с. Митищах Луцького повіту була й така повинність, як «робота штоденная от полудня або по обеде, чинш по полкопы з волоки, по двое кур, подвода где потреба»⁷⁹. Хоча в документі й зафіксована «штоденная», відробіткова рента, але працювати повинні були селяни не повний день, а лише його частину, ще точніше півдня, що й відповідало 3—4 повним робочим дням. Один повний робочий день чітко визначався ще «Уставою» 1557 р.: «Становитися к работе подданным як солнце всходит, а сойти з работы як солнцу заходити, а отпочивку тым што с быдлом робять перед обедом година, в полудню година, над вечером година, а которые пешо робять, тым отпочивку в тые же часы, одно по полгодини маеть быти»⁸⁰.

Аналогічними були повинності і в селах Володимирського повіту, які зачепила волочна поміра⁸¹.

Таким чином, основними формами ренти в реформованих селах Волині були відробіткова і грошова. Відробітки в другій половині XVI ст. становили 3—4 дні на тиждень, а грошовий чинш коливався від 31 до 60 грошей з окремого селянського господарства. Зазначимо, що взагалі селянський двір виконував якусь одну повинність (чи відробітки, чи платив чинш). Хоча, якщо був чинш, то він доповнювався сезонними толоками

на користь фільварку та натуральним оброком. Коли ж село переводилося на відробітки, то останні теж могли супроводжуватися незначними грошовими та натуральними податками.

Ставлення селянства України до волочної поміри своїх земель було негативним. Вони рішуче виступали проти її проведення і в кінці XVI ст. Наприклад, в 1593 р., коли приїхали ревізори в помістя Тишкевичів-Логойських Житомирського повіту, то «вся громада крикнули тими словами: Боже тего уховай, абы мы мели то учинить... влоками грунт себе розбирать». В противному разі селяни пригрозили, що «мы яко люди вольные, давши его мосци пану нашему... по гроши 20 выходим, куда хтим прыйдем, а ту мешкать не будем, имен наших списовать вам не дадим и будучи вольными людьми, в неволе быть не хтим». Коли поміщик спробував силою провести волочну поміру, то, як писав ревізор: «видели то добре по них, иж такой розрух между собой учинили, и все почали се бунтовать»⁸².

Навіть в таких регіонах України, де все ж вдалося урядовцям провести волочну поміру селян, ще довго не приймали волок, не переселялись у нововиміряні селища, а то й просто тікали з поміряних місць. Зокрема, в 90-х роках XVI ст. у сорока селах Ковельського староства пусті волоки становили близько 20 % від їх загальної кількості⁸³.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що аграрна реформа, здійснена урядом ВКЛРЖ в XVI ст., певною мірою торкнулась українських земель і справила значний вплив на селянське землеволодіння, еволюцію феодальної ренти та становище сільської адміністрації.

Теоретичні підходи до реформи були викладені в ряді великокнязівських правових актів: уставі 1514 р.; грамоті 1529 р.; уставі 1547 р.; «Уставе на голоки» 1557 р.; поправах до останньої від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня, 20 жовтня, 1558 р.; посланнях та інструкціях ревізорам, мірникам і лісничим. Одним із джерел реформи були також практики й досвід поміри і кадастру земель в приватних та господарських помістях (королеви Бони, Миколая Радзівілла, інших власників) окремих регіонів Литви, Білорусії й України першої половини XVI ст.

Регіональне реформування земель за принципами волочної поміри в Україні другої половини XVI ст. було джерельно зафіксоване в Кременецькому повіті (13 сіл), Ковельському старостві (понад 40 поселень), а також в Руському воеводстві (окрім Снятинського, Коломийського, Галицького, Тереховського та Рогатинського староств), де вводилися, щоправда, не волоки, а франконські лани. Документи також містять фрагментарні відомості про волочні села Луцького та Володимирського повітів Волині.

Аграрна реформа внесла певні зміни в селянське землеволодіння. В реформованих селах руйнувалося сформоване віками, основане на звичаєвому праві володіння селян землею та ліквідовувалося вільне розпорядження земельним наділом. Були значно зменшені розміри селянської землі, проте структура землеволодіння не зазнала кардинальних змін. З одного боку, селяни володіли індивідуальними аллодами у вигляді 36-моргової волоки, а з другого, як і до реформи, — збереглося громадське землеволодіння. Однак тепер і за землі спільного користування селяни зобов'язані були частково сплачувати податки.

Протягом XVI ст. спостерігалось неухильне, часом і значне, збільшення норм феодальної ренти. Основними формами останньої в реформованих селах Волині були відробіткова та грошова рента. Відробітки в другій половині XVI ст. становили в даному регіоні 3—4 дні на тиждень, а грошовий чинш коливався від 31 до 60 грошей з однієї волоки.

В ході проведення аграрної реформи зазнала значної трансформації просторова локація сільських поселень України. В тих регіонах Волині, яких торкнулася волочна поміра, на зміну розкиданім малодвірним селищам-дворищам з черезполосицею їхніх земель приходили багатодвірні села з впорядкованою забудовою.

- * Далі — ВКЛРЖ.
- ¹ Сзаскі Т. Dzieła, t. I, Poznań, 1844; Jagoszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji, t. II, Wilno, 1856; Piekosiński E. R. O lanach w Polsce wieków średnich. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Kraków, 1888, t. XXI.
- ² Владимирский-Буданов М. Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. // Чтения Киевского исторического общества. — Т. VII. — Киев, 1893.
- ³ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. 1. — Киев, 1901; очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. — Киев, 1905.
- ⁴ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — Москва, 1892; Очерки истории Литовско-Русского государства. — Москва, 1915.
- ⁵ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство... — С. 274—318; Очерки... — С. 157—286.
- ⁶ Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — М., 1917.
- ⁷ Пичета В. И. Волоочная устава королевы Боны и устава на волюки; Господарские (великокняжеские) дворы в западных волостях Белоруссии после реформы Сигизмунда-Августа; Аграрные реформы в восточных областях Литовско-Русского государства во второй половине XVI в. и начале XVII в. — Все в кн: Белоруссия и Литва XV—XVI вв. — М., 1961.
- ⁸ Похилевич Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. — Материалы по истории земледелия СССР. — М., 1952. — С. 322—410; Похилевич Д. Л. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV—XVI веках. — ВИ, 1973, № 12. — С. 50—66.
- ⁹ Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. — Изд-во Львовского университета. — 1957.
- ¹⁰ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 7—8.
- ¹¹ Пичета В. И. Селянська громада в західних воєводствах Великого князівства Литовського після аграрної реформи Сигизмунда-Августа. — Наукові записки Львівського державного університету. — Т. X. — Серія історична. — Вип. 3. — С. 103—130.
- ¹² Історія селянства Української РСР у двох томах. — Т. 1. — К., 1967. — С. 109, 119.
- ¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. V. — К., 1994. — С. 206—216; 380—384.
- ¹⁴ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 128—129.
- ¹⁵ Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992. — С. 137.
- ¹⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 1. — К., 1992. — С. 357—358.
- ¹⁷ Історія Української РСР. — Т. 1. — К., 1953. — С. 131; Історія Української ССР. — Т. 1. — К., 1969. — С. 131.
- ¹⁸ Там же. — С. 132.
- ¹⁹ Історія Української ССР. — Т. 2. — К., 1982. — С. 272—275; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990. — С. 116.
- ²⁰ Пичета В. И. Аграрная реформа... — С. 83—142; Юргинис Ю. М. Аграрная реформа и хозяйственные мероприятия литовского великокняжеского правительства // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. — Рига, 1977. — С. 46—53.
- ²¹ Лойка П. А. Приватна власність селян Беларусі. — Мінск, 1991. — С. 24.
- ²² Пичета В. И. Аграрная реформа... — С. 183—184.
- ²³ Історія Української ССР. — Т. 2. — С. 272—275.
- ²⁴ Szeleszyk J. Włoka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru siemi. Inst. Geografii PAN. Prace Geograficzne nr 67. — Warszawa, 1968; Kosman M. Rec. z J. Szewczyka. Włoka... RDSG, XXXI, 1970. — S. 233—235; Kosman M. Pomiar włocza na Polesiu Piskim. (W.) RDSG, t. 31, 1970. — S. 103—141; Rogalska A. Uwagi o włocie jako mierze gruntu w Polsce średniowiecznej. «Roczniki Historyczne», XXXVI, 1970. — S. 97—108; Maisel W. Kaliska proporcja lokci, pretow, morgow i włoki w XVI w. «Kwartalnik HKM» 12. 1959 nr. 2; Zieleniewski J. Rejestr pomiaru włocznej Kleszozel z roku 1560. «Studia Podlaskie», t. III pod red. S. Alexandrowicza, Białystok, 1991. — S. 201—248; Dunina-Wasowicz A. Metrologia historyczna o miarach agrarnych. «Kwart. Hist.» R. XCIV, 1986 (1987). — S. 409—423; Dunina-Wasowicz A. Pomiar gruntu w Koronie w XVI—XVIII wieku (Proba ustalenia wielkości rol chlopskich na ziemiach polskich. Instytut Historii PAN, Warszawa, 1994, 245 s.
- ²⁵ Похилевич Д. Л. Землеустройство... — С. 331; Юргинис Ю. М. Аграрная реформа... — С. 46; Любавский М. К. Областное деление... — Приложение. — № 23. — С. 19—21.
- ²⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России (далее — Акты ЗР) — Т. 2. — СПб., 1848. — № 159.
- ²⁷ Литовская метрика. — Книга публичных дел. — Юрьев, 1914. — С. 600—622.
- ²⁸ Акты ЗР — Т. III. — С. 84.
- ²⁹ Юргинис Ю. М. Аграрная реформа... — С. 46.
- ³⁰ Похилевич Д. Л. Землеустройство... — С. 332.

- ³¹ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Т. I. — Вильна, 1867. — С. 18—32.
- ³² Похилевич Д. Л. Землеустройство... — С. 333, 338; Dupina-Wasowicz A. Pomiaru gruntu w Koronie w XVI—XVIII wieku. — Warszawa, 1994. — S. 198, 200.
- ³³ История Украинской ССР. — Т. 2. — С. 272.
- ³⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР) — Ч. VII. — Т. II. — Киев, 1890. — С. 75—120.
- ³⁵ История крестьянства СССР. — Т. 2. — М., 1990. — С. 287.
- ³⁶ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІАУК), ф. I, оп. I, спр. 4, арк. 61—91 зв.
- ³⁷ Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. I. — С. 110; Ч. VII. — Т. I. — С. 232—233; 250—252.
- ³⁸ Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. I. — С. 203—207.
- ³⁹ Акты ЗР. — Т. III. — С. 83.
- ⁴⁰ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство... — С. 300.
- ⁴¹ Центральний державний архів давніх актів Росії (далі — ЦДАДАР), ф. 389, оп. 2, арк. 80 зв. — 81 зв.
- ⁴² ЦДІАУК, ф. I, оп. I, спр. 4, арк. 65 зв.
- ⁴³ Там же, арк. 66.
- ⁴⁴ Там же, арк. 66—66 зв.
- ⁴⁵ Там же, арк. 61.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Там же, арк. 61 зв.
- ⁴⁸ Архив ЮЗР. — Ч. II. — Т. II. — С. 76.
- ⁴⁹ Там же. — С. 92.
- ⁵⁰ Там же. — С. 95, 98.
- ⁵¹ Там же. — С. 89, 100.
- ⁵² ЦДІАУК, ф. I, оп. I, спр. 4, арк. 62, 65 зв.
- ⁵³ Там же, арк. 61 зв., 70.
- ⁵⁴ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 89.
- ⁵⁵ ЦДІАУК, ф. I, оп. I, спр. 4, арк. 61.
- ⁵⁶ Там же, арк. 61 зв.
- ⁵⁷ Там же, арк. 65.
- ⁵⁸ Акты ЗР. — Т. III. — С. 83.
- ⁵⁹ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 84.
- ⁶⁰ Там же. — С. 76, 79, 82, 91, 93, 95.
- ⁶¹ Там же. — С. 100.
- ⁶² Там же. — С. 93.
- ⁶³ Похилевич Д. Л. Землеустройство... — С. 357—358; Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 107—110.
- ⁶⁴ Писцовая книга Гродненской экономии. — Ч. II. — Изд. Виленской Археографической Комиссией. — Вильно, 1881. — С. 26; Zrodla dziejowe. — Warszawa, 1896. — Т. XVII (2). — S. 82.
- ⁶⁵ Акты ВАК. — Т. XIV. — С. 101—151; Т. XXV. — С. 2—4.
- ⁶⁶ Архив ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. II. — С. 95, 103.
- ⁶⁷ Акты ЗР. — Т. III. — С. 83.
- ⁶⁸ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 107—108.
- ⁶⁹ Бойко І. Д. Назв. праця. — С. 7—8.
- ⁷⁰ Похилевич Д. Л. Селянська громада... — С. 103—130.
- ⁷¹ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 75—110.
- ⁷² История Украинской ССР. — Т. 2. — С. 274; Українська народність... — С. 116.
- ⁷³ Гурбик А. О. Волочна поміра в Україні XVI ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ—Черкаси, 1994. — С. 148—151.
- ⁷⁴ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 75—110.
- ⁷⁵ Там же. — С. 81—83, 95—97.
- ⁷⁶ Там же. — С. 75—110.
- ⁷⁷ Акты ЗР. — Т. III. — С. 75—78; Kosman M. Pomiaru wloczna na Polesiu Piskim. (W:) «RDSG», t. XXXI, 1970. — S. 133.
- ⁷⁸ Архив ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. I. — С. 240.
- ⁷⁹ Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. I. — С. 110.
- ⁸⁰ Акты ЗР. — Т. III. — С. 77.
- ⁸¹ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 251, 203—207.
- ⁸² Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. I. — С. 225.
- ⁸³ ЦДІАУК, ф. I, оп. I, спр. 4, арк. 61—72.

Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — початку XVII ст.

Процес відтворення московськими володарями політичної єдності східного слов'янства розтягнувся на кілька століть. Основний масив великоруських земель був об'єднаний у складі Московської держави в останні десятиліття XV ст., коли Іван III ліквідував самостійність Великого Новгороду та Твері. Наслідком цих подій стали зміни в титулатурі великого князя московського — із середини 80-х рр. XV ст. він почав називати себе «государем и великим князем всея Руси»*, що не тільки підбивало підсумки його політичної діяльності, а й містило у собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими («руськими», за тогочасною лексикою) землями, значна частина яких перебувала у складі Литовської та Польської держав. Це цілком усвідомлювали їх правлячі кола, про що свідчить дипломатична документація початку 90-х рр. XV ст. Саме тоді під час переговорів між великим князем литовським Олександром і послами Івана III останній вперше у практиці московсько-литовських взаємин був названий «государем всеа Руси» (січень 1493 р.), що, як і передбачав Іван III, викликало рішучий протест з литовського боку: «...Наперед того отець его, да и он ко отцу государя нашего так не приказывал, ни предки их к предкам государя нашего так не приказывали». Роз'яснення надійшли лише за півроку: «Государь наш к вашему государю в своем листу... новины некоторые не вставил: чем его Бог подаровал, от дед и от прадед, от начяла, правой есть уроженной государь всеа Руси»¹. Розгорнуто ці загальноруські претензії великого князя московського були сформульовані десятиріччя пізніше, у 1503—1504 рр., коли Олександр (котрий на той час став і правителем Польщі) та його брату Владиславу Угорському прямо заявили, що вся Руська земля є «отчиною» московських володарів, а не тільки ті міста й волості, «кои, — за словами Івана III, — ныне за нами»; при цьому останній, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, не приховував своїх намірів: «своей отчины всее доставати»².

У спеціальній літературі слушно зазначалося, що апелювання до патримоніального права при вирішенні Москвою зовнішньополітичних завдань на межі XV—XVI ст. не було новаційним: кількома десятиріччями раніше воно вже використовувалося для ідеологічного забезпечення приєднання Новгороду³. Однак і досі науковці не звернули увагу на пряму текстуально-смыслову спорідненість заяв Івана III з давньоруськими літописними сюжетами, пов'язаними із специфічним статусом Києва як спільної «отчини» Рюриковичів, що на її всі відгалуження цього роду мали формально рівні права. Досить порівняти твердження Івана III про те, що «вся Русская земля, Киев, и Смоленск, и иные города, которые он (Олександр Казимирович. — О. Р.) за собою держит к Литовской земле, з Божьею волею, из старины, от наших прародителей наша отчина... а их отчина — Лятская земля да Литовская» (1504 р.)⁴, з літописним оповіданням про конфлікт між смоленськими Ростиславичами (нащадками Володимира Мономаха, що ними були, як відомо, й московські князі) та чернігівськими Ольговичами, в якому перші вимагали від других «не искати отчины нашей Киева и Смоленска под нами, и под нашими детми, и подо всем нашим Володимеримъ племенемъ», а ті, у свою чергу, обстоювали традиційний статус Києва як загальнородової «отчины», наголошуючи на тому, що вони «ни оугре, ни ляхове, но единого деда есмы вноуцы» (1195 р.)⁵. Ще раніше, у 1174 р., цією ж формулою («Я не оугрин, ни лях, но единого деда есмы внуцы») обґрунтовував свої права на Київ Святослав Всеволодович⁶; під 1151 р. у Лаврентіївському літопису зафіксоване твердження Ізяслава Мстиславича: «Мне отчины нету в Вугрех, ни в Лесах, токмо в Русстей земли»⁷. Отже, очевидно, що прокламовані Іваном III

погляди на співвідношення між державними та етнічними кордонами, як глибоко архаїчні за своєю природою, не можуть розглядатися як продукт суспільно-політичної думки початку XVI ст.⁸ Тогочасна московська патримоніальна концепція сформувалася не через наступність ідей, а шляхом перенесення уявлень XII ст. до нового історичного контексту, і тому сприймається науковцями як нерозроблена⁹.

З іншого боку, в історіографії, як правило, ігнорується історична обумовленість московського патримоніалізму тим, що на східнослов'янських землях ВКЛ і Польщі не існувало безперервної державної та династичної традиції чи, принаймні, елітарних груп, котрі б прокламували своє походження від Рюрика та Володимира Святославича. Не випадково ж на Люблінському сеймі 1569 р. представники литовської сторони, обстоюючи свої права на Волинь, відзначали, що «Волинська земля населена тільки народом литовським і руським та князатами Олельковичами, Ольгердовичами, Наримунтовичами й Корибутовичами»¹⁰, тобто лише князми литовського походження, Гедиміновичами. І хоча, наприклад, нащадки Михайла Чернігівського — здрібнілі князівські роди, котрі правили у верхів'ях Оки, цілком усвідомлювали своє династичне походження¹¹, горизонт їх політичних інтересів обмежувався кордонами власних мікроскопічних володінь. Крім того, наприкінці XV ст. верховські землі ввійшли до складу Московської держави, володар якої заявляв, що спадкоємцем Рюрика є «єдин род тех великих князей, преже киевских, до великого князя Дмитрея Юревича Всеволода Володимерскаго»¹², а от того великого князя да иже и до мене (Івана III. — О. Р.) род их»¹³.

Немаловажно, що до цього роду належали дві князівські фамілії — Шем'ячичі та Можайські, котрі після поразки у феодальній війні другої чверті XV ст. втекли до Литви і отримали від Казимира Ягеллончика величезні вотчини на Сіверщині. Наприкінці XV ст. стосунки між ними та Вільно помітно погіршилися, свідченням чого є зафіксоване у документах бажання наступника Казимира, великого князя литовського Олександра, «отпустить их из своего панства»¹⁴. При сучасному стані джерельної бази важко судити, в чому полагала сутність цих протиріч¹⁵, однак, безперечно, не заслуговує на довіру офіційна версія московського двору про утиски «українних» князів на конфесійному ґрунті — «великую нужу о греческом законе», котра нібито змусила їх шукати захисту в Івана III¹⁶. Гадаємо, ближче до істини версія «Хроніки Биховця»¹⁷, згідно з якою прагнення великого князя московського утвердити свою владу в суміжному з Московщиною регіоні¹⁸ змусило його відмовитися від традиційно ворожої політики щодо нащадків найлютіших ворогів батька, Василя II¹⁹, і розпочати з цими провідними представниками Сіверської землі таємні переговори, що завершилися укладенням угоди про їх перехід на службу до Івана III. Крім цього, сіверським князям могли бути обіцяні (як твердить «Хроніка Биховця») «многие города и волости»; з іншого боку, вони, очевидно, мали надію перетворити свої володіння на безумовні. Посилання ж на релігійні утиски давало можливість московському князю порушити умови «вечного докончания» з Олександром (1494 р.), за яким не дозволялося приймати «служилых» князів з їх землями, і в квітні 1500 р. Іван III взяв «в службу и с вотчиной» Семена Можайського і Василя Шем'ячича, володарів Чернігова, Гомеля, Стародуба, Новгорода-Сіверського і Рильська. Тим самим визначилася доля всієї Сіверської землі, котра в 1500 р. фактично увійшла до складу Московської держави.

Успіхи Івана III були значною мірою зумовлені сприятливою зовнішньополітичною ситуацією. Щоправда, Молдавія, традиційний союзник Московщини, не змогла надати їй дійової допомоги. Проте досить ефективним був союз із кримським ханом: син Менглі-Гірея Ахмат-Гірей протягом 1500 р. здійснив два спустошливі набіги на територію Литовської держави. В походах московських військ узяли участь й казанські царевичі; зокрема, загони Мухаммед-Еміна у серпні 1500 р. допомагали здобути Путивль²⁰.

У літературі «найміцнішою із антиягеллонських коаліцій» названо «стихийний союз західноруського населення Великого князівства Литовського з могутньою Російською державою», на який остання й спиралась у процесі «збирання» давньоруських земель¹⁹. Ця точка зору, як і уявлення про мирний і добровільний характер приєднання Сіверської землі до Московщини²⁰, потребує певних коректив. Безумовно, московські війська не вели бойових дій на території володінь Можайського та Шем'ячича; однак ті сіверські міста, які перебували під контролем воевод великого князя литовського, — Путивль, Радогощ, Почеп — чинили їм збройний опір. Єдине літописне свідчення цього збереглося у Типографському літописі, де зафіксовано, що московські воеводи на Сіверщині «многие грады, и власти, и села поплениша, а людей многих мечю и огневи предаша, а иных в плен поведоша»²¹. Звістка про спалення Путивля міститься у посланні Олександра до Менглі-Гірея (листопад 1500 р.)²². Заслуговує на увагу і той факт, що частина мешканців Радогоща, Любеча, Брянська, Путивля, Чернігова у 1500 р. назавжди покинула свої «отчизные земли», свідченням чого є акти Литовської Метрики, які досі не залучалися до характеристики даних подій. Серед них слід, насамперед, згадати «Пам'ять» 1527 р., складену шляхом опитування населення, яке залишило Сіверщину після 1500 р., — тих, «хто на той землі жив»²³. Чимало вихідців із Сіверської землі згадується в «Попису» дворян Великого князівства Литовського (бл. 1509 р.)²⁴ і в перепису литовського війська 1528 р.²⁵. У 1-й, 8-й та 12-й книгах записів зафіксовані, крім різних «данин», земельні пожалування брянцям і путивльцям, котрими вони могли розпоряджатися до «очищення» їх володінь від неприятеля²⁶.

Однак нікому з них не судилося дочекатися цього «очищення» — протягом кількох московсько-литовських війн першої половини XVI ст. московським правителям в основному вдалося утримати свої позиції на Сіверщині. Територіальні втрати Москви були мінімальними: у 1508 р. Литві повернуто Любеч, а в 1537 р. — Гомель. Однак, навіть визнавши де-юре перехід сіверських земель до складу Московщини (1508 р.), литовські правлячі кола не втрачали надію домогтися того, щоб «тот край... к рукам господарским пришол и так был захован, яко был за славное памяти короля его милости Казимира»²⁷. До цього їх закликали й представники сусідньої з Сіверщиною Київської землі; зокрема, відомі скарги депутації киян до Сигізмунда I на шкоди, завдані їм втратою Путивля, що перебував в адміністративній залежності від Києва²⁸. В цілому ж питання про Сіверщину залишалося одним з найболючіших у російсько-литовських міждержавних взаєминах протягом усього XVI ст.

Характерно, що відстоюючи свої права на цей регіон, литовські офіційні кола також широко використовували аргумент «отчинності», цілком виправданий з огляду на майже півторастолітнє перебування Сіверської землі у складі Великого князівства Литовського. З московського боку, в свою чергу, лунали звинувачення, що литовські князі оволоділи Сіверщиною, як і іншими давньоруськими землями, «израдою»²⁹.

Паралельно московські володарі продовжували наполягати на своїх правах на всю загальноруську «отчину»; при цьому незалежно від того, наскільки точно окреслювалися її територіальні межі, центральним об'єктом претензій залишався Київ, що, безумовно, визначалося не його реальною політичною вагою³⁰ і, очевидно, навіть не харизматичним статусом «главы всем градовом руским»³¹. За слушним спостереженням одного з учасників Люблінського сейму, московський цар намагався оволодіти Києвом як «колишньою столицею Русі»³² — адже, за словами Івана IV, за його предків «и Вилна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву»³³. Орієнтацією на традицію, на «давнину» пояснюється і той факт, що за укладеною 1490 р. угодою з цесарем Максиміліаном, котра являла собою перший конкретний крок Москви на шляху боротьби за південноруські землі, той мав допомогти Івану III в опануванні «великого княжества Киевского»³⁴, хоч, як відомо, князівська

традиція у Києві остаточно перервалася за 20 років до цього, і Київську землю було перетворено на воеводство.

Династичним претензіям московських володарів литовська сторона намагалася протиставити право завоювання («право меча»), що цілком визнавалося як історико-юридичний аргумент. Не випадково в білорусько-литовських літописах широкої редакції, які побачили світ у першій половині XVI ст. (що їх відрізняє від літописів короткої редакції середини XV ст. наявність обширного легендарного вступу, де йдеться про початки історії Литви), з'являється квазіісторичний переказ про завоювання Київщини та інших південноруських земель Гедиміном³⁵, а також про те, що з приходом литовців на Русь завдяки їх воєнним звитягам було припинено сплату данини татарам, котра «хоживала» за їх «предків» — руських князів³⁶ (хоча, як відомо, встановлення литовської зверхності спочатку зовсім не означало ліквідації залежності від Орди). Мотив захисту південноруських земель від «скифів» литовськими князями фігурує і в матеріалах Люблінського сейму, на якому литовці марно намагалися відстояти свої права на інкорпоровані Польщею Волинь, Брацлавщину і Київщину³⁷. Характерно, що самій цій інкорпорації був наданий характер реституції, тобто повернення, воз'єднання, оскільки, за твердженнями польських політиків, Русь здавна належала Короні: «Вся Руська земля в давні часи була приєднана до Корони Польської — частково була завойована, частково добровільно підкорилася або була успадкована від різних ленних княжат»³⁸. Цілком очевидно, що ця реституційна теорія являла собою своєрідну антитезу московським претензіям на давньоруську територіально-політичну спадщину.

Закінчуючи розгляд питання про ідеологічну боротьбу навколо українських земель у XVI ст., слід відзначити, що єдиним територіальним здобутком Москви у цьому регіоні протягом даного століття залишалася Сіверщина. Спроби розіграти конфесійну карту, копіюючи ситуацію 1500 р. під час повстання Михайла Глинського, котрий поширював чутки про те, що скоро всю Литовську Русь «мають хрестити в лядську веру»³⁹, не мали успіху. Не вдалося й шляхом «будовання замків при Дніпре» створити опорні пункти для московської експансії на пустинному в ті часи Лівобережжі. Найбільш результативними були, здається, спроби налагодження політичного співробітництва з низовим козацтвом, які дали плоди в наступному столітті.

В цілому питання про місце українських земель у зовнішній політиці Московської держави в XVI ст. (передусім, завдяки доброму стану схоронності тогочасного дипломатичного листування) піддається вирішенню і значною мірою вже розв'язане. Труднощі виникають, коли йдеться про українські землі як об'єкт внутрішньої політики, тобто про Сіверщину в складі Московської держави.

Щоправда, цей регіон, виходячи із сучасних реалій, важко вважати українським, оскільки сіверськими в XVI—XVII ст. вважалися не тільки Чернігів, Путивль, Любеч, Новгород-Сіверський, а й Брянськ, Стародуб, Рильськ, Гомель⁴⁰. Саме ж його населення виступає в джерелах XVI ст. як етнографічно однорідне, під назвою сіврюків, ареал розселення яких збігається з територією сіверян Начального літопису. Очевидно, саме ця етнографічна самотність і визначила виділення даного регіону в особливу історико-географічну область, оскільки як до, так і після XVI ст. єдність Сіверської землі не підкріплювалася ніякими політико-адміністративними інститутами.

Не становила вона адміністративного цілого і в період її перебування в складі Російської держави⁴¹. Територію Сіверщини було поділено на повіти на чолі з воеводами⁴², котрі заступили місцевих князів, чиї володіння, за визначенням О. О. Зиміна⁴³, являли собою щось середнє між уділами родичів великого князя московського і вотчинами служилих князів. Ці володіння ліквідувалися на межі 10—20-х рр. XVI ст. після того, як помер Василь Стародубський і було ув'язнено Василя Шем'ячича. Останнього, як відомо, звинуватили у зраді, однак, можливо, звинувачення

було фальшивим і, висуваючи його, Василій III, згідно з версією Герберштейна⁴⁴, прагнув усунути з політичної арени цього впливового князя (з яким, зокрема, безпосередньо контактував кримський хан).

На особливий інтерес заслуговує політика, що здійснювалася на Сіверщині щодо православної церкви, захист інтересів якої декларували московські володарі на межі XV—XVI ст. Нам відомо кілька жалуваних грамот місцевим монастирям (путивльському Молчинському, брянському Свенському, новгород-сіверському Спасо-Преображенському), котрі сягають 50-х рр. XVI — початку XVII ст., з докладним описом їх вотчин⁴⁵. Однак, що цікавіше, московські правителі опікувались і земельними інтересами зарубіжних — київських — монастирів, насамперед Печерського.

Від 1540 р. до нас дійшли дві грамоти Сигізмунда I з дозволом на відновлення збирання печерськими ченцями «за границей», тобто на території Московської держави, данини, що «с давних часов хоживала з українних северских городов, с Стародуба и з Новгородка, к тому монастырю» (надходження цього «стародавнього доходу и пожитку монастыря Печерского» припинилося з включенням Сіверщини до складу Російської держави)⁴⁶. Одержаний ченцями дозвіл «по дань до Москвы посылати» у 1571 р., після інкорпорації Київщини Коронаю, був затверджений на прохання печерського архимандрита Іларіона Пясочинського Сигізмундом-Августом⁴⁷, однак за умов Лівонської війни (1558—1583 рр.) виплата данини фактично припинилася. Коли ж 1583 р. архимандрит Мелетій (Хребтович) звернувся до Івана IV з проханням про її надходження «по прежнему преданью и обычаю», з'ясувалося, що «старые книги в пожар погорели, и на Москве сыскать того не могли»; отже, думному дяку Андрію Щелкалову було наказано «послать сыскать в те города северские, ис которых городов в Киев к Пречистой Богородице в Печерской монастырь наша милостыня давана»⁴⁸. Іван IV пообіцяв архимандриту після «сыску» видати «о той милостине указ свой», та смерть царя стала цьому на перешкоді.

Наведений актовий матеріал переконливо свідчить, що в усіх цих випадках йшлося не про пожертви (як, наприклад, вважав, П. Г. Клепатський)⁴⁹, а про регулярну данину Печерському монастирю; правда, щодо походження і природи цієї данини в джерелах XV—XVI ст. немає жодної інформації. Єдиний натяк на існування певного зв'язку між сіверськими землями й Печерським монастирем містить потвердна грамота патріарха Максима на ставропігію цьому монастирю, датована 1481 р., де останній фігурує разом з його «пределами» — київським Микільсько-Пустинським монастирем і «трема монастыря Северское земли, черниговский, бранский и Новгородка Северского»⁵⁰. Втім, даний документ, хоч інколи і розглядається в літературі як автентичний⁵¹, є фальсифікатом початку 90-х рр. XVI ст., в якому відбилися історичні реалії цього часу, — передусім намагання архимандрита Печерського монастиря підкорити своїй владі сусідній Пустинський монастир (див. королівський лист Мелетію Хребтовичу від 2 липня 1578 р. із заборонаю «без жадного права, над привилея и волность их, надания и фундуши ...монастиру Пустинскому надание... в повинность владзи и послушенства своего их мети»)⁵², а також характерна для політичної ментальності XVI ст. відмова від остаточного визнання переходу Сіверської землі під зверхність Москви і спроби офіційних кіл Польсько-Литовської держави довести свої історичні права на цю територію.

З'ясувати питання про сіверську данину Печерському монастирю дають змогу документи XVII ст. з фонду Посольського приказу. У справі про приїзд до Москви ченців Печерського монастиря в 1628 р. цитується грамота Федора Іоанновича, згідно з якою 1586 р. цар разом з іншими грошовими сумами надіслав архимандриту Мелетію «50 рублев за оброк, что шло в Печерской монастырь с тех сел, которые были за монастырем в государевых в северских городех»⁵³. Знята тоді ж копія даної грамоти через розпорощення архівних фондів опинилася у складі іншої справи; однак і вона є доступною для дослідників⁵⁴.

Таким чином, шляхом збирання данини реалізовувалося право Печерського монастиря на села, розташовані поблизу Новгородка-Сіверського і

Стародуба. Можна з певною обережністю припустити, що ці землі були пожалувані монастирю князями Можайськими (рід яких, до речі, фігурує у печерському пом'янику)⁵⁵ і Шем'ячичами, котрі протягом другої половини XV ст. володіли даними містами. Принаймні, ці князі відомі як донатори: існує грамота Сигізмунда I від 1509 р. на право щорічного виїзду до Московщини священників церкви св. Миколи в Орші для збирання данини із «земель бортних» у Гомелі, що їх було надано церкві князем Семеном Можайським⁵⁶, князь Василь Іванович Шем'ячич на початку XVI ст. пожалував бортні угіддя в Рильському повіті місцевим церквам Миколи Чудотворця і Афанасія Олександрійського⁵⁷. Втім, за відсутністю актів цих дарувань і згадок про них у джерелах дане припущення залишається у сфері гіпотез — адже відомості про печерські маєтності сягають 2-ї половини XI ст.⁵⁸

Як би там не було, фактом є те, що у XV ст. на Сіверщині існували земельні володіння Печерського монастиря; у XVI ст., з включенням Сіверської землі до складу Московської держави, монастир зберіг права на ці маєтності, котрі, таким чином, набрали інтерполітичного характеру⁵⁹. При цьому йшлося не про поодинокі явище, що, крім наведеного епізоду з оршинськими священниками, засвідчує факт звернення до царя Михайла Федоровича в 1640 р. ігумена київського Микільсько-Пустинського монастиря, котрий нагадав у своїй грамоті, що «от прежних государей царей и великих князей Московского великого государства в уезде Путивльском некоторые отчины и земли на тот святой Пустынский наш монастырь грамотами печатными записаны суть, с которых за войною и посямest ничто не приходит обители нашей; и сего ради молим величества царствия твоего, пресветлый царю государю, благоизволи любо той отчине и земле где к монастырю нашему Пустынскому, по прежних царей и государей грамотах, прилучити и чрез многие лета задержанья, по своей благодати царской, повели отдати или в то место царским своим жалованьем нас, богомольцев своих, ущедрити»⁶⁰.

На підтвердження своїх прав монастир представив «жаловальную грамоту великого князя Василя Івановича 7019 (1510/1511 — О. Р.) году, какова дана в киевской Николской Пустынской монастырь игуменку Мокарью с братьею на вотчинную землю в Новгородском уезде Северском да в Путивльском уезде во многих местех»⁶¹. Грамота, на жаль, не збереглася, але в давньому, 1673 р., опису архіву Посольського приказу її згадано (хоч і помилково) як «жалованную грамоту великого князя Василя Івановича Николского Путивльского (П) монастыря игумена Макарию з братьею на землю и на угодья в Путивльском уезде 7019 году»⁶². Про те, що у першій половині XVI ст. монастир мав можливість збирати данину зі своїх сіверських маєтностей, свідчить грамота Сигізмунда I київському воєводі Андрію Немировичу, виявлена нами у фондах Інституту рукопису ЦНБ НАН України: «Присылали к нам игумен и вси старцы монастыря святого Николы с Киева, челом быючи о том, штож которая дань здавна ходит до того монастыря Пустынского с Путивля и з Новогородка Сиверского; ино деи тыми разы оттоль к ним присылают, хотячи им тую дань выдавати; нижили они без дозволения нашего не смели по тую дань за границу там посылати и били нам челом, абыхмо им того дозволили. А про то абы твоя милость по тую дань к Путивлю и к Новогородку Сиверскому им посылати не заборонял» (1528 р.)⁶³.

Втім, наприкінці XVI ст., за часів Федора Іоанновича, монастирю було «отказано в вотчинной земле, что была вотчинная земля за тем Николским монастырем в Путивле и в Новогородке»⁶⁴. Можливо, тоді ж втратив свої сіверські маєтності й Печерський монастир; принаймні, їх немає у реєстрі його земельних володінь, укладеному 1593 р., де зафіксовано навіть права на «дані мiodowu z sioll hosudarских»⁶⁵. Очевидно, з 1586 р. цей монастир почав отримувати «за оброк» регулярну царську субсидію: наданою того року грамотою гарантувався вільний проїзд печерських ченців до Москви за «милостинею» у 1588 р.⁶⁶. Це й створило прецедент, на підставі якого монастир наполягав на своїх правах на цю, компен-

саційну за своєю природою, «милостиню» у 2-й чверті XVII ст., коли Сіверщина опинилася у складі Речі Посполитої. Таким чином, ходіння київських ченців до Московщини у XVII ст. спиралися на традицію попередніх часів, коли місцеві правителі виділяли належну їм сіверську данину — що, безумовно, зміцнювало позиції Москви у середовищі православного духовенства.

Слід звернути увагу і на той факт, що знаходження Сіверщини у складі Російської держави позначилося на демографічних та етнічних процесах у цьому регіоні. Щоправда, тут не практикувалися масові «виводи» місцевого населення, котрі, як відомо, мали місце у новоприєднаних до Москви Новгороді, Пскові, Твері та Смоленську⁶⁷; тривалий час не було тут і широкої роздачі земель «у помістя» вихідцям з Московщини⁶⁸. Однак наприкінці XVI ст. через окрайне положення і близькість до Кримського ханства Сіверщині (і насамперед Путивльщині)⁶⁹ відводилася важлива роль в організації московської сторожової служби — чим, у свою чергу, було спричинене розміщення тут військово-служилого людю різних категорій. Про масштаби цього розміщення дає змогу судити опублікована Г. М. Анпіловим «отдельная» книга 1594 р.⁷⁰, котра свідчить про те, що з Російської держави на малозаселену Путивльщину виплеснула грандіозна міграційна хвиля, яка певною мірою поглинула місцеве населення (не випадково у XVII ст. згадки про сіверюків практично зникають з джерел).

До речі, в процесі розміщення кінних самопальників їм, як правило, роздавали «за пашню» бортні «ухожеи»⁷¹. Бортні дерева високо цінувалися — навіть при виділенні новому володарю «паханих земель» його права обмежувалися у такий спосіб: «...лес ему по дуброве хоромной и дровяной сечь у своей пашни про себя, а не на продажу. А бортей и дельного деревья, которые вперед в борти пригодятца, того ему не сечь». Це відбиває ту особливість економіки Сіверщини, що її Н. Б. Шеламанова визначила як «більший розвиток промислів — бортництва, рибальства, мисливства — у порівнянні з землеробством»⁷². Втім, ще М. В. Довнар-Запольський зауважив, що «в XVI ст. переважаючим типом господарства тут було не землеробство, а експлуатація ухожаїв»⁷³. Однак лише в наш час цей феномен, «відзначений у літературі, та для XVI ст. погано задокументований», дістав джерельне підтвердження у вигляді московських «обидних списков» 1580—1590-х рр. з переліком шкод, заподіяних польсько-литовською стороною⁷⁴. За спостереженнями Н. В. Шеламанової, «якщо збитки пограбованих литовцями російських поселень у північно-західних і центральних районах визначалися, головним чином, кількістю увезеного хліба, худоби, сіна, то розорення на Сіверщині зазнавали борті, рибні ловлі, боброві гони та коні. Населення цих областей у російських дипломатичних документах взагалі звалось «бортниками»; його повинності обчислювалися «медвяным оброком»⁷⁵.

Продукти бортництва мали стабільний попит на ринках Московщини, де, за свідченням Д. Флетчера, Сіверська земля виступала як один з головних постачальників меду та воску⁷⁶. Отже, у XVI — на початку XVII ст. зберігалася традиційна структура економічної діяльності місцевого населення, успадкована від попередньої, литовської, доби⁷⁷.

Це змушує прислухатися до спостережень К. В. Базилевича, котрий вказував на «відсутність у зовнішній політиці Івана III безпосереднього прагнення до здобування земель для екстенсивного розширення московського землеволодіння»⁷⁸. Тож, очевидно, має рацію Г. Л. Хорошкевич, припускаючи, що в боротьбі за Сіверщину головну роль відігравали інтереси торгівлі — забезпечення вільного пересування московських купців дніпровським шляхом, який з'єднував Крим та Північне Причорномор'я з Волго-Окським басейном⁷⁹. Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра купецькі каравани йшли «землею або водою», тобто сухоходом чи Дніпром, повз Черкаси та Канів до Києва; тут відкривалися річний та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, вверх Десною (судоплавною від верхів'я до устя)⁸⁰ на Новгород-Сіверський (зв'язаний торговими шляхами з Рильським і

Путивлем) та Брянськ, звідки через Бринь, Серенськ, Воротинськ, Калугу, Торусу, Серпухів і Лопасню купці діставалися до Москви⁸¹. У XVI ст. на цій «стародавній і досить второваній дорозі»⁸² на відтинку від Москви до Новгород-Сіверського були влаштовані так звані «ямы» — станції для переміни коней посланцями царя, які їхали в Крим і Туреччину з дипломатичними й торговими дорученнями; вони також обслуговували послів і торгових представників цих держав⁸³.

Безперечно, відзначені моменти лише вкрай незначною мірою характеризують політику Московської держави на Сіверщині, що зайвий раз свідчить про необхідність комплексного вивчення даного питання. На сьогодні єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим цій проблематиці, є невеликий і малоінформативний розділ «Сіверська земля» в історико-географічній праці М. М. Тихомирова «Росія у XVI столітті»⁸⁴.

Нерозробленість проблем історичного розвитку Сіверщини у XVI — на початку XVII ст. не в останню чергу є наслідком того, що значну кількість джерел цієї доби ще й досі не введено до наукового обігу. У XIX — на початку XX ст. бурхлива археографічна діяльність київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів практично не поширилася на територію Північного Лівобережжя; що ж до чернігівських краєзнавців, то їх увага була зосереджена на публікації пізніших за часом матеріалів⁸⁵. У радянській археографічній практиці найпомітнішим явищем стало згадане вище видання Г. М. Анпілогова.

Зрозуміло, такий стан речей не може задовольнити дослідників. Адже, якщо події політичного життя на Сіверщині реконструюються за літописними даними та дипломатичним листуванням, то вивчення економічних, соціальних і демографічних процесів XVI — початку XVII ст. неможливе без публікації репрезентативного документального матеріалу — насамперед, писцевих та оброчних книг. Вони, хоча і дійшли до нас у досить незначному обсязі й лише починаючи з 20-х рр. XVII ст.⁸⁶, мають істотний інформаційний потенціал, засвідчений низкою публікацій⁸⁷. Завдяки ним було досліджено особливості господарської діяльності служилого та міського населення Сіверщини; а ось що відбувалось у величезних «починках», які мали на Півночі Лівобережжя монастирі, можна лише гадати, виходячи із загальних закономірностей або праць з історії інших регіонів Російської держави⁸⁸. Тому не випадково у спеціальній літературі визнано за перспективний напрям археографічної діяльності обстеження приватних і монастирських фондів Російського державного архіву давніх актів з метою виявлення та публікації відповідних матеріалів⁸⁹.

Безумовний інтерес становить також фонд Посольського приказу, зокрема, документи про розмежування між Російською державою та Річчю Посполитою за умовами Поляновського миру, серед яких чимало земельних актів XVI ст., у тому числі й з описом монастирських маєтностей. Серед них — найбільш ранній, 1638 р., список грамоти Івана IV новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (1551 р.), який у 30-ті рр. XVII ст. зберігався у севському Новоспаському монастирі⁹⁰. Ця грамота є підтвердженням двох жалуваних грамот батька Івана IV, Василя III; першу з них, в якій міститься опис монастирської вотчини, ценці пред'явили царю, а друга, за їх словами, згоріла під час татарського нападу на Новгород-Сіверський (очевидно, у 1542 р.). За формуляром грамота є типовою для московської канцелярії першої половини — середини XVI ст.; звертає на себе увагу лише докладний опис монастирських володінь, що зближує її з межовими актами⁹¹.

У фондах Посольського приказу зберігся й список грамоти, виданої монастирю Борисом Годуновим у лютому 1602 р.⁹² За формою вона є виписом з писцевих книг Новгород-Сіверського 7093 (1584/85) р. і Путивля 7099 (1590/91) р., які не збереглися до нашого часу. Зрозуміло, що вона істотно відрізняється від грамоти Івана IV, хоча й містить опис одних і тих самих угідь. У комплексі ж обидві грамоти дають досить повне уявлення про монастирську власність у середині — наприкінці XVI ст.⁹³.

У формі випису збереглися у фонді Посольського приказу й дані про володіння путивльського Молчинського монастиря⁹⁴. Випис був зроблений з писцевих книг Путивля 7065 (1556/57) р. і став підставою для земельного пожалування Василя Шуйського у липні 1606 р. Цей документ, виявлений на початку 1970-х рр.⁹⁵ і досі не опублікований, не лише містить опис монастирської вотчини, а й дає чітке уявлення про характер і форми її господарської експлуатації; до того ж, він розширює наші знання про тогочасну антропонімію і топонімію регіону, а також про номенклатуру знаків власності на бортих деревах — так званих «знамен», що вже не раз ставали об'єктом історичних та історико-лінгвістичних досліджень⁹⁶. У комплексі з пізнішими царськими грамотами⁹⁷ цей випис дає можливість простежити поступове зростання маєтностей Молчинського монастиря, котрому протегували такі різні особи, як Лжедмитрій I, Василь Шуйський та Михайло Романов, і який у першій половині XVII ст., за спостереженнями І. М. Міклашевського⁹⁸, перетворився на найвизначнішого з-поміж землевласників південної «україни» Московської держави.

Цікаві наукові знахідки можливі й у фондах Розрядного приказу — зокрема, акти XVI ст., подані разом із родоводами до Розряду представниками служилих родин після скасування місництва у 1682 р. Деякі з цих документів дають змогу реконструювати організацію сторожової служби на Сіверщині та форми місцевого врядування⁹⁹. Безперечно, дослідження цих фондів дасть змогу вписати цікаву сторінку в історію російсько-українських взаємин XVI ст.

* Зауважимо, що питання про те, коли саме й завдяки яким обставинам увійшов до обігу цей титул, і досі є дискусійним. Порівн.: Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. — М., 1963. — С. 188, 202; Каштанов С. М. Социально-политическая история России конца XV — первой половины XVI в. — М., 1967. — С. 123; Кучкин В. А. О времени написания Буслаевской псалтыри // Древнерусское искусство: Рукописная книга. — М., 1972. — С. 223—224; Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в. — М., 1980. — С. 85; Зимин А. А. Россия на рубеже XV—XVI столетий: Очерки социально-политической истории. — М., 1982. — С. 64, 281; Хорошкевич А. Л. Русь, Русия, Московия, Россия, Московское государство, Российское царство // Спорные вопросы отечественной истории XI—XVIII веков. — М., 1990. — С. 291.

¹ Сборник имп. Русского исторического общества. — СПб., 1882. — Т. 35. — С. 81—82, 107 (далі — Сб. РИО).

² Там же. — С. 380, 460; Сб. РИО. — СПб., 1884. — Т. 41. — С. 457.

³ Маємо на увазі літописну повість «Про новгородців та про владу Феоділа», включену до зводу 1472 р. (Никаноровская летопись // Полное собрание русских летописей (далі: ПСРЛ). — М.; Л., 1962. — Т. 27. — С. 130). Див. з цього приводу: Гольдберг А. Л. У истоков московских историко-политических идей XV в. // Труды Отдела древнерусской литературы. — 1969. — Т. 24. — С. 147—150; Pelen ski J. The Origins of the Official Muscovite Claims to the «Kievan Inheritance» // Harvard Ukrainian Studies. — 1977. — Vol. 1. — N 1. — P. 46—47.

⁴ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 460.

⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Ст. 688—689.

⁶ Там же. — Ст. 578.

⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 1. — Ст. 329.

⁸ Порівн.: Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века. — М., 1952. — С. 509, 540—541; Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в. — М., 1978. — С. 17—18.

⁹ Pelen ski J. The Origins. — P. 50. Порівн.: Копецьку F. Geneza urozszezen Iwana III do Rusi Litewskiej // Ateneum Wileńskie. — Wilno, 1925/1926. — S. 254—255. Характерно, що на давньоруській літописній основі в 60-і рр. XVI було сформульовано і московські претензії на «всю Литовську землю» (Флоря Б. Н. Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978. — С. 320—328).

¹⁰ Diariusz Lubelskiego sejmu unii. Rok 1569 / Drukiem ogłosił A. T. Dziatyński // Zrządopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego. — Poznań, 1856. — Cz. 3. — S. 133.

** Порівн.: Галатовський І. Скарбниця // Галатовський І. Ключ розуміння. — К., 1985. — С. 351.

***Тобто до сина Юрія Долгорукого Всеволода, у хрещенні Дмитра.

¹¹ Никаноровская летопись. — С. 130.

- ¹² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі Акты ЗР). — СПб., 1846. — Т. I. — С. 136.
- ¹³ До речі, вже в історіографії XVI ст. вони зображувалися в анекдотичному вигляді. Див.: S t r u y j k o w s k i M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi. — Warszawa, 1846. — Cz. 2. — S. 290—291 (це оповідання майже дослівно відтворено в українському хронографі: Хроника литовская и жмойтская // ПСРЛ. — М., 1975. — Т. 32. — С. 95); Kronika polska Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т. 2. — С. 885.
- ¹⁴ У цей період йшлося хіба що про уніатську орієнтацію митрополита Йосифа Богариновича та пов'язані з цим спроби налагодження контактів з Римом (докладніше див.: Б у ч и н с ь к и й Б. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. 4. — С. 100—136; Кн. 5. — С. 61—87; Кн. 6. — С. 5—53; М о п џ а к I. Florentine Ecumenism in the Kyivan Church: The Theology of Ecumenism Applied to the Individual Church of Kyiv. — Rome, 1987. — Р. 207—270 (з урахуванням критичних зауважень рецензента: Przegląd historyczny. — 1991. — Т. LXXXII. — Zesz. 3—4. — S. 545). Безсумнівно, інвективи Івана III з приводу того, що у Литовській державі «жены от мужей и детей от отцов с животы (тут: майном — О. Р.) отнимаючи, сильно покажут в римской закон» (Сб. РИО. — Т. 35. — С. 299, 318) були цілком безпідставними.
- ¹⁵ Хроника Быховца // ПСРЛ. — Т. 32. — С. 166.
- ¹⁶ Вже у 1493 р. Олександр вимагав, щоб Іван III відмовився від претензій на Чернігів — «ажбы того великий князь навеки отступил» (Акты ЗР. — Т. I. — № 114. — С. 135).
- ¹⁷ Порівн.: «А недруга ти, брата, моего, князя Дмитрия Шемяки, не прыимати» (договірна грамота Василя II з Казимиром від 31 серпня 1449 р. — Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. (далі: ДДГ). — М.; Л., 1950. — № 53. — С. 160); «А что у тебя, у великого князя Александра, наших израдец дети, княжы Ивановы дети Можайского и княжы Ивановы дети Шемякина... тебе, великому князю, на наше лихо их не отпущати никуда...» («докончанье» Івана III з Олександром (1494 р.). — Сб. РИО. — Т. 35. — С. 127); «Можайского сыну, и Шемячичем... и княгиням их, где похотят на пути челом ударити, и княже им у себя не велети быти» («память» послам, що супроводжували дочку Івана III Олену до Вильни (1495 р.). — Там же. — С. 168).
- ¹⁸ К р о м М. М. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — СПб., 1993. — С. 12; К р о м М. М. Меж Русью и Литвой. — М., 1995. — С. 97.
- ¹⁹ Ермолинская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т. 23. — С. 196—197; Разрядная книга 1475—1605 гг. — М., 1977. — Т. I. — С. 57.
- ²⁰ Х о р о ш к е в и ч А. Л. Русское государство... — С. 89, 253.
- ²¹ Такі уявлення були доведені до абсурду О. М. Лазаревським, котрий твердив, що «без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей, Сіверська земля відокремилася від Литви та об'єдналася з Московською державою» (Л а з а р е в с ь к и й А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1889. — Т. I: Полк Стародубский. — С. 1).
- ²² Типографская летопись // ПСРЛ. — Пг., 1921. — Т. 24. — С. 214. Порівн.: Сб. РИО. — Т. 41. — С. 318.
- ²³ Акты ЗР. — Т. I. — № 183. — С. 211.
- ²⁴ Див.: Р у с и н а О. В. Из спостережень над «Реестром чернігівських границь» з 20-х років XVI ст. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі: ЗНТШ). — Львів, 1993. — Т. 225. — С. 293—306.
- ²⁵ Російський державний архів давніх актів, ф. 389, оп. I, спр. 8, арк. 136—141 зв. (далі: РДАДА).
- ²⁶ Русская историческая библиотека, издаваемая Археологическою комиссией. — Пг., 1915. — Т. 33. — С. 35. (далі: РИБ).
- ²⁷ РДАДА, ф. 389, оп. I, спр. 8, арк. 150—150 зв., 427—427 зв., 460 зв.; спр. 12, арк. 107—107 зв., 113, 212—212 зв.; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. — М., 1915. — Кн. 21. — С. 399—400. За підрахунками М. М. Крома, після 1500 р. в Литві опинилося понад 20 брянських родин, що переважно репрезентували місцеву боярську верхівку (К р о м М. М. Западнорусские земли... — С. 18; К р о м М. М. Меж Русью и Литвой. — С. 204—205, 233—236).
- ²⁸ Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 337.
- ²⁹ Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego u Alexandra Przedzieckiego. — Wilno, 1844. — Т. 2. — Oddz. 2: Akta. — N 1. — S. 121. Передрук: Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и киевском замке // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 7—8. В обох виданнях документ датований однаково: «Близько 1520 р.» На нашу думку, його слід віднести до 1528 р., оскільки тогорічне послання Сигизмунда до панів — ради Великого князівства Литовського — у своїй «київській» частині перекликається з вимогами киян (див.: Документы Московского архива Министерства юстиции. — М., 1897. — Т. I. — С. 526—527).
- ³⁰ Сб. РИО. — СПб., 1887. — Т. 59. — С. 579; Там же. — СПб., 1892. — т. 71. — с. 240.
- ³¹ Щоправда, на початку XVI ст. Олександр Казимирович у переговорах з лівонським магистром називав себе князем Русі та Києва, але це було спровоковано кон'юнктурною моментом (Х о р о ш к е в и ч А. Л. Русское государство... — С. 106. — Прим. 160).
- ³² Книга хоженій: Записки русских путешественников XI—XV вв. — М., 1984. — С. 120.
- ³³ Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским. — СПб., 1869. — С. 401.

- ³⁴ Сб. РИО. — Т. 71. — С. 172.
- ³⁵ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1851. — Т. 1. — Ст. 37.
- ³⁶ Докладніше див.: Русіна О. В. Легенда про виправу Гедиміна на Русь в опінії В. Б. Антоновича та в пізній історіографії // Академія пам'яті проф. Вол. Антоновича. — К., 1994. — С. 93—99.
- ³⁷ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. — М., 1980. — Т. 35. — С. 91, 130, 148 тощо. Втім, мотив боротьби з татарами наявний вже в короткій редакції білорусько-литовських літописів: у вміщеній тут «Повісті про Поділля» (котре становило об'єкт гострої боротьби між Польщею та Великим князівством Литовським) йдеться про те, що литовці ствердись у цьому регіоні завдяки поразці, завданій ними татарським князям — «отичам и дедичам Подольской земли», тож політична тенденція «Повісті» також полягає в обстоюванні законності прав Литви на українські землі.
- ³⁸ Diariusz... — S. 133.
- ³⁹ Akta unij Polski z Litwą. 1385—1791 / Wyd. S t. K u t r z e b a. W l. S e m k o w i c z. — Krakow, 1932. — S. 312.
- ⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далее: Акты ЮЗР). — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 35. Докладніше про характер повстання див.: Кром М. М. Православные князья в Великом княжестве Литовском в начале XVI века: (К вопросу о социальной базе восстания Глинских) // Отечественная история. — 1992. — № 4. — С. 145—154; Кром М. М. Меж Русью и Литвой. — С. 117—129. Див. також не враховану дослідником публікацію: Назаренко А. В., Хорошкевич А. Л. Неизвестное послание Михаила Глинского // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы истории. — М., 1993. — С. 155—122.
- ⁴¹ Докладніше див.: Русіна О. В. Формування і зміст топоніму «Сіверська земля» // Укр. іст. журн. — 1990. — № 6. — С. 80—87.
- ⁴² Щоправда, в приказному діловодстві XVI-XVII ст. «северские города» (як, наприклад, і «замосковные», «рязанские», «украинные», «заочские») виділялися в окремий округ («страну сиверских градов»; «во область Московского государства, во грады северския». — РИБ. — СПб., 1891. — Т. 13. — Ст. 226, 569, 639), а поняття «Север», «Северская земля» входили до офіційної термінології. Див.: Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI—XVII вв.: (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). — М., 1937. — С. 3—4.
- ⁴³ Щодо їх особового складу див.: Зимин А. А. Список наместников Русского государства первой половины XVI в. // Археологический ежегодник за 1960 год. — М., 1962. — С. 27—42.
- ⁴⁴ Зимин А. А. Служилые князья в Русском государстве конца XV — первой трети XVI в. // Дворянство и крепостной строй России XVI—XVIII вв. — М., 1975. — С. 42—43; Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI в. — М., 1988. — С. 137. Зауважимо, що володіння Шем'ячичів та Можайських істотно зросло після 1500 р. — Іван III, виконуючи свою обіцянку, «придал им к тем их городом: князю Семену (Можайському — О. Р.) Почап, да Мглин, да Дроков, да Попову Гору, князю Василью (Шем'ячичу. — О. Р.) Путивль да Радогош» (Ермолинская летопись. — С. 196). Цій інформації суперечить звітка С. Герберштейна про те, що володарем Путивля на початку XVI ст. був якийсь «государ Димитрій» (Герберштейн С. Записки о Московии. — М., 1988. — С. 140—141), особа якого не піддається ідентифікації.
- ⁴⁵ Герберштейн С. Указ. соч. — С. 131.
- ⁴⁶ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1636 р., спр. 6, арк. 137—143; Каштанов С. М., Назаров В. Д., Флорья Б. Н. Хронологический перечень иммунитетных грамот XVI в. // Археологический ежегодник за 1966 г. — М., 1968. — № 1—51; Русіна О. В. Грамоти новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 138—152.
- ⁴⁷ Акты ЗР. — Т. 2. — № 204. — С. 368—370.
- ⁴⁸ Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 2. — № 52. — С. 157—158.
- ⁴⁹ Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1. — № 7. — С. 18—19. До речі, цей епізод був досить своєрідно інтерпретований П. О. Кулішем: «Печерський монастир вказував, власне, на постійні жертви московських государів, а вона (Москва. — О. Р.) перевела справу на сіверські міста, з яких йшла «милостыня» в Київ до Пречистої Богородиці: та цар усе ж таки не відмовився від допомоги Печерському монастирю. Грамота 1583 р., визнаючи за ним право на одержання від царя милостині, пояснює численні ходіння ченців до Москви за милостинею... Якщо, з одного боку, Київ вважався «отчиною» московського государя, то, з іншого, на Москву дивилися як на пристановище у церковних потребах. Слова «давние часы», «прежнее предание и обычай» були для печерських ченців ніби ниттю, яка не давала їм втратити слід до руської політичної єдності» (Там же. — С. 17—18).
- ⁵⁰ Клепачий П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — Т. 1: Литовский период. — С. 83. Варта уваги й позиція К. В. Харламповича, котрий (очевидно, введений в оману джерельною лексикою) відзначав, що Печерський монастир не тільки отримав від Московських володарів право на збирання традиційної данини з Новгорода-Сіверського та Стародуба, а й «домігся навіть більшого — певної щорічної милостині» з цих же міст, наданої йому «предками Грозного» (Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 12). Порівн.: Ульяновский В. И. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политиче-

ской истории и источниковедения. — К., 1993. — Ч. I. — С. 65 (Печерський монастир «мав давні зв'язки з Москвою, традиційно отримуючи царську милостиню й користуючись правом збирання данини в сіверських землях, які належали Росії»).

⁵¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі: Архив ЮЗР). — К., 1859. — Ч. I. — Т. I. — № I. — С. I. — Зазначимо, що на підставі цієї грамоти брянський Свенський монастир був підпорядкований Печерській Лаврі у 1681 р. (Петров Н. И. Историко-археологический очерк г. Брянска, Орловской губ., и его отношение к Киеву // Труды Киевской духовной академии. — 1901. — № I. — С. 26).

⁵² Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С. 72, 145; Хорошкевич А. Л. Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV — начала XVI в. и древнерусские традиции // Исследования по истории и историографии средневековья. — М., 1982. — С. 208; Ричка В. М. Про джерела та основні етапи формування церковно-монастирського землеволодіння у Південній Русі (друга половина XI—XVI ст.) // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 7.

⁵³ Архив ЮЗР. — К., 1883. — Ч. I. — Т. 6. — № 31. — С. 63—64; № 36. — С. 73 (королівський лист М. Хребтовичу від 22 березня 1581 р. із заборону чинити утиски ченцям і підданам Пустинського монастиря).

⁵⁴ РДАДА, ф. 124, оп. 1628 р., спр. I, арк. 38, 45.

⁵⁵ Там же, оп. 1586, р., спр. I, арк. 1—3.

⁵⁶ Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1892. — Кн. 6. — Приложение. — С. 56.

⁵⁷ Акты ЗР. — Т. 2. — № 48. — С. 59—60. У 1541 р., після повернення Гомельщини до складу Литовської держави, право оршинських священників на цю медову данину було ще раз підтверджене Сигізмундом I (Там же. — № 208. — С. 373).

⁵⁸ Аниплогов Г. Н. Бортовые знамена как исторические источники (по путивльским и рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Советская археология. — 1964. — № 4. — С. 156.

⁵⁹ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 94—96; Ричка В. М. Про джерела та основні етапи. — С. 4—5.

⁶⁰ Це змушує критично поставитися до зауваження Михалона Литвина про те, що «князь московитів отримує щорічно значні прибутки з тих володінь цього (Печерського — О. Р.) монастиря, які відійшли до нього» і «не поспішає повернути їх». Литвин М. И. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — С. 102.

⁶¹ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. 3. — № 21. — С. 32.

⁶² Там же. — № 17. — С. 26.

⁶³ Описание архива Посольского приказа 1673 года. — М., 1990. — Ч. I. — С. 213.

⁶⁴ ЦНБ НАНУ. — IP, ф. 301, № 595 (П.), арк. 186.

⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 17. — С. 26.

⁶⁶ Архив ЮЗР. — Ч. I. — Т. I. — № 91. — С. 386—388.

⁶⁷ РДАДА, ф. 124, оп. 1586 р., спр. I, арк. 4—5.

⁶⁸ Веселовский С. Б. Феодальное землевладение в Северо-Восточной Руси. — М.; Л., 1947. — С. 86—87.

⁶⁹ Кром М. М. Меж Русью и Литвой. — С. 223—224.

⁷⁰ Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. — Воронеж, 1991. — С. 77, 81, 110.

⁷¹ Аниплогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII века. — М., 1967. — С. 130—306.

⁷² Гадаємо, що саме ці путивльські «ухожей» згадуються в духовній грамоті Івана IV (1572 р.), що дійшла до нас у пізній копії: «...Да сыну же моему Ивану даю города северские... и волости, и села тех городов, со всеми северскими и полскими (тобто тими, що знаходяться в Полі — О. Р.) угожьи и [пути]вльскими (прочитання наше — О. Р.) угожей» (ДДГ. — № 104. — С. 437).

⁷³ Шеламанова Н. Б. Состав документов Посольского приказа и их значение для исторической географии России XVI века: (По материалам фонда Сношений России с Польшей ЦГАДА) // Археографический ежегодник за 1964 г. — М., 1965. — С. 49.

⁷⁴ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — Т. I. — С. 722.

⁷⁵ Частково опубліковані: Аниплогов Г. Н. Новые документы. — С. 78—109.

⁷⁶ Шеламанова Н. Б. Состав документов. — С. 49.

⁷⁷ Флетчер Д. О государстве Русском. — СПб., 1905. — С. 12. Сіверський мед купували навіть новгородці («...Купил чайник, старец Макарей, у Ждана, Данилова сына, сьрпуховитина... меду сіверського 75 пуд, дано 45 руб.» (1600 р.). — Греков И. Б. Очерки по истории хозяйства Новгородского Софийского Дома XVI—XVII вв. // Греков И. Б. Избранные труды. — М., 1960. — Т. 3. — С. 95).

⁷⁸ Докладніше див.: Русина О. В. Тенденції соціально-економічного розвитку Сіверської землі XIV—XV ст. // Історія, історіософія, джерелознавство. — К., 1996. — С. 21—37.

⁷⁹ Базилиевич К. В. Указ соч. — С. 61.

⁸⁰ Хорошкевич А. Л. Россия и мировые торговые пути конца XV в. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 34, 37; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 114. До речі, про зацікавленість «русинів великого князя московського» у розвитку

- цієї торгівлі ще у 70-ті рр. XV ст. інформували свою метрополію, Геную, кафінські купці (Грушевський М. С. Козаки в 1470-х рр. // ЗНТШ. — 1903. — Кн. 6. — С. 2).
- ⁸¹ Значення цієї комунікаційної артерії відзначав Р. Гейденштейн (1596 р.): «(У Києві) є чимало купців, які займаються торгівлею з Москвою. Дуже вигідну торгівлю здійснює Київ по Дніпру й Десні, що впадає в Дніпро за милю від Києва. Тубільці називають її другою половиною Дніпра, така вона глибока» (Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд. 2. — № 40. — С. 24).
- ⁸² Акты ЗР. — Т. 2. — № 60. — С. 74; Архив ЮЗР. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 82—83, 96, 112, 595; Архив ЮЗР. — К., 1907. — Ч. 8. — Т. 5. — № 84. — С. 187—189.
- ⁸³ Герберштейн С. Указ. соч. — С. 140.
- ⁸⁴ Литвин М. Указ. соч. — С. 100.
- ⁸⁵ Фехнер М. В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке. — М., 1956. — С. 15—16.
- ⁸⁶ Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. — М., 1962. — С. 407—414.
- ⁸⁷ Малиневская В. М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX — начале XX в.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. — К., 1990. — С. 10.
- ⁸⁸ Милов Л. В., Булгаков М. Б., Гарскова И. М. Тенденции аграрного развития России первой половины XVII ст. — М., 1986. — С. 148—155, 162—164.
- ⁸⁹ Эрнст Н. Л. Путивль и его посад в первой половине XVII-го века // Юбилейный сборник статей студенческого историко-этнографического кружка при имп. университете св. Владимира. — К., 1914. — С. 57—79; Булгаков М. В. Бортничество служилых людей Северской земли в первой трети XVII в. // Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV—XVIII веках. — М., 1989. — С. 125—144; Булгаков М. Б. О некоторых сторонах хозяйственной деятельности посадских людей г. Путивля в первой половине XVII в. // Город и горожане России в XVII — первой половине XIX в. — М., 1991. — С. 74—93.
- ⁹⁰ Балабушевич Т. А. До питання про публікацію джерел з соціально-економічної історії малодосліджених регіонів України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. — К., 1988. — С. 139.
- ⁹¹ Там же.
- ⁹² РДАДА, ф. 79, оп. 1638 р., спр. 9, ч. 2, арк. 296—306.
- ⁹³ Боряк Г. В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV — середине XVI в.: Анализ документальных источников: Дисс. канд. ист. наук. — К., 1987. — С. 43.
- ⁹⁴ РДАДА, ф. 79, оп. 1638 р., спр. 9, ч. 2, арк. 307—311.
- ⁹⁵ Обидві пам'ятки опубліковано: Русіна О. В. Грамоти. — С. 142—152.
- ⁹⁶ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1636 р., спр. 6, арк. 137—143.
- ⁹⁷ Шеламанова Н. Б. Документы государственных межеваний 30—40-х годов XVII в. // Археологический ежегодник за 1971 г. — М., 1972. — С. 170.
- ⁹⁸ Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен — историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. — М., 1963. — С. 120—133; Анпилогов Г. Н. Бортные знамена. — С. 151—169; Булгаков М. Б. Бортничество служилых людей. — С. 141—142.
- ⁹⁹ Труды Курского губернского статистического комитета. — Курск, 1863. — Вып. 1. — С. 562—578; Палладий И. Историко-статистическое описание Молчинской Рождество-Богородицкой Печерской мужской Софрониевой пустыни. — М., 1895. — С. 14—15; Актовые и летописные материалы о восстании И. И. Болотникова / Публикацию подготовил В. И. Корецкий // Советские архивы. — 1976. — № 5. — С. 57—58. На початку століття списки цих грамот зберігалися в архівах Молчинського монастиря і Молчинської Софронієвої пустині (Лебедев А. С. Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда (Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Т. 13). — Харьков, 1902. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 166, 179). Див. також: Памятники южновеликорусского наречия. Конец XVI — начало XVII в. — М., 1990. — № 57. — С. 66—67 (оборочный выпис 1601 р.).
- ¹⁰⁰ Михлашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. — М., 1894. — Ч. 1: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII в. — С. 132—133. Порівн.; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 119—120.
- ¹⁰¹ Див. їх вибірку публікацію: Юшков А. И. Акты XIII—XVIII вв., представленные в Разрядный приказ представителями служилых фамилий после отмены местничества. — М., 1898. — № 131, 201, 226, 227, 238 тощо.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

В. Й. Бузало (Київ), Д. В. Табачник (Київ)

Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. 1921 — 1933 рр.

Історія і сучасний стан нагород України знаходяться останнім часом у фокусі підвищеної уваги суспільства. Із заснуванням у 1995 р. Президентом України Л. Д. Кучмою відзнак Президента (зірки та хреста «За мужність», Іменної вогнепальної зброї, орденів Богдана Хмельницького та князя Ярослава Мудрого) наша країна вперше створила систему власних нагород, на практиці реалізувавши нагородотворчі ідеї та спроби Української Народної Республіки та радянської України, і повноправно увійшла до світової нагородної спільноти.

Цей поступ неможливо було здійснити без всебічного осмислення попереднього вітчизняного нагородотворчого досвіду. В ньому особливе місце належить першому і єдиному ордену радянської України — ордену Трудового Червоного Прапора Української Соціалістичної Радянської Республіки. Незважаючи на різні політичні оцінки його феномена, неможливо обійти увагою той факт, що радянська Україна започаткувала власний унікальний досвід державної нагородної політики. Її наукове осмислення має сьогодні непересічне практичне і теоретичне значення для зміцнення державної незалежності України.

Створюючи новий суспільний лад на уламках Російської імперії, радянська влада не могла обійтися без нових традицій, якісно нових атрибутів та засобів масового заохочення. Одночасно із зростанням напруження на бойових та трудових фронтах народжувалися неznані до того часу нагороди — Червоні прапори, іменна революційна зброя, червоні революційні шаровари, орденські знаки. Перший радянський орден — «Червоний Прапор» — був заснований Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом 16 вересня 1918 р. для нагородження всіх громадян радянської Росії, які «виявили особливу хоробрість та мужність у безпосередній бойовій діяльності».

Заснування цього ордена дало величезний поштовх розвитку радянської фалеристики, створенню власних нагород за військову звитягу в ряді радянських республік. Зокрема, в 1920—1923 рр. були засновані ордени «Червоного Прапора» в Азербайджанській, Грузинській та Хорезмській радянських республіках, «Срібної Зірки» та «Червоної Зірки» у Вірменській радянській республіці, «Червоної Зірки» трьох ступенів — у Бухарській Народній Республіці.

Виношувалися плани заснування бойового ордена «Червоного Прапора» і в Українській Соціалістичній Радянській Республіці. Із затвердженням ЦВК СРСР 1 серпня 1924 р., вже після створення Радянського Союзу, загальносоюзного ордена Червоного Прапора нагородження республіканськими бойовими орденами припинилося.

Перехід до мирного будівництва зумовив появу в радянських республіках орденів трудової звитяги. Першими серед таких відзнак були засновані ордени Трудового Червоного Прапора: у 1920 р. — в Російській

Федерації та Азербайджані, у 1921 р. — Вірменії, Грузії, Білорусії та Україні. Існували ці ордени також у Закавказькій Федерації, Хорезмі, Узбекистані, Таджикистані та Туркменії.

Історія ордена Трудового Червоного Прапора — першої державної нагороди Української Соціалістичної Радянської Республіки — починається з постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад (25 лютого — 3 березня 1921 р., Харків) «Про Червоний орден Трудового Прапора».

На вечірньому засіданні з'їзду 2 березня з цього питання доповідав голова Української Ради Народного Господарства В. Я. Чубар і без обговорення було прийнято відповідну постанову. В ній зазначалося, що, «переходячи до мирного будівництва, яке вимагає від широким мас трудящих вияву величезного напруження сил, самовідданості та ініціативи, V з'їзд Рад УСРР вважає за потрібне відзначити заслуги на фронті боротьби з господарською розрухою як окремих працівників, так і цілих груп, для чого встановлює орден Трудового Прапора і доручає ВУЦВК виробити положення про нагородження орденом Трудового Прапора, а також встановити форму ордена»¹.

Втілення в життя постанови з'їзду, однак, виявилось значно більш складним завданням, ніж це здавалося на перший погляд. Адже радянська Україна, по суті, вперше приступала до вироблення власного нагородотворчого досвіду, визначення організаційних засад механізму функціонування нагороди, виготовлення проекту та самого знака ордена тощо. Ніхто не міг тоді передбачити, що цей процес триватиме ціле десятиліття, і саме життя постійно диктуватиме свої вимоги до започаткованої орденської справи.

Хоча у документах V Всеукраїнського з'їзду Рад фігурувало дві назви — «Червоний орден Трудового Прапора» та «Орден Трудового Прапора», ВУЦВК вирішив використати назву, яку започаткувала Російська Федерація, — орден Трудового Червоного Прапора РСФРР, заснований 28 грудня 1920 р. VIII Всеросійським з'їздом Рад.

20 квітня 1921 р. Президія ВУЦВК розглянула питання про «Орден Трудового Червоного Прапора» і затвердила його, а також доручила Народному комісаріату освіти УСРР оголосити конкурс для представлення в місячний термін проектів його малюнка².

Одночасно з цим Президія ВУЦВК зробила перший крок у справі надання процесу висунення кандидатур для нагородження орденом системного характеру, опублікувавши на початку травня 1921 р. постанову «Про порядок нагороди орденом Трудового Червоного Прапора»³. Розгляд питань про нагородження колективів та окремих осіб орденом покладалася на створювану Комісію при ВУЦВК. До її складу увійшли 5 осіб: троє — від ВУЦВК і двоє — від Південного Бюро Всеросійської ради професійних спілок.

Постановою передбачалася така процедура висунення кандидатур і прийняття рішення: пропозиції щодо нагородження вносилися колегіями наркоматів та Президією Південбюро ВЦРПС; ці документи розглядалися на засіданні комісії, а потім затверджувалися Президією ВУЦВК. Представники наркоматів могли брати участь у роботі комісії з правом дорадчого голосу.

Оскільки виготовлення знаків ордена потребувало певного часу, нагородження спочатку проводилося без їх вручення, натомість видавалося відповідне свідоцтво за підписом голови та секретаря ВУЦВК.

У травні 1921 р. відбулося перше нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Ще до офіційного прийняття ВУЦВК Статуту ордена передбачалося, що це має бути як колективна, так і індивідуальна відзнака. Першими орденоносними колективами згідно з рішенням 2-ї сесії ВУЦВК (5—8 травня 1921 р.) стали військові з'єднання: 15-та, 30-та, 51-ша стрілецькі дивізії Збройних Сил України і Криму та 14-та кавалерійська дивізія 1-ї Кінної Армії, що «особливо відзначилися на фронті праці і посівної кампанії»⁴.

А першими громадянами, відзначеними високою нагородою, стали в червні 1921 р. інженер І. К. Каспарянець та комісар В. С. Іванов — керівники робіт по відбудові Наводницького моста в Києві⁵.

Протягом 1921 — 1923 рр. було нагороджено 172 особи та ряд колективів, зокрема, Чернігівський губернський земельний відділ, Ізюмський повітовий виконком, 45-та стрілецька дивізія, «трудове населення Київської губернії», київський завод «Арсенал», а також рядові працівники, організатори виробництва, воєначальники, відомі державні діячі. Наприклад, Голова ВУЦВК Г. І. Петровський нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора УСРР 3 листопада 1922 р., а Голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський — 1 серпня 1923 р.

Наприкінці травня 1921 р., як планувалося Президією ВУЦВК, мало бути вирішено питання про ескіз знака майбутнього ордена. Нині важко встановити, на якій з ланок виконання постанови Президії ВУЦВК трапився збій, але 1 липня 1921 р. ВУЦВК змушений вдруге повернутися до питання про проект знака ордена. Наркомосу республіки запропоновано терміново виробити умови і оголосити відкритий всеукраїнський конкурс на проект (ескіз) ордена⁶.

Підсумки конкурсу розглянула Президія ВУЦВК лише 5 жовтня 1921 р. Вона затвердила подання журі про присудження першої премії проекту під девізом «Конец разрухе». Водночас було запропоновано всі написи на знаку ордена виконати українською мовою. Президія ВУЦВК прийняла рішення про виготовлення 5000 знаків⁷.

Історія створення знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР є найбільш загадковою. Вона рясніє глухими кутами, непередбаченими колізіями, і кожна нова спроба дійти до суті ставить перед дослідниками нові запитання. А сталося так тому, що досі не вдалося розшукати ні оригінал малюнка проекту знака під девізом «Конец разрухе», ні встановити, хто був його автором і де виготовлявся сам знак. За відсутності прямих документальних джерел нам на допомогу мають прийти інтуїція, логіка та... сам знак.

Серед багатьох орденів Трудового Червоного Прапора радянських республік знак ордена Української СРР вирізняється формою і конструктивними особливостями. Його зображення, виконане у стилі революційного модернізму, часто наводилось у фалеристичних виданнях колишнього Союзу РСР, а сам знак посідав чільне місце у найкращих музейних експозиціях.

Знак ордена Трудового Червоного Прапора УСРР виготовлявся із латуні і являв собою позолочену п'ятикутну зірку, на яку накладені шестерня, залита чорною емаллю, а на шестерню — позолочене зображення мускулястого оголеного по пояс робітника з розгорнутим червоним прапором в руках. На червоному емалевому тлі прапора напис: «Володар світу буде труд!». В нижній частині знака — медальйон з позолоченими літерами «У.С.Р.Р.» і декоративними елементами у вигляді стилізованих зірок на чорному емалевому тлі. Медальйон обрамлений позолоченим вінком з дубового і лаврового листя, у верхній частині його — ковадло, ліворуч — молот, праворуч — серп і сніп. На зворотному боці розташований штіфтовий циліндр, кругла випукла пластинка та гвинт для кріплення до одягу. Знак ордена випуклий. Його розміри: довжина — 58 мм, ширина — 56 мм, товщина — 4 мм. Через відсутність ґрунтовної довідкової інформації спеціалісти умовно називають цей знак «знаком ордена зразка 1921 р.» або простіше — «Робітник з прапором».

З огляду на сучасні високоточні технології виготовлення нагородних знаків, витончений дизайн їхнього оформлення конструкція ордена Трудового Червоного Прапора УСРР мимоволі привертає увагу і на перший погляд видається дещо незграбною. Деталі знака ордена — зірка, шестерня, фігура робітника з прапором та вінок — з ювелірною точністю підігнані одна до одної і зв'язані в одне композиційне ціле штифтами, закріпленими на зворотному боці орденського знака мініатюрними гайками. Така незвична конструкція зумовлена технологічними можливостями того-

часного виробництва. В умовах народногосподарської розрухи навряд чи можна було сподіватися на створення «шедевр» медальєрного мистецтва та ще у такі стислі строки.

Найбільш повна колекція знаків ордена Трудового Червоного Прапора УСРР (65 знаків) зберігається в Орденській коморі Адміністрації Президента України. Аналіз конструктивних особливостей виготовлення та дизайну всіх наявних знаків наводить авторів на думку, що спочатку був виготовлений пробний варіант знака діаметром 51 мм. Однак поєднання чорної емалі шестерні та червоної емалі прапора, а також, здавалось, замалі розміри ордена не задовольнили керівництво ВУЦВК. Знак був дещо збільшений (до 58 мм), а чорна емаль замінена на синю, проте остання робила знак надто блідим і маловиразним.

Зрештою повернулися до первісного варіанту (із поєднанням в оформленні чорної і червоної емалей), але збільшених розмірів. Такий варіант був прийнятий як зразок, про що свідчила латунна пластинка з вигравіруваним написом «Зразок», прикріплена між верхніми променями зірки орденського знака за № 202.

Знак ордена Трудового Червоного Прапора УСРР зразка 1921 р. складався з 12 деталей. Його виготовлення виявилось справою надто трудомісткою, адже треба було врахувати всі особливості накладання емалей, ретельно проробити пуансон-матриці для штампування деталей. А скільки часу займали операції обробки деталей, емалювання, позолочення і монтажу деталей орденського знака.

Враховуючи складність підготовки технологічного обладнання і самого процесу «складання» ордена, можна припустити, що серійне виробництво знаків розпочалося лише з кінця 1922 р. Тому стає зрозумілим, чому перше вручення орденів зразка 1921 р. документально підтверджується лише з лютого 1923 р. Зокрема, відомо, що 1 лютого 1923 р. орден вручений машиністу парових машин Миколі Фуртаненку.

Вважаємо, що виготовлення всієї партії знаків, враховуючи технічні та художні складності, зайняло 2—2,5 роки. Проте ми не переконані, що була виготовлена вся партія (5 тис. знаків), як намічалось згідно з рішенням Президії ВУЦВК від 5 жовтня 1921 р. Принаймні у колекції Орденської комори Адміністрації Президента України зберігаються знаки з найбільшими порядковими номерами 3042 — 3044. Тому логічним є висновок про те, що до травня 1925 р., коли Президія ВУЦВК прийняла рішення про заміну існуючого знака та організацію конкурсу на розробку його нового варіанту, вдалося виготовити не більше як 3200 орденів.

Забігаючи наперед, скажемо, що, незважаючи на всі спроби створити новий зразок ордена Трудового Червоного Прапора УСРР у 1925 р. та витрачені на це значні сили і кошти, вручення знака зразка 1921 р. не припинялося навіть тоді, коли був прийнятий новий варіант орденського знака. Але про цю сторінку «біографії» ордена — трохи нижче.

З часом процес нагородження орденом набував дедалі більшої інтенсивності, а статус самої нагороди і відзначених нею залишався невизначеним. Відчувалася необхідність розробки і прийняття спеціального нормативного документа — орденського статусу, який би чітко регулював всі аспекти функціонування ордена Трудового Червоного Прапора УСРР.

Розробка цього документа почалася ще в листопаді 1924 р. 9 грудня 1924 р. Мала Президія ВУЦВК розглянула питання про Статут ордена⁸. Вона визнала за необхідне, крім підготовки тексту документа, оголосити конкурс на зразок (еталон) орденського знака. Таким чином, подальша робота над Статутом йшла у двох паралельних напрямках — підготовці й редагуванні тексту та організації конкурсу на новий знак.

Попередньо планувалося, що текст проекту разом із затвердженням на основі конкурсного відбору знаком ордена мають бути підготовлені до березня 1925 р. Але оскільки створення нового зразка зайняло набагато більше часу, ніж передбачалось, остаточний варіант проекту Статуту був завершений тільки в листопаді 1925 р.

Проект Статуту ордена в основному був складений до кінця грудня 1924 р. Одразу після новорічних свят, 2 січня 1925 р., він детально аналізувався на засіданні Комісії по розгляду законодавчих актів при Раді Народних Комісарів УСРР. У членів комісії виникло ряд запитань, в тому числі принципових, щодо розширення галузей суспільної діяльності, успіхи в яких відзначалися орденом. Комісія пропонувала нагороджувати ним не тільки за заслуги у господарській діяльності, виробничій сфері, а й на ниві науки, мистецтва, освіти, адміністративної ланки, судочинства тощо.

Детально аналізувалися можливості повторного нагородження, права та привілеї, які надавалися орденоносцю або членам його сім'ї. В поле зору потрапили питання, що стосувалися виготовлення знака ордена, а також порядку його передачі у випадку, коли ліквідовувалась нагороджена установа чи організація. В такому разі передбачалося, що орден або включається до загальнонагородного фонду для подальшого його використання, або передавався до Інституту історії партії чи в якийсь з місцевих музеїв як історична реліквія⁹.

Висновки цієї комісії розглядалися 7 березня 1925 р. на черговому засіданні Комісії з нагородження, на якому постало питання про детальну й ґрунтовну розробку положень статуту щодо прав та пільг осіб, нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора УСРР.

Паралельно з розробкою нормативних документів щодо функціонування ордена стояло питання про затвердження нової форми орденського знака. З огляду на те, що нагородження вже відбувалося орденом зразка 1921 р., цілком логічним є запитання: «Чому ж виникла необхідність створювати новий зразок орденського знака?». На наш погляд, відповідь міститься у...самому знаці ордена зразка 1921 р., вірніше, в його конструкційних вадах та складності виготовлення. Після тривалого носіння штифти, які з'єднували деталі знака, не витримували експлуатаційного навантаження і розгойдувалися. Непрактичною виявилась і система кріплення знака до одягу. Деякі орденосці за власною ініціативою зрізали штифтовий циліндр і на зворотному боці знака кріпили звичайну застібку. Однак найбільш вразливими виявилися велике емалеве поле прапора та вінок з ковадлом. Навіть від незначних пошкоджень емаль тріскалась і покривалась вибоїнами, які псували загальний вигляд знака, а вінок та ковадло зазнавали деформації. Тому непоодинокими були звернення орденосців до Президії ВУЦВК з проханням замінити пошкоджені орденські знаки.

Перший конкурс на новий зразок нагрудного знака ордена тривав з березня по травень 1925 р. Тільки 30 квітня 1925 р., після певного зволікання, був затверджений склад журі під головуванням секретаря ВУЦВК П. І. Буценка. В останній момент до його складу включений О. П. Довженко, який на той час працював художником-ілюстратором газети «Вісті ВУЦВК».

8 травня 1925 р. журі розглянуло 87 поданих проектів знака ордена і дійшло висновку, що вони не відповідають високим вимогам, а також визнало за необхідне оголосити новий конкурс. Заохочувальними преміями відзначено проекти художників О. В. Марченкова, Я. Леуса та М. Бялясного¹⁰.

28 травня 1925 р. Комісія по нагородженню при ВУЦВК доручила секретареві комісії Остапенку та членам журі першого конкурсу — художникам Страхову та Падалці розробити умови нового конкурсу і опублікувати їх у республіканській та центральній пресі¹¹. 2 червня вони були опубліковані в газеті «Вісті ВУЦВК», а 3 червня — у «Комуністі» та «Правді». За умовами конкурсу ескіз за обрисом мав відповідати натуральній величині, містити опис пропонованих для використання матеріалів. Для переможців конкурсу встановлювалися грошові премії: перша — у розмірі 500 крб., друга — 200 крб. і третя — 100 крб. Ескізи ордена мали бути подані до Комісії по нагородженню при ВУЦВК не пізніше 15 липня 1925 р.

Враховуючи малорезультативний досвід попереднього конкурсу, комісія ретельно підійшла до організації та проведення нового. Його хід розглядався на її засіданні 25 липня 1925 р. Була прийнята постанова утворити підкомісію з представників ВУЦВК, Всеукраїнської ради професійних спілок та Наркомосвіти для організації виставки зразків проєктів орденів, виробити текст спеціальної опитувальної анкети для відвідувачів*, дати оголошення в газетах. Склад журі було вирішено не затверджувати до проведення виставки¹².

Після експонування ескізів на виставках у тогочасній столиці України Харкові (будинках ВУЦВК, Всеукраїнської ради професійних спілок та Українського військового округу), аналізу зібраних анкет** Комісія по нагородженню при ВУЦВК 27 серпня 1925 р. затвердила склад журі. До нього увійшли по одному представнику від ВУЦВК, Центральної ради профспілок України, Наркомосвіти, а також митці А. Г. Петрицький, О. П. Довженко та П. О. Козицький.

Передбачаючи тривале обговорення, комісія вольовим рішенням «запропонувала» журі «на протязі 48 годин вирішити всі питання з виявленням представлених зразків та представити проєкт орденів на перше засідання комісії»¹³.

Розглянувши 180 проєктів знака орденів, що надійшли протягом двох місяців з Москви, Києва, Харкова, Севастополя, Ростова, Тифліса, Таганрога та інших міст СРСР, журі віддало перевагу проєктам художників І. П. Кисельова (Москва, девіз проєкту «Робочий строитель», I премія), М. П. Супоніна (Харків, девіз «Зірка», II премія) та О. В. Маренкова (Харків, девіз «Молот», III премія). Рішення журі затвердила Комісія по нагородженню при ВУЦВК 9 вересня 1925 р. Вона також запропонувала за зразком проєкту-переможця конкурсу зробити замовлення на виготовлення знака орденів за кордоном.

Затверджений комісією новий знак орденів являв собою (цитуємо за текстом Статуту орденів Трудового Червоного Прапора УСРР в редакції 1925 р.) «п'ятикутну зірку, на яку накладені трибки (зубчаста шестерня. — *Авт.*), серед цієї шестерні — малюнок фабрики й верхня частина стану робітника з книгою, а на фоні — золоте сонце. Верх орденів займає червоний прапор з написом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», а внизу — серп і молот, поміж якими літери УСРР, під ними лежать два снопи з колоссям. На ордені напис: «За працю».

Опис нового знака орденів мав увійти до статуту орденів окремим пунктом. І хоча з кінця серпня 1925 р. на розгляді Президії ВУЦВК знаходився доопрацьований проєкт статуту, він не міг бути затверджений без цієї суттєвої дрібниці. Визначення проєкту — переможця у конкурсі відкривало «зелене світло» до прийняття всього документа.

4 листопада 1925 р. спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про орден «Трудовий Прапор УСРР» Статут орденів був затверджений і тим самим завершився чотирирічний процес юридичного оформлення першої державної нагороди радянської України.

Статут складався з 16 пунктів, згрупованих в чотирьох основних розділах. У першому — визначено загальні засади функціонування орденів, подано його опис, порядок виготовлення знаків орденів, їх вручення та носіння. У п.1 Статуту зазначалося: «Щоб відзначити особливі заслуги перед Українською Соціалістичною Радянською Республікою поодиноких громадян і колективів працівників, що виявили особливу самовідданість, ініціативу, працьовитість і організаторські здібності так у царині промисловості, фінансів, транспорту, сільського господарства, як і в царині науковій, адміністративній, громадській, освітній, судовій і взагалі на трудовому фронті, утворюється орден «Трудовий Червоний Прапор УСРР».

Статутом передбачалося, що цим орденем можуть бути нагороджені не тільки громадяни і колективи всіх радянських республік, але й громадяни та колективи іноземних держав. Разом зі знаком орденів нагородженій особі або колективу мала видаватися за підписами Голови і секретаря ВУЦВК «особлива грамота».

Вперше в Статуті конкретно визначалися питання виготовлення орденських знаків. Для цих цілей щорічно з особливого фонду в розпорядження Комісії по нагородженню при ВУЦВК виділялися бюджетні асигнування. В окремій примітці зазначалося, що виготовляти знаки ордена могли лише ті підприємства і особи, які мали відповідний дозвіл комісії. Сам же знак надавався нагородженим безкоштовно.

Колективи, нагороджені орденом, мали право прикріплювати знак ордена на свій прапор або мати на прапорі його зображення. Орденосці ж мали носити знак на лівій стороні грудей. В день смерті В. І. Леніна знак мав покриватися траурною стрічкою (тоді її називали «крепом»), в інших випадках нагородженим заборонялося додавати до ордена будь-які прикраси.

Другий розділ Статуту регулював порядок представлення до нагородження орденом і затвердження представлень. З ініціативою про нагородження мали право виходити всі центральні й місцеві установи, організації та державні підприємства. Після розгляду всіма вищими інстанціями представлення надсилались окружними виконавчими комітетами до Президії ВУЦВК на затвердження. Звернення і клопотання окремих громадян не розглядалися.

Всі документи щодо нагородження разом з висновками Всеукраїнської ради професійних спілок та відповідних організацій і відомств розглядалися у Комісії по нагородженню при ВУЦВК. А вже потім постанови комісії подавалися на затвердження Президії ВУЦВК.

Статут передбачав багаторазове нагородження окремих громадян або колективів, що «вчинили нові заслуги на користь Республіки», але щоразу подання мало робитися на загальних підставах.

Рішення Президії ВУЦВК про нагородження орденом мало обов'язково публікуватися у газеті «Вісті ВУЦВК» та оголошуватися в наказі по установі чи організації, де працював нагороджений.

Окремий розділ у Статуті визначав права й пільги нагороджених. Зокрема, вони мали переважне право при прийомі на роботу, вступі до вищих навчальних закладів, оренді здаваного у найм державного майна для «трудового або особистого користування». Орденосці мали право одержувати пенсії в разі втрати працездатності, пільги при користуванні комунальними послугами, зокрема, на безкоштовний проїзд трамваем. Право першочергового прийому на роботу та вступу до учбових закладів поширювалося також на членів родини нагородженого орденом у разі його смерті.

Колективи-орденосці мали переважне право на користування всіма пільгами, а також на оренду державного майна для трудового використання.

Заключний розділ Статуту регулював порядок позбавлення ордена і процедуру видачі дублікатів орденських знаків. Позбавлення ордена відбувалося за окремою постановою Президії ВУЦВК на підставі відповідної постанови суду. Оскільки орден вважався особистою нагородою, його заборонялося передавати іншим особам або колективам, заставляти, продавати, дарувати, носити особам, які не були нагороджені. У разі смерті нагородженого знак ордена міг зберігатися у родині, але без права носіння. Коли ж ліквідовувався колектив, нагороджений орденом, знак підлягав поверненню до комісії, яка, в свою чергу, включала його до загальнонаціонального фонду або передавала на зберігання в місцевий музей чи Інститут історії партії.

Якщо знак був пошкоджений або загублений, Комісія мала право видати новий безкоштовно або за кошти нагородженого.

Текст Статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР був надрукований у газеті «Вісті ВУЦВК» російською та українською мовами за підписами Голови ВУЦВК Г. І. Петровського, Голови РНК УСРР В. Я. Чубаря та секретаря ВУЦВК П. І. Буценка.

Всі спроби знайти серед архівних джерел та документів затверджений оригінал малюнка нового знака ордена Трудового Червоного Прапора,

який виборів перше місце у конкурсі 1925 р., поки що не увінчались успіхом. Яким він мав бути, можна уявити із зображень, опублікованих у «Вістях ВУЦВК» від 11 грудня 1925 р. та у 14 томі «Української Радянської Енциклопедії» (видання 1963 р.)¹⁴⁻¹⁵. Однак, якщо перша публікація сприймається як оригінальний документ, то друга — як ... прикра помилка, бо знак ордена зразка 1925 р. залишився назавжди проектом, ніколи не реалізованим. Зрештою, таке часто трапляється в історії нагород.

Беручи під сумнів можливості вітчизняних майстрів, Президія ВУЦВК 15 листопада 1925 р. прийняла рішення замовити виготовлення 1000 знаків ордена нового зразка у Німеччині¹⁶. Його пропонували зробити за зразком у натуральну величину. Щоправда, напис «За працю», на думку Президії ВУЦВК, краще було виконати не на лицьовій стороні, як передбачалося щойно затвердженим Статутом, а на звороті. Замовлення підкріплювалося ліцензією в сумі 2300 доларів США¹⁷.

У березні 1926 р. Адмінгоспвідділ ВУЦВК, звертаючись до Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР, просив вжити термінових заходів, щоб виготовлений еталонний зразок знака ордена Трудового Червоного Прапора був у найстисліші строки надісланий до України для ознайомлення з ним, і в разі затвердження можна якомога швидше приступити до виготовлення всієї партії¹⁸.

Проте берлінські ювеліри не зуміли виконати відповідальне завдання. Спеціалісти Харківського художнього технікуму піддали представлений зразок нищівній критиці. Ось лише деякі фрагменти з їх рецензії: «Орден за своєю формою нагадує звичайну бляху якого-небудь сільського старости або нічного сторожа і не виконаний точно за малюнком... Постає робітника, який кладе новий камінь, зроблена дуже грубо, колоски... зроблені дуже не художньо і нагадують пучок дроту»¹⁹.

З огляду на такий несподіваний перебіг подій Секретаріат ВУЦВК у березні 1926 р. передав замовлення на виконання зразка ордена відомому французькому ювеліру Аронсону. Останній погодився за три місяці виконати не тільки модель і відливки у металі, а й виготовити всю партію орденських знаків. Ювелір «творчо» підійшов до замовлення. Без погодження з керівництвом України він вніс у зразок корективи, які, на його думку, краще відображали ідею ордена. Зокрема, навколо зірки замість зубчастої шестерні він зробив ореол з язиків полум'я «як символ вічного творчого вогню революції, з якого вийшов новий світ праці».

Зразок знака ордена, виконаний Аронсоном, зрозуміло, не задовольнив Президію ВУЦВК. У квітні 1927 р. вона вирішила розмістити замовлення на виготовлення нового зразка ордена на одному з підприємств Києва. На цьому справа з терміновим замовленням за кордоном закінчилася безрезультатно, але ідея створення нового знака ордена зразка 1925 р. не зникла.

Як зазначалося вище, у травні 1921 р. при ВУЦВК була створена Комісія по нагородженню орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. До її складу тоді увійшли відомі радянські діячі: П. І. Буценко, С. Ф. Буздалін, Ф. Д. Корнюшин, В. М. Манцев, Ф. Я. Угаров. За встановленою традицією очолював комісію, як правило, секретар ВУЦВК.

У загальних рисах завдання комісії полягало в підготовці документів щодо нагороджених цим орденом для розгляду Президією ВУЦВК. Здавалося, ця робота не вимагала особливого напруження, однак насправді комісія опікувалася значно більшим колом питань: обробка поданих нагородних документів (і не тільки щодо нагородження республіканським орденом, а й орденами Союзу РСР — Червоного Прапора та Трудового Червоного Прапора*), їх погодження з відповідними інстанціями, підготовка проектів на розгляд комісії, а потім затвердження Президією ВУЦВК, організація і контроль за врученням нагород і документів до них, поновлення у правах на нагороди, видача дублікатів орденських знаків, підготовка різних аналітичних матеріалів та документів щодо вдосконалення практики нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. Цілком зрозуміло, що весь тягар «чорнової», технічної роботи ліг на плечі рядових працівників Секретаріату ВУЦВК.

Тривалий час комісія не мала чітко окреслених параметрів своєї діяльності. У січні 1923 р., одразу після підписання Союзного договору і створення СРСР, вона була об'єднана з Комісією по нагородженню орденем Червоного Прапора (РРФСР. — *Авт.*) і в такому вигляді проіснувала до кінця 1926 р. Лише в жовтні 1926 р. з ініціативи Комісії по нагородженню було порушене питання про її статус²⁰.

У січні 1927 р. Мала Президія ВУЦВК прийняла спеціальне рішення про Комісію по нагородженню. Її механічно об'єднали з Комісією по увічненню пам'яті В. Блакитного та М. Фрунзе. Новоутворена структура отримала громіздку назву «Комісія по нагородженню та увічненню пам'яті видатних осіб при ВУЦВК». До її компетенції входив попередній розгляд питань щодо нагородження орденами Червоного Прапора (СРСР. — *Авт.*), Трудового Червоного Прапора УСРР, присвоєння почесних найменувань окремим установам, підприємствам, місцевостям, організаціям, селам, селищам та містам, увічнення пам'яті окремих видатних осіб, подання висновків із зазначених питань і внесення відповідних документів на затвердження Президією ВУЦВК.

Комісія свого апарату не утворювала, а використовувала апарат Секретаріату ВУЦВК. До складу комісії входили: голова (член Президії ВУЦВК), представники від наркоматів внутрішніх справ, робітничо-селянської інспекції, революційно-військової ради Українського військового округу та Всеукраїнської ради професійних спілок. Члени комісії мали бути за посадою не нижче члена колегії або члена президії відповідної установи²¹.

Однак з таким статусом Комісія по нагородженню проіснувала недовго. З жовтня 1927 р. вона стала називатися Підготовчою комісією при ВУЦВК у справах нагород. У квітні 1928 р. постановою Малої Президії ВУЦВК у зв'язку з внесенням відповідних змін до Статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР комісія ліквідована, а її функції передані Секретаріату ВУЦВК²².

З часом виникла необхідність внести ряд змін і доповнень до Статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР 1925 р. у зв'язку із удосконаленням організаційних засад нагородження ним та потребою більш ґрунтовного викладу в Статуті пільг для орденоносців.

Оскільки діяльність Комісії по нагородженню при ВУЦВК забезпечувалася Секретаріатом ВУЦВК, було визнано за доцільне повністю передати йому функції комісії. Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» від 4 квітня 1927 р. Секретаріат ВУЦВК перебрав повноваження комісії, які їй попередньо належали, зокрема, контроль над виготовленням орденських знаків, розгляд справ про нагородження, видача і повернення нагород. Таким чином, комісія втратила будь-яку можливість впливати на нагородну політику України, і її ліквідація у квітні 1928 р. була цілком закономірною.

Потребували уточнення й положення статуту 1925 р. щодо пільг для нагородження орденем Трудового Червоного Прапора УСРР порівняно з пільгами, що надавались орденами Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора СРСР. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 17 квітня 1929 р. значно розширювала статтю II Статуту ордена новими пільгами для нагороджених, надаючи їм право користуватися медичною допомогою на однакових підставах із застрахованими, безплатного проїзду комунальним та залізничним транспортом, звільнення від плати за прописку та проживання в готелях, першочергового прийняття до будинку інвалідів. Ці пільги поширювалися також на членів родини нагородженого, які перебували на його утриманні.

Таким чином, система пільг мала суттєво підняти суспільний престиж нагороди і соціальний статус нагородженого. Не варто, однак, вбачати в цьому витвір суто радянської системи, тут вона не була оригінальною. Інститут пільг для нагороджених, вшанованих найвищими відзнаками держави, існував і до радянської влади і продовжує діяти сьогодні у всіх цивілізованих країнах з різним суспільним ладом. Можливо, нагорода як атрибут державності і влади утверджується в суспільстві

найповнішою мірою тоді, коли має не тільки ідеологічне, політичне, моральне, а й матеріальне підґрунтя, поєднуючи «приємне і корисне».

На початку 30-х років в нагородній царині Радянського Союзу сталися вагомі зміни — були започатковані нові ордени: Трудового Червоного Прапора (7 вересня 1928 р.), Леніна та Червоної Зірки (6 квітня 1930 р.), а 30 квітня 1930 р. постановою ЦВК та РНК СРСР прийняті загальні положення про ордени Союзу РСР. Цим документом закладалися підвалини майбутньої нагородної системи Радянського Союзу, в якій нагородам радянських республік відводилася роль рудиментарних історичних пережитків.

Виходячи із загальних положень про ордени СРСР, мала бути узгоджена із загальносоюзними канонами і законодавча база ордена Трудового Червоного Прапора УСРР, передусім його статут. На розробку тексту нової редакції Статуту ордена Трудового Червоного Прапора УСРР і його прийняття було витрачено майже півтора роки і затверджений він був окремим додатком до постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» від 5 серпня 1931 р. В історії першого і єдиного ордена радянської України цьому Статуту судилася роль стати останнім.

За формою і текстом Статут 1931 р. докорінно відрізнявся від свого попередника. Створювалося враження, що розробники ніби навмисне поставили за мету створити абсолютно новий документ, не схожий на статут 1925 р., і відмежуватися від усіх попередніх актів про орден, які «одним махом» скасовувалися*. Однак нова редакція не справляла враження цілісного документа, пройнятого внутрішньою логікою і загальною ідеєю.

Незважаючи на те, що текст нового Статуту суттєво відрізнявся від редакції 1925 р., його зміст принципово не змінював соціальної ваги і механізму функціонування ордена. Нові статутні положення здебільшого конкретизували визначення заслуг громадянина або колективу в соціалістичному будівництві, а також визначали нові сфери суспільної діяльності (колгоспне, радгоспне і кооперативне будівництво, наука і техніка, винахідництво та раціоналізація виробництва), за видатні досягнення в яких можливе нагородження орденом.

Конкретизувалися також положення щодо пільг для нагороджених орденом. Блок цих питань був вилучений з тексту Статуту і включений до тексту постанови. Поряд з пільгами, які визначались у попередніх документах ВУЦВК і РНК УСРР для нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора УСРР, встановлювалися нові: нагородженому з державного бюджету щомісяця виплачувалось 20 крб. незалежно від розміру його заробітної плати або пенсії, право безплатного проїзду, крім трамваїв, поширювалось і на автобуси, на 10—15 % зменшувалася плата за комунальні послуги, в разі адміністративного виселення нагородженого з житлових приміщень йому надавалося поза чергою житло, при вступі до колгоспів нагороджені мали пільги, встановлені для бідняцьких господарств**.

Якщо не зважати на значні редакційні зміни, то принципових відмінностей у Статуті 1931 р., порівняно з попереднім, було декілька. Додавався блок положень про обов'язки нагородженого орденом. Він зобов'язувався брати активну участь у соціалістичному змаганні, русі ударництва, спеціальних кампаніях та проводити громадську роботу. Суттєві зміни стосувалися положень про позбавлення ордена. На відміну від Статуту 1925 р. нова його редакція передбачала можливість позбавлення ордена за постановою ВУЦВК або його Президії не тільки на підставі судового вироку, а й на підставі негативного висновку органів виконавчої влади, організацій та установ, за поданням яких свого часу громадянин або колектив були нагороджені орденом, щодо дотримання нагородженим статутних обов'язків.

Ці нововведення у системі нагородження орденом диктувались у той час необхідністю подальшого стимулювання праці громадян на найважливіших ділянках народного господарства, використання авторитету самої

нагороди і нагороджених для зміцнення авторитету радянської влади і комуністичної партії.

Через відсутність документів не вдалося поки що з'ясувати, на якому саме підприємстві вітчизняні майстри здійснювали спроби перевершити закордонних ювелірів. Але те, що знак ордена зразка 1925 р. не був виготовлений до 1931 р., не викликає сумнівів.

Пункт 2 Статуту ордена в редакції від 5 серпня 1931 р. гласив: «Орден «Трудовий червоний прапор УСРР» є знак, що форму його затверджує президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету». Сам же опис знака ордена у тексті Статуту був відсутній.

Аби довести до кінця справу із затвердженням нового зразка орденського знака і його виготовленням, Секретаріат ВУЦВК у грудні 1930 р. запропонував Наркомату освіти УСРР провести з 1 лютого по 1 квітня 1931 р. всеукраїнський конкурс на «проект художнього витворення ордена Трудового Червоного Прапора УСРР». Умови конкурсу, розроблені Секретаріатом ВУЦВК, визначали розміри знака (величиною з 5-копійну монету зразка 1923 р.), необхідний напис («Пролетарі всіх країн, єднайтеся!») та матеріали (срібло, емаль). Для переможців встановлювалися розміри грошової винагороди: I премія — 1500 крб., друга — 1000 крб. і третя — 750 крб.²³

Проте конкурс проходив вкрай мляво. Ті нечисленні проекти, що все ж таки надійшли, були далекі від досконалості. Не розуміючи глибинних причин пасивності митців України до «нагородотворчих справ», партійно-державне керівництво республіки вперто продовжувало тягти «конкурсну лямку». Термін подачі проєктів було продовжено до лютого 1932 р.

Але лише 16 березня 1932 р. Секретаріат ВУЦВК затвердив склад журі, до якого увійшли Петровський (голова), Василенко (від ВУЦВК, заступник), Карпенко (від ЦК КП(б)У), Воровін (від ЦК ЛКСМУ), Лазоринюк (від ВУРПС), художники Раєвський, Толкачов, Комашко, Мюлер, Порай-Кошиць, представники ряду підприємств Харкова.

Ставлячи під сумнів творчі можливості митців України, Секретаріат ВУЦВК 26 березня 1932 р. звернувся до Ленінградського обласного товариства художників «Ізо» з пропозицією виконати зразки ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. 6 квітня 1932 р. вісім ленінградських проєктів надійшли, а вже 9 квітня їх розглянула конкурсна комісія. Обговорення не зайняло багато часу: всі вони були визнані недосконалими. Значно тривалішими були дебати щодо подальшої долі нового проєкту орденського знака. Висловлювалися різні точки зору — провести другий конкурс, надати цій справі більшої політичної ваги, поставити на конкурс крапку, створити спеціальну групу з художників та ювелірів, дати замовлення 5—6 майстрам. Зупинилися на останній пропозиції.

З такою постановкою питання не погодилася група харківських художників, які 17 квітня 1932 р. виклали свої міркування щодо організації конкурсу в листі до Секретаріату ВУЦВК. «Дивною є пропозиція, — писали вони, — про спеціальне притягнення «відомих майстрів» до справи тоді, коли невідомо ще, хто ж саме з художників тепер бере участь у конкурсній. До того ж вважаємо, що ставити справу так — значить ставити під удар принцип масовості конкурсу та стимулювання широкої участі (? — Авт.) художньо-пролетарських сил»²⁴.

Секретаріат ВУЦВК, розглянувши лист художників, зважився провести відкритий конкурс з 20 квітня 1932 р., але він закінчився, не розпочавшись. В період голодоморного жаху перед людьми в Україні постали куди більш матеріалістичні проблеми, ніж творити нові зразки орденів.

Однією з головних загадок ордена Трудового Червоного Прапора УСРР ще й досі залишається визначення кількості нагороджених ним осіб та колективів. За офіційними даними, що наводяться в «Українській Радянській Енциклопедії» (К., 1984. — Т. XI. — Кн. I. — С. 275), орденом Трудового Червоного Прапора УСРР було нагороджено «більше 300 чол., а також ряд колективів». Ці приблизні дані базуються на ряді довідкових матеріалів, підготовлених архівними установами України наприкінці 40-х

та в 60-х роках для Президії Верховної Ради УРСР. Відтоді ситуація з визначенням кількості нагороджених не прояснилася, а, навпаки, при поглибленому вивченні архівних джерел стає ще більш заплутаною.

За логікою пошуку, здавалося б, варто зіставити номери орденських знаків, орденських книжок та посвідчень, знайти «останнього нагородженого», і все стане на свої місця. Однак тут на дослідників чатують несподіванки і «глухі кути».

Ознайомлення з архівними документами переконує, що облік нагороджених орденом вівся в той час вкрай недбало. Пошук ускладнюють і такі ситуації, коли орденські знаки роками не могли «знайти» своїх власників, мандруючи з однієї установи в іншу. Так, п'ять років тягнулася справа з врученням ордена робітникові Бердичівської державної грабарні Д. Остапенкові. Зрештою, у 1927 р. йому був вручений знак ордена за № 10, який випадково виявився «зайвим» у Київському губвиконкомі. Така ситуація могла статись тому, що чітка система фіксації виданих знаків ордена разом з необхідними документами не склалась. Лише до 1928 р. відноситься перша архівна згадка про існування у Секретаріаті ВУЦВК спеціальної книги реєстру нагороджених. Розшукати її, на превеликий жаль, поки що не вдалося.

Тривалий час нагородженим видавалося тільки тимчасове посвідчення. Його номери майже ніколи не збігаються з номерами орденських знаків. Значні розходження є в офіційних даних щодо кількості нагороджених і номерів виданих знаків. Так, за даними Секретаріату ВУЦВК, з 1921 по 1929 рр. було нагороджено 269 чол.²⁵. Проте з документів відомо, що у травні 1928 р. знак ордена за № 876 (1) був вручений С. Е. Бурштину — начальникові санітарного управління Українського військового округу. Звідси, можна припустити, що дотриманню черговості у видачі номерних орденських знаків не надавалося принципової уваги, а для вручення брався перший-ліпший знак, що потрапляв під руку.

Тимчасові посвідчення, введені у 1921 р., за примхою часу пережили деяких власників орденів, які не дочекались багаторічних обіцянок замінити їх на постійні орденські книжки. Лише у 1931 р. в Україні були надруковані перші орденські книжки, які у 1936 р. замінені книжками нового зразка, що виготовлялися на московській фабриці «Гознак». Однак і вони не дають змоги встановити точну кількість нагороджених, адже відомості про видачу орденських книжок відсутні, а, крім того, їх не видавали померлим і репресованим орденоносцям.

Грамоти... Можливо, грамота до ордена, про яку згадується в орденському статуті 1925 р., зможе щось прояснити? 3000 бланків грамот були виготовлені у Харкові на початку 1926 р. Вони видавалися не тільки нагородженим орденом, а й іншим особам за заслуги у соціалістичному будівництві і з часом перетворились на самостійний вид відзначення — Грамоту ВУЦВК. Після припинення нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР у 1933 р. ці грамоти стали на деякий час єдиною нагородою України, створивши новий нагородний прецедент, який у 60-х роках юридично оформився в інститут Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР.

Єдиний шлях для визначення кількості нагороджених — це складання детального реєстру орденоносців. Такі спроби, як зазначалося вище, робилися наприкінці 40-х та в 60-х роках. Зіставляючи дані Центрального державного архіву вищих органів влади України, можна дійти висновку, що документально підтверджено нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР у 1921—1933 рр. 307 чол. та 29 колективів, у тому числі 15 військових формувань. Однак і ці дані, на наш погляд, не є остаточними. Дати вичерпну відповідь на запитання щодо кількості нагороджених орденом можна було лише на основі поглибленого пошуку та вивчення значного масиву архівних документальних джерел. Ця загадка ордена Трудового Червоного Прапора УСРР ще чекає на свого відкривача.

В руслі загальної тенденції обмеження повноважень республіканських органів влади і дедалі більшої концентрації її важелів в руках союзного

центру останній на початку 30-х років здійснив рішучий насу́п на позиції «нагородного суверенітету» республік. Центр сприймав ситуацію, коли поряд із загальносоюзними орденами існували й республіканські, як таку, що не сприяла зміцненню й утвердженню єдиноначальства та однаковості у нагородній системі СРСР.

Тому 23 квітня 1933 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову «Про ордени Союзу РСР і союзних республік та про нагрудні значки». Цією постановою з дня її опублікування* припинялося нагородження республіканськими орденами і залишалися лише ордени, встановлені ЦВК СРСР, а саме: ордени Леніна, Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора та Червоної Зірки. Нагородження орденами, як зазначалося в постанові, могло проводитися лише за постановами ЦВК Союзу РСР та його Президії, а центральним виконавчим комітетам союзних республік надавалося право подавати до Президії ЦВК СРСР відповідні пропозиції.

Стосовно вже існуючих республіканських орденів постанова передбачала, що вони зберігають, враховуючи їхнє велике значення, свою силу в межах затверджених до них положень. Це залишене за республіками право закріплює й «Загальне положення про ордени Союзу РСР», затверджене постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 травня 1936 р.

Керуючись останнім документом, 13 травня ВУЦВК і РНК УСРР внесли доповнення до положення про орден Трудового Червоного Прапора УСРР, а саме: виплати по грошових купонах до ордена Трудового Червоного Прапора УСРР прирівнювалися до загальносоюзного ордена Трудового Червоного Прапора (їх розмір зменшувався до 15 крб.), скасовувалися пільги при вступі до вищих учбових закладів, при сплаті прибуткового та сільськогосподарського податків, при прийомі на роботу²⁶. Новою постановою ЦВК і РНК УСРР від 28 червня 1938 р. скасовувалися пільги нагородженим орденом Трудового Червоного Прапора УСРР при отриманні житлової площі у разі їх виселення адміністративним шляхом із займаних житлових приміщень²⁷.

Остаточню ж пільгу для нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора УСРР були ліквідовані Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 2 березня 1948 р. у зв'язку з виданням Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1947 р. про пільги і переваги, що надаються нагородженим орденами і медалями СРСР²⁸.

Ці постанови ВУЦВК, а згодом Президії Верховної Ради УСРР стосувалися лише деяких сторін функціонування ордена Трудового Червоного Прапора УСРР, зокрема пільг для нагороджених та відповідальності за незаконне носіння ордена*. Але вони не відміняли самої нагороди. Вносячи ті чи інші зміни до попередніх документів, законодавча влада радянської України тим самим завжди визнавала факт існування ордена де-юре.

Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР набула несподіваного продовження в рік святкування 40-х роковин Жовтневої революції. В ході підготовки до свята з'ясувалося, що на прапорі, з яким колектив київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна традиційно виходив 7 листопада на демонстрацію, відсутній знак ордена Трудового Червоного Прапора. Він зник найвірогідніше під час евакуації заводу до Воткінська на початку Великої Вітчизняної війни. Щоб якось пом'якшити негативні наслідки «кримінально-політичної недбалості», дирекція «Арсеналу» звернулася у березні 1957 р. до Президії Верховної Ради СРСР з проханням дозволити на прапорі носити дублікат ордена і називатися заводом імені Ордена Трудового Червоного Прапора УСРР.

В проханні було відмовлено. У листі з відділу нагород Верховної Ради СРСР зазначалося, що право виготовлення орденів належить Державному монетному двору (забули, хто саме і коли встановлював орден Трудового Червоного Прапора УСРР), а також пропонувалося зробити зображення ордена... для заводського музею. Законне бажання нащадків борців за встановлення влади Рад на Україні не турбувало чиновників з центру. Для партійного керівництва заводу назривала велика неприємність.

Однак Президія Верховної Ради УРСР, згадавши, хто все-таки причетний до заснування ордена і якій республіці він належав, знайшла вихід із скрутного становища. В нагоді стали, як не дивно, нормативні акти СРСР. Постанови ЦВК СРСР від 23 квітня 1933 р. та ЦВК і РНК СРСР від 7 травня 1936 р. припиняли нагородження республіканськими орденами, але не ліквідовували їх зовсім! Таким чином, орден Трудового Червоного Прапора УСРР продовжував існувати в межах свого статуту. А відтак, в разі втрати знака ордена формально передбачалася можливість видачі дублікату і право це належало не Президії Верховної Ради СРСР, а законному правонаступникові Президії ВУЦВК, тобто Президії Верховної Ради Української РСР.

На підставі постанови Президії Верховної Ради УРСР від 22 липня 1957 р. дублікат знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР вже за номером 3031 повернувся на прапор заводу «Арсенал». Це був останній документ вищого органу влади України про вручення першого і єдиного ордена радянської України.

Орден Трудового Червоного Прапора УСРР на сьогоднішній день є одним з раритетів не тільки української, а й сучасної світової фалеристичної спадщини. Про його існування знає лише обмежене коло фахівців, і колекціонери високого гатунку — як вітчизняні, так і зарубіжні — вважають за честь мати його у власній колекції. Проте він жодного разу не виставлявся на міжнародних фалеристичних аукціонах.

Єдиний орден радянської України впродовж тривалого часу залишався в тіні гіллястого дерева нагород Радянського Союзу. Державна нагорода політика колишнього СРСР не допускала або всіляко обмежувала існування (окрім загальносоюзних) державних нагород радянських республік, вбачаючи в цьому вияв непокори центру або принаймні «прояви зайвої незалежності» чи суверенізації безправних членів СРСР. Офіційна пропаганда зробила все можливе, аби доля ордена Трудового Червоного Прапора УСРР так і залишилася «terra incognita» для нащадків. Існуючі і до сьогодні «білі плями» в історії цього ордена є яскравим прикладом того, як на догоду ідеологічним забобонам в жертву була принесена одна з найцікавіших сторінок історичної спадщини цілого народу.

¹ Збірник резолюцій і постанов 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Харків, 1921. — С. 11.

² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 187, арк. 9.

³ Вісті ВУЦВК. — 1921. — 5 трав.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 187, арк. 20.

⁵ Історія Києва. — К., 1985. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 134 — 135.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2, арк. 6.

⁷ Там же, арк. 15.

⁸ Там же, спр. 1897, арк. 63.

⁹ Там же, арк. 61 — 62.

¹⁰ Там же, спр. 3338, арк. 2.

¹¹ З а й ц е в Б. Н. Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. — К., 1968. — С. 379.

* Опитувальна анкета містила такі запитання: 1. Який проєкт Ви знаходите найбільш доцільним (вказати девіз)? 2. Чи відповідає він своєму призначенню? 3. Коли відповідає, то чим саме (висловіть Ваші міркування)?

¹² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3333, арк. 195.

* Всього надійшло 42 анкети, з яких 16 віддали перенагу проєкту під девізом «Робочий строїтель».

¹³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3333, арк. 14.

¹⁴ — ¹⁵ Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1963. — Т. 14. — С. 571. Зображення знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР зразка 1925 р. наведено також у публікації: Б у з а л о В. Загадки ордена Трудового Червоного Прапора УСРР // П'ята наук. геральдична конференція. 36. тез. повідомлень та доповідей. — Львів, 1995. — С. 10.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 785, арк. 143.

¹⁷ Там же, арк. 146.

¹⁸ Там же, арк. 147.

¹⁹ Там же, арк. 155.

* Орден Трудового Червоного Прапора СРСР засновано постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 вересня 1928 р.

²⁰ Там же, оп. 2, спр. 3334, арк. 336.

²¹ Там же, спр. 3333, арк. 226 — 227, 352.

²² Там же, спр. 3332, арк. 121.

* Пунктом постанови ВУЦВК і РНК «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» скасовувалися: постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» від 4 листопада 1925 р.; «Про зміну постанови «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» від 4 квітня 1927 р. та «Про зміну арт. II постанови «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР» від 17 квітня 1929 р.

** Система пільг для нагороджених зазнала істотних змін наприкінці 40-х років, коли Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1947 р. відмінялися з 1 січня 1948 р. грошові виплати до орденів і медалей СРСР, право безплатного проїзду для нагороджених залізничним і водним транспортом та міськими трамваями, пільговий порядок оплати житлової площі у будинках місцевих Рад, право на будинок інвалідів тощо.

²³ Там же, оп. 7, спр. 140, арк. 3 — 4.

²⁴ Там же, арк. 16.

²⁵ Там же, оп. 4, спр. 1254, арк. 9.

* Постанова була опублікована 24 квітня 1933 р. в «Известиях» ЦВК СРСР та Всеросійського ЦВК.

²⁶ Збірник законів Української Соціалістичної Радянської Республіки. — Харків, 1936. — № 2. — Ст. 129.

²⁷ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української РСР. — К., 1938. — № 41. — Ст. 159.

²⁸ Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1948. — № 3. — С. 7.

* Так, Указ Президії Верховної Ради УРСР від 29 березня 1961 р. скасував ст. 22 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 5 серпня 1931 р. «Про орден Трудовий Червоний Прапор УСРР», якою за незаконне ношення знака ордена Трудового Червоного Прапора УСРР винні підлягали примусовій роботі строком до трьох місяців або сплаті штрафу до 200 крб. (Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1961. — № 5. — Ст. 191).

3 історії релігії та церкви

В. І. Любашенко (Львів)

Єретично-раціоналістичні рухи в Україні XV—XVI ст.

(до питання генези та еволюції «пожидовлених»*)

Пізнє Середньовіччя — переломний етап історії України, час її поступового звільнення від всебічного підпорядкування Візантії, залучення в загальноєвропейський ренесансний процес. Глибокі зміни відбувалися в усьому православному ареалі, оскільки і сама візантійська культура з XV—XVI ст. підпала під значний вплив Заходу. Певною мірою цим змінам сприяли єретично-раціоналістичні рухи, що зароджувалися у Східній Європі і поступово охопили майже всі її землі. Не обминали ересі й Україну, стаючи суттєвим фактором її духовної історії, передумовою власних ренесансно-реформаційних зрушень. Йдеться передусім про течію «пожидовлених» і типологічно подібні їй унітарні вчення, які в XV—XVI ст. розвивалися в Україні.

Спочатку про історію походження ересі «пожидовлених». 1471 року до Новгороду з Великого князівства Литовського прибуло посольство київського князя Михайла Олельковича, в тому числі чотири «жидовини», серед яких виділявся Схарія (або Захарія бен Аарон га-Коген). Православний полеміст Йосиф Волоцький у своєму творі «Просветитель» описує його як людину освічену, погляди якої суперечать православному вченню. В одному з пізніших українських списків цього антиєретичного твору відзначалося, що Схарію шанував князь — нащадок давнього православного роду: «Быль в тые часы жодовнь, именем Схария, сталсе начиньем дьявольским научен был вшеліаком злым вынайденъям, чаром и чорнокнижству, богу звездному и астрологи. Мешкал в мѣсте Киевском, значный быль пред князем Михайлом, который на тот час пановал мѣшкаючи у вѣре хрестіанской, сынѣ Александров, внук Володимеров...»¹. Гості «спокусили» російських людей — попа Дениса і протопопа Олексія, які понесли ересь «пожидовлених» (за церковною термінологією) у Москву і привернули на свій бік чимало однодумців (так з'явилася новгород-московська ересь).

Поглядами «пожидовлених» захопились освічені особи з середнього і нижчого духовенства, ремісники, міщани, селяни та декласовані елементи. Зацікавилися ерессю і представники дворянства, чиновництва (служилі люди), навіть особи, наближені до Івана III. Збереглися імена інших вільнодумців, пов'язаних з цим єретично-раціоналістичним рухом: Матвія Башкіна, Феодосія Косого, Іони Чернеця, старця Артемія (згодом повернувся у православ'я), Оникея Киянського, Федора Куріцина, Федоки Жирина, а також Вассіана, Фоми, Ігнатія, Перфірія та ін. Більшість з них зазнала жорстоких переслідувань з боку церкви і влади. Декому з них вдалося втекти у Литву, Білорусь, Україну, що розширило ареал ересі, зробило її масовим рухом. Єретики ще до втечі з Росії підтримували зв'язки з однодумцями, яких тоді вже було чимало у Великому князівстві Литовському.

Звичайно, «пожидовлені» не були послідовниками іудейської віри, однак їх зв'язок з іншими єретичними рухами і давньоєврейською літературою безсумнівний.

Ідейна система «пожидовлених» і типологічно близьких до них течій значною мірою була підготовлена єврейською раціоналістичною філо-

софією та науково-природничою літературою арабо-єврейського походження, як оригінальною, так і (переважно) перекладною. У XV—XVI ст. було зроблено чимало давньоукраїнських перекладів останньої². Типовим місцевим твором, де відображено зв'язок цієї літератури з еретично-раціоналістичними рухами у східнослов'янських землях, вважається «Псалтир» Федора Жидовина (60—70-ті роки XV ст.), що був адаптацією єврейського святого молитовника «Махазор». До літературних джерел, пов'язаних з ересю, дехто з дослідників відносить і переклади книг Старого Завіту (Книги царів, Книга Естер, Книга пророка Даниїла, П'ятикнижжя Мойсеєве)³. Однак часом виникнення самої ересі традиційно вважають кінець XV — початок XVI ст., а її класичними виразниками в історіографії (принаймні, на основі історичних пам'яток, що збереглися) — новгород-московських вільнодумців, які відкрито виголошували погляди, опозиційні православ'ю, і створювали позацерковні осередки. Чимало дослідників (Ф. Льїнський, О. Клібанов, С. Вілінський, І. Панов, В. Перетц, О. Соболевський та ін.) розширюють межі ересі, відносячи до неї вчення, що заперечували християнську Трійцю (сповідуючи монотеїзм), церковну атрибутику, таїнства, сам інститут церкви (вони існували не лише в Росії, а й у сусідніх з нею слов'янських землях). Дехто з польських авторів пропонує класифікувати ці вчення як еретичні рухи іудаїзантичного типу і відносити до течії «пожидовлених» типологічно близькі їй учення Федора Куріцина, Матвія Башкіна, Феодосія Косого та інших вільнодумців кінця XV—XVI ст.⁴ Цю позицію поділяє М. Дмитрієв, який застосовує поняття іудаїзантиські реформаційні течії до еретичних рухів у православних землях Східної Європи⁵.

«Пожидовлені» й типологічно близькі до них еретичні вчення дійсно становлять певний релігійно-опозиційний потік, в якому раціоналістична критика християнської ортодоксії та церковної літературної традиції сягає підвалин релігійного світогляду, набуваючи виразного вільнодумного потенціалу. Сфера поширення ересей у XV—XVI ст. охопила переважно православний ареал Європи, а також певною мірою Польщу, Чехію, Угорщину, набувши в різних регіонах конкретних форм виявлення. У тому чи іншому вигляді ідейна система еретично-раціоналістичних рухів іудаїзантичного типу знайшла відтворення не лише в поглядах «пожидовлених», Башкіна, Куріцина, Косого, а й антиринітаріїв** (у ліво-радикальному колі польських і литовських братів). На кожному «етапі» еволюції цей еретичний потік вбирає в себе все нові ідеї, набуває глибшого змісту і демонструє поступове нагромадження складних філософських та соціально-етичних уявлень. Ставши своєрідною ідейною базою соцініанства***, він виконав опосередковану роль у формуванні раціоналістичних систем нового часу.

Ранні вільнодумні погляди, близькі до вчення «пожидовлених», зафіксовано на території Східної Європи вже в середині XV ст., зокрема в тому інтелектуальному середовищі, що на той час сформувалося в Києві і своєю науково-освітньою діяльністю було спрямоване проти візантійської духовної традиції. Йдеться про київський гурток, що діяв у спілці з місцевою рабинською громадою. Він складався як з представників освіченої еліти, так і з учених євреїв та караїмів, які для потреб українського загалу перекладали давньоруською мовою філософську і науково-природничу літературу⁶. Гуртківці виявляли значний інтерес до астрономії, математики, медицини, логіки, філософії, займалися власною дослідницькою роботою та популяризацією передових наукових знань. У цьому виявлялися ренесансні віяння, поступова переорієнтація частини тогочасної української освіченої еліти на систему західноєвропейських культурних цінностей. У світоглядному аспекті перекладацько-наукова діяльність київських книжників мала, безперечно, вільнодумне спрямування. Це об'єктивно зближувало її з ренесансно-реформаційним культурним потоком, який зароджувався у Східній Європі.

Стосовно самої наукової літератури, що в XV ст. поширювалася на теренах України і сусідніх білорусько-литовських та російських землях,

то П, на думку деяких дослідників⁷, потрібно оцінювати як результат синтезу християнського раціоналізму і філософсько-ліберального напрямку середньовічного іудейства, тісно пов'язаного з асєрроїзмом****, а через нього — з арістотелізмом. Типовим прикладом такого синтезу є праці вченого і богослова Мойсея Маймоніда (1135—1204), котрий застосовував принцип раціонального аналізу текстів Старого Завіту, заперечував (після Арістотеля та Ібн Рушда) вчення про безсмертя душі і воскресіння мертвих. Натомість він висував філософську ідею вічності людського розуму, який, на його думку, є результатом еманції універсального, тобто Божественного, розуму й водночас спирається на життєвий досвід, практичну діяльність і навіть наукові досягнення людини. Твори Маймоніда також поширювалися в Україні, їх неодноразово перекладали і переробляли, зокрема його «Промови Мойсея Єгиптянина» (в українських списках відомого як «Словесниця», або «Логіка»), в яких утверджується ідеал «людини розумної», здатної не лише до науки, а й до пізнання Божественних таємниць, адже «не подлугъ жадного закону, нежели подлугъ челоувѣчества, а можетъ каждое вѣры челоувѣкъ вестися, — какъ же видимъ иже въ всѣхъ вѣрахъ суть»⁸. Наявність розуму до того ж робить людину незалежною від формальних перешкод, створюваних різними релігіями. Тут, як бачимо, міститься в зародку ідея віротерпимості.

Більш повно ренесансні етико-філософські погляди розроблені в іншому давньоєврейському трактаті — знаменитих «Арістотелевих Вратах». Це передусім науково-медична книга, в якій знаходимо багато відомостей про природний світ і засоби його пізнання. Та автор не обмежується цим і звертає погляд на міжлюдські відносини, пропонуючи їх конкретну модель, в якій проступає гуманістичне бачення людини, так би мовити, «людини моральної». Він порушує проблему добра і зла (глава перша), розробляючи тему не тільки через образ Всевишнього, а й самої людини (у трактаті — через образ царя Олександра Македонського). На думку автора, все, що діється у світі, чинить, передусім, сама людина («зло не идет с небес, толику по дѣйству нашему»), від її волі залежить, що чинити — добро чи зло. Що б пізнати реальний світ, зробити його «добрим», людина повинна спочатку пізнати і зробити такою себе. Проблемі добра і зла автор пов'язує також з категоріями суспільного буття. У другій главі розглядається поведінка царя в його стосунках з народом, простими людьми (наприклад, із слугою). Від характеру цих стосунків залежать не лише успіхи царя і його доля, а й, насамперед, спокій у державі — тобто, «загальне добро». У главах третій — четвертій розглядається можлива ситуація, коли підлеглим доведеться наставляти царя на гідні вчинки. Запропоновано й своєрідний універсальний засіб гармонійних стосунків між царем і народом, по суті — суспільних відносин. На початку четвертої глави цей «засіб» сформульовано в категорію «самовладного розуму», що виступає синонімом Божественної мудрості й духовної свободи людини⁹.

Поняття «самовладний розум» постане в релігійно-філософській дискусії, що розгорнеться наприкінці XV — у першій половині XVI ст. між «пожиждовленими» і православними полемістами в Росії та Великому князівстві Литовському. На початку XVI ст. анонімний автор твору (його О. Клібанов теж відносить до літературного корпусу «пожиждовлених») «Написание о грамоте» стверджував: «...якоже бог создал и благословил человека, животна, плодна, словесна, разумна, смертна, ума и художества приятна, праведна, безгрешна. И потом дал ему самовластна ума... рекше: волное произволение хотения и [к] добродетели или к зlobe, путь откровения изыашеству и невежеству»¹⁰. У XVI ст. категорія «самовладного розуму» стала головною в ученні Феодосія Косого і червоною ниткою пройшла через більшість єретично-раціоналістичних вчень XVI—XVII ст.

Цікаво відзначити, що релігійні погляди, властиві «пожиждовленим» на території Російської держави, виявлені значно раніше. Так, у Києво-Печерському Патерику міститься легенда про ченця Никиту Затворника (слово № 26), який відмовлявся молитися, натомість проводив свій час у

читанні й науках: «Не можаше же никто же истязатися с нѣм книгами Ветѣхаго Закона, вестъ бо изоусть умѣаше: Бытіе, и Исход, Левггыты, Числа, Судии, Царства и вся Пророчѣства по чину, и вся книги Жидовѣския свѣдате добрѣ. Еуаггеліа же и Апостола... николи же въ схотѣ видѣти, ни слышати, ни почитати, ни иному дасть бесѣдовати в себѣ»¹¹.

Никита, як стверджує історична легенда, народився у Києві і до свого вступу в монастир спілкувався з місцевими євреями. Описана в патерику зміна з Никитою сталася у монастирі за часів ігуменства Никона, тобто в 1078—1088 рр. Від цього періоду вже доходять відомості про євреїв у Києві. Їх поява тут була пов'язана з кількома міграційними потоками. Перший — через Візантію, де з VII ст. спостерігалось посилення інтересу до єврейських книг і чимало місцевих євреїв переходило у християнство (насамперед, через прийняття спеціальних щодо цього урядових законів). Другий — був результатом поживлення торговельних стосунків Русі з Хазарією, куди в VII—VIII ст. з Візантії переселилося багато євреїв, котрі тікали від насильницької християнізації. Хазарське царство сягало районів Причорномор'я і Таврії. Саме звідси приходили євреї до київського князя Володимира Святого¹² (цей факт відображено у відомій легенді про вибір князем православної віри після розмови з послами від різних народів). У 1096 р. євреї мали вже свою вулицю в Києві¹³.

З розповідей про Феодосія Печерського — ігумена Києво-Печерського монастиря в 1057—1074 рр., також вміщених у Патерику, дізнаємось, що він неодноразово виходив з обителі в місто для проведення дебатів з іудеями. А Никита Затворник, за деякими припущеннями, навіть відвідував таємні єврейські зібрання; до нього в монастир, буцім-то, неодноразово приходив учений єврей. І. Малишевський робить доречне спостереження: в наведеному уривкові про Никиту Затворника названо основні книги Старого Завіту, а повне зібрання біблійних книг у давній Русі до XV ст. ще не було відоме¹⁴. «Знімаючи легендарний відтінок оповідання, отримуємо простий і цілком можливий факт, що Никита пізнав і вивчив ці книги від того іудея («спокусника») або іудействующого християнина, котрий ходив до нього і вчив його у затворі. Що іудеї хазаро-таврійські мали списки біблійних книг і в X, і в XI ст., це позитивно доведено...»¹⁵. У Ватиканській бібліотеці віддавна знаходиться список єврейського коментаря на П'ятикнижжя, складений на півдні Русі у 1094 р.¹⁶. Відомо також, що євреї вже з XI—XII ст. намагалися перекладати свої книги давньоруською мовою¹⁷. Історичний зв'язок еретичних рухів іудаїзанського типу XV—XVI ст. з єврейською думкою у Київській Русі є очевидним.

В той же час у передумовах цих рухів проглядається еретична традиція, пов'язана з богомільством. На це звертає увагу чимало дослідників. У наведеній деякими з них історії походження Схарії стверджується, що з'явився він у Києві разом з іншими євреями в посольстві таманського князя (в окремих джерелах Схарія — таманський князь). Але в характеристиці прибулих у Новгород євреїв немає згадок про їх перехід у християнство¹⁸ або відкрите проповідування протицерковного вчення. Зрештою, Йосиф Волоцький, а до нього новгородський архієпископ Геннадій відзначали передусім ученість Схарії, його неправославні погляди, зауважуючи, що він приїхав у торговельних справах.

Що ж до adeptів численних антицерковних осередків, зафіксованих у XIV—XV ст. в багатьох місцях південно-східної Європи, то саме їм була властива раціоналістична критика християнства, передусім православ'я. Це перш за все богомільство, котре впливало на східнослов'янський регіон з XII—XIV ст. й активно зверталось до єврейської апокрифічної традиції як своєрідної ідейної опозиції християнській Біблії. Відомо також, що в Болгарії ще у X ст. проживало чимало іудео-християн (віруючих, котрі прийняли християнство, однак не розірвали зв'язки з іудейством, виконували його обряди, сповідували окремі елементи вчення). За їхньою характеристикою, що міститься у зверненні болгар до папи Миколи I (IX ст.), або у так званій Феофановій хроніці (передусім у розповідях про імператора Михайла Травла), виступає еретично-раціоналістичне вчення,

побудоване на елементах дуалізму (абсолютного протиставлення двох світових начал — добра і зла; центральна ідея богомільської етики) та іудейства. В багатьох місцях Малої Азії та Балкан у той час існували секти павликіян та іудео-християн. «Факт союзу візантійських іудео-християн з павликіянами... є важливим для з'ясування історії болгарського богомільства, для походження і характеристики ересі наших «пожидовлених» XV ст., в котрій можна побачити віддалений зв'язок з давньою ерессю богомилів»¹⁹.

У другій половині XIV ст. на Балканах зафіксовано вже виразні зв'язки богомилів з іудео-християнами. Йдеться, зокрема, про групу, очолювану греком Хітонієм, яку в 1336 р. у Солуні (тепер Солоніки) викрила і засудила церква. Під час слухання справи зазначалося, що еретики поділяли окремі погляди євреїв²⁰. Ще більш відомою була діяльність ченців Лазаря і Кирила (на прізвисько Босота), які організували у болгарському місті Тарнов (тепер Тирнов) осередок вільнодумців; серед них були представники знаті й вищого кліру²¹. Автор життя преподобного Феодосія Тарновського (XV ст.) так описує діяння еретиків: «...нечестивую свою изъявляти ересь, овогда убо святых хуляще иконы, овогда же святая попирана, овогда же честный и животворящий крестъ... Откуда дерзаете глаголати: два начала суть, едино убо благо, другое же зло? Ибо убо благое владеть еже на земли, небесное же сопротивному обладати». При цьому він вказує на їхній зв'язок з «родом иудейским... дерзнуша... божественные храмы и приносямая в нихъ жертвы безстыдно хуляще»²². За свідченням автора життя, такі «противні Богові діяння» чинилися не лише в Болгарії, а й у Константинополі, на Афоні, в Сербії, Валахії (тепер частина Румунії), Молдавії. Щодо їхнього впливу на християнське середовище, то він був, очевидно, суттєвим: у 1360 р. у Тарнові навіть було скликано церковний собор, який засудив еретиків.

Пошуки балканських коренів учення «пожидовлених» цікавили свого часу К. Радченка, П. Сирку, О. Соболевського²³. Ф. Успенський пов'язував з ними і стригольників, називаючи їх «богомільським паростком»²⁴. Ф. Льїнський прямо виводить новгород-московських вільнодумців з еретичних рухів, що поширювались у південнослов'янських землях та Візантії, навіть ставить знак рівності між пізніми богомілами та «пожидовленими»²⁵. Він бере за приклад учення російського еретика Федора Куріцина****, котрий, виконуючи дипломатичні доручення московського царя, перебував на Балканах, в Угорщині та Валахії. У своєму гуртку в Москві Куріцин мав однодумця «изъ Угорской земли», якого «Мартынкомъ зовуть»²⁶. Зрештою, і в посланнях старця Артемія періоду його еміграції на Волинь («Послание ко князю»), спрямованих проти «пожидовлених» та антиринітаріїв, чітко проступає вчення богомилів. Так, за Артемієм, деякі еретики з його колишнього оточення визнають два протилежних начала, вважаючи видимий світ творінням лукавого, що суперечить церковному вченню²⁷.

Невипадково, з огляду на сказане, в ідеях, проголошених «пожидовленими» в Новгороді і Москві, а також еретиками Матвієм Башкінін та Феодосієм Косим, знаходимо чимало паралелей з богомільством. Для них характерним є відхилення в космогонічно-природничу проблематику, її етико-філософське тлумачення, використання антицерковної аргументації та й самого духу радикально-соціального вчення.

У розгорнутому вигляді ідейна система «пожидовлених» дійшла до нас у поглядах російських вільнодумців, які критикували інститут церкви як прислужниці антихриста (держави), заперечували поклоніння хресту та іконам, вважаючи їх ідолами, що відвертають людину від живого Бога та істинної віри. За критикою шанування ікон йшло відкидання ідеї Боголюдськості Ісуса Христа. Будучи монотеїстами, еретики переконували, що Бог єдиний, а Трійця — результат людських вигадок. Тому заперечували саме ті предмети культу, які засвідчували християнський політеїзм. Однак вчення Христа, передусім його етичні заповіді, що розглядалися як пряме продовження Мойсеевого десятислів'я, не відкидали, активно вико-

ристовуючи його в критиці морального занепаду кліру, і навіть дотримувалися євхаристії, яку розуміли символічно.

Отже, вчення «пожидовлених» — це, насамперед, суттєве відхилення від православно-церковної норми. Однак воно не було цілком антихристиянським. Так, незважаючи на особливе вшанування Старого Завіту, єретики вважали Новий Завіт потрібним у практичному житті особи, намагалися примирити зміст першого і другого. Заперечуючи Богонатхненність писань отців церкви, вони водночас зверталися до Іоанна Златоуста, Василя Великого та деяких інших християнських авторитетів. Це «дає цілковите право вважати ересь «пожидовлених» однією з християнських хиб, що містила чимало спільного з явищем подібного роду... як на Сході, так і на Заході, несучи в собі зародки майбутнього розумового і релігійно-морального прогресу»²⁸.

Таким чином, погляди «пожидовлених» увібрали в себе богомільську ідейну спадщину, були генетично пов'язані з християнським раціоналізмом, зазнали впливу арабо-єврейської перекладної літератури. В ідеї заперечення Боголюдськості Христа закладена ранньохристиянська єретична модель Арія****. «Пожидовлені» не вбачали в Христі єдиносутності, рівної з Богом природи, а вчили, що Христос є Сином Божим за благодаттю, як Мойсей, Давид та інші пророки. Тому не відкидали Божественного посланництва Христа. Він для них був земною істотою, котра добродійствами піднялася до того, що в неї вселився сам Бог. Христос, таким чином, — подібнотворний Богові-Отцю, його найкраще творіння. Те, чого зумів досягнути Христос, може зробити й звичайна людина. Смертна особа, ведучи праведне життя, здатна заслужити, щоб Бог її усиновив, і уподібнитися Христові. Тут, як бачимо, актуалізується гуманістична ідея самоцінності людини, її природної гідності.

Заперечення Божественної природи Христа «пожидовлені» безпосередньо пов'язували з висхідними сотеріологічними категоріями (безсмертя, воскресіння), що вимагали не тільки теологічного, а й етичного осмислення — через поняття сенсу буття, призначення людини, її пошуку шляхів морального самовдосконалення як складової спасіння. Останнє в ученні «пожидовлених» накладалося на раціоналістичну основу, перехреснувалося з ідеєю пізнаності реального світу, можливостей особи до уподібнення подвигу і чеснот Христа. Це поступово утверджувало принцип свободи волі, розуміння людини не як пасивної ланки в ланцюгу надособової (церква — Бог) спільності, а як співучасниці творення світу і себе самої. Такий висновок, власне, і побачив у вченні «пожидовлених» православний полеміст XV ст. архієпископ Геннадій.

Найрозвинутішою формою, де відображені основні філософські, етичні та соціальні ідеї реформаційних рухів іудаїзантського типу, вважається вчення Феодосія Косого. Його прихильниками стало чимало вільнодумців у Росії, Литві, Білорусі та Україні, а тому це вчення, по суті, становило окрему єретично-раціоналістичну гілку, яка в історіографії отримала назву феодосіанства.

Біографія і ранній період життя Косого в Росії, коли переважно вже сформувалися його погляди, відомі лише в загальних рисах: походив з холопів, утік від московського боярина, постригся в ченці у монастирі, де настоятелем був прихильник релігійного вільнодумства, учений богослов старець Артемій. За єретичні проповіді Косого разом з іншими вільнодумцями заарештували, однак він утік, як зазначав польський хроніст Андрій Венгеський, «в глибину Литви, де голос Євангелія звучав вільніше». У 1556—1557 рр. з групою однодумців Косой перебував у Вільні, потім переїхав до Білорусі (залишилися відомості про перебування Косого, Артемія, Фоми і Вассіана у Вітебську). В 70-х роках Косой «со товарищи» знаходить притулок на Волині в маєтностях шляхтичів Кадіяна Чаплича, Федора Бокея і Василя Древинського. Рік смерті Косого невідомий, однак, за свідченням князя Андрія Курбського, у 1575 р. він ще був живий.

Вчення Феодосія Косого — логічне завершення попередньої єретичної традиції у Східній Європі XVI ст., якісно новий етап розвитку релігійного

раціоналізму, його переростання в соціально-філософську систему. І хоча Косой не залишив жодного власного твору (стверджуючи незаконність будь-яких писань після Сьомого собору і зневажаючи практику церковних переказів), православна полемічна література розгорнуто розповідає про головні засади феодосіанства.

Найповніше вчення Феодосія Косого розкриває Зіновій Отенський у творі «Истины показание» (датований 1566 р.). Він описує свою розмову з прихильниками Косого — двома крилошанами Герасимом та Афанасієм і мирянином Федором, водночас пропонуючи свою ідейну систему спростовування феодосіанства. Зі сторінок твору дізнаємося, що Косой не визнавав Трійці, Ісуса Христа вважав не небеснонародженим, а тільки створеним: «...послания Павла апостола показуе... единъ бо естъ бог и единъ ходатай богу и чѣловекомъ — чѣловек Исус Христос»²⁹. Тому він заперечував і Божественну природу Христа: «Богу единому быти, а не многим. Христос — не бог, а чѣловек и ходатай перед Богом»³⁰.

Те, що Бог єдиний, навчав Косой своїх учнів, доведено вже у Мойсеевому вченні, а те, що Ісус Христос був звичайною людиною, засвідчує його життєпис. Косого, наприклад, дивувало, що Бог втілюється «во чрѣве жнѣнемъ, и како сія достойно будетъ богу в мѣсте такомъ калѣнѣмъ лежати и таковымъ проходомъ пройти»³¹. Вільнодумці наполягали на відсутності у Христа якостей, властивих Богові, і невідповідності версії про жертву та викуп поняттю про Божественну всемогутність. Смерть Христа для Косого — це ще одне свідчення його людської природи, адже Христос, незважаючи на біблійне твердження про Боговтілення, жив за звичайними законами людського роду, не подолавши ні страждань, ні смерті.

За християнською антропологією, людина подібна до Бога, але водночас вона — раб Божий. Людина вміщує в собі два начала: вічну душу і тлінне тіло. Вічна душа робить її подібною до Бога, гріховне тіло намагається відвернути її від нього. Людина вільна у виборі власних вчинків, однак добрі діла здатна здійснювати тільки за допомогою Бога. Для Феодосія Косого християнський ідеал людини мав дещо іншу проекцію. Він насамперед заперечував безсмертність душі, вважаючи людину хоч і вищим творінням Божим, однак все-таки одним з елементів природного світу. При цьому він не поділяв ідеї гріховності людського тіла. З іншого антиеретичного твору — «Послания многословного» (датований 60-ми роками XVI ст., питання авторства залишається відкритим) дізнаємося, зокрема, про те, що Феодосій проповідував тезу «честенъ бо бракъ, и ложе нескверно», в коханні жінки і чоловіка бачив «вся чиста чистымъ»³², доводячи погляди власними вчинками: (відомо, що, мешкаючи на Волині, Косой відмовився від чернецтва і одружився). Логічним продовженням цих ідей вільнодумця було заперечення потойбічного життя. Людина, стверджував Феодосій Косой, повинна максимально реалізувати себе у земному житті. Вона не тільки найвище природне, а й моральне творіння Бога і має цілковиту свободу етичного вибору: «бачаючи в собі образ Божий, людина сама творить свій образ і власну долю. Найважливішим підтвердженням «самовладності» людини є її «духовний розум», котрий Косой тлумачить як розуміння людиною Божественної істини і володіння цією істиною, як свідчення Божого синівства і наближення до Царства Божого. Людина, на думку Косого, — не абстракція, бо піддається цілком конкретній типізації. Перший тип — це людина «зовнішня», яка включена до системи церковних відносин, відвернута від Слова Божого і знає тільки «мертвого» Бога. Другий тип — людина «внутрішня», або духовна, вона вільна від церковних забобонів, формального авторитету («болванного поклонения»), знає живого Бога, Його істину, отже, усиновлена Богом. Цю класифікацію православний опонент Косого передає в такий спосіб: «И чада мы есмы, яко познахомъ истину, занеже у насъ разумъ духовный... Ти же вси, иже приходятъ къ церквамъ и внимаютьъ челоуѣчскимъ преданіемъ, пси суть и внѣшніи и заблудша отъ истины... погыбшіи суть, и елико добродѣтели сътворяють, не могутъ спастися, аще не

приймуть нашого духовного разума. Нікому же так не відкрилася истина, яко же намъ открыся»³³.

Демократичну позицію займав Косой і в соціально-етичному тлумаченні поняття «самовладності». Якщо його попередники — російські вільнодумці XV — початку XVI ст. — визнавали необхідність влади над людиною (автор твору «Валаамская беседа», зокрема, запитує: якщо людина була б самовладною, то навіщо цар і князі та інша влада?), або лише заперечували систему кріпацтва (наприклад, Іван Пересветов), то Косой наполягав на цілковитій свободі людини розпоряджатися своєю долею, мати власні погляди з будь-яких питань, влаштовувати особисте життя і Царство Боже на землі³⁴. Особливе обурення викликали у Косого та його послідовників церковні заходи, спрямовані на переслідування і фізичне знищення інакомислячих. Своїм ствердженням рівності всіх вір він не просто заперечував вищість православ'я над іншими релігіями, претензії церкви на володіння істиною, а й формулював, хоч і в зародку, ідею свободи совісті.

Безперечно, подібне вчення за умов духовної диктатури православної церкви в Росії було приречене на жорстоке переслідування. Емігрувавши у Велике князівство Литовське, Косой не припинив своєї діяльності. Так, під час перебування у Білорусі та на Волині йому вдалося об'єднати навколо себе нових однодумців, створити тут у 60—70-х роках XVI ст. справжній осередок релігійного вільнодумства. На думку О. Клібанова, «діяльність соратників Косого після їхньої втечі... уявляється в руслі якоїсь місцевої організованої реформаційної течії»³⁵. Відомо, що на Волині разом з Косим проповідував єретично-радикальні погляди серед місцевого православного населення його соратник Ігнатій, а також Мотовило, який мешкав у маєтках князя Костянтина Острозького і на його прохання підготував відповідь на антиправославний твір католицького полеміста Петра Скарги. Про це, зокрема, довідуємося з листа Андрія Курбського, котрий, звинувачуючи Острозького у підтриманні зв'язків з Мотовилом, окреслює основні ідейні відхилення останнього від православного вчення, типологічно близькі поглядам «пожиловлених». Згадує Курбський ще про одного єретика «Івана многоученого», який також заперечував Трійцю, церковний інститут, іконовшанування, перекручував Новий Завіт. Острозький доручив йому «предложити на польшизну льпшаго ради выразумѣнія» бесіду Іоанна Златоуста про віру, надію, любов³⁶.

Проповідями феодосіан захоплювалося чимало волинських православних шляхтичів. Це засвідчує список адресатів, з якими жваво листувався старець Артемій. Приїхавши на Волинь, він порвав з колишніми однодумцями і став ревним захисником церкви і її вчення. Свої листи з роз'ясненням шкідливості єретичних ідей і, що найцікавіше, розтлумаченням на прохання самих адресатів «нової віри» Артемій надіслав Іванові Зарецькому — старості упітському, князю Чарторийському, Євстафію Воловичу. Про неабиякий вплив єретичних ідей у регіоні згадував старець і в листах до Симона Будного, Феодосія Косого (зберігся лише один лист), у «Послании к Люторским учителям», передмові до «Обличительного списания».

Окрему сторінку в історію полемічної літератури вписав Андрій Курбський, який з кінця 60-х до 1583 р. мешкав на Волині (у Миляновичах, під Ковелем), де створив культурно-освітній осередок. Одним з основних завдань осередку стала боротьба проти впливу реформаційних учень. Однак активна діяльність оборонців православ'я на Волині проти феодосіан та аріан не завжди досягала успіху. Прихильниками раціоналістичного вчення стали представники шляхетських родин Чапличів-Шпановських, Гулевичів-Вокитинських, Кішок, Суходольських. Певний час перебувала серед «новохрещених і в обозі іудаїзантив» княгиня Ганна Корецька³⁷.

Поширювалася феодосіанська ересь і на Поліссі. Найбільше відомостей залишилися про суддю з Мозиря Стефана Лована, звинуваченого у неприйнятті Трійці. Він не тільки заперечував існування душі, пекла і раю, а й не вірив у судний день і, як Феодосій Косой, проголошував ідею несотвореності світу. За свідченням єзуїта Ст. Жебровського, випадок з

Лованом не був винятком. Виклики до суду за єретичні погляди на білорусько-українських землях були досить частими³⁸. У 60-х роках XVI ст. прояви єретичного раціоналізму спостерігалися на Холмщині, що засвідчують протоколи кальвіністського синоду в Кракові (1567 р.), в яких читаємо: «І післяв диявол... двох фальшивих пророків: Ісайю... одного з тих семи попів московських, котрі, коли до них дійшов світ Євангелії, пішли з Москви у Польщу, спасаючись від жорстокостей інших попів і самого московського князя... Ісайя був проповідником... у пана Волочка, підкашого холмського»³⁹. Соратник Феодосія Косого часів його «білоруської еміграції», колишній вітебський православний священник Козьма (Андрій) Колодинський переїжджає у Галичину, де перебував на службі у пана Станіслава Собка⁴⁰, а згодом, очевидно, у Малопольшу до місцевих антиринітаріїв та іудаїзантив. Тут їхня проповідь у 60–80-х роках XVI ст. привернула пильну увагу не лише православних⁴¹, а й католиків. Так, у реляції 70-х років папський нунцій Фульвіо Руджері поспішає повідомити Рим, що в малопольській та руській землях «піднялася якась секта... що пропагує давні ідеї Арія»⁴².

Зазначене пояснює не випадкову появу в Галичині визначної пам'ятки східнослов'янського реформаційного руху другої половини XVI ст. — «Листа половця Івана Смери до князя великого Володимира Святого». За свідченням антиринітарія Станіслава Будзинського, лист він знайшов у 1567 р. в Спаському монастирі під Самбором, де похований син Данила Галицького Лев. За Будзинським, в оригіналі лист написано давньоруською, а ще раніше, нібито, болгарською мовами, з яких його було перекладено польською та латиною для поширення в Речі Посполитій. В дійсності лист написано у 60-х роках XVI ст. (підробка документа встановлена вже у XVII ст.), і, за оцінкою І. Малишевського, його автор — Андрій Колодинський. Це підтверджують і сучасні дослідники. При цьому, на думку деяких авторів, до створення фальсифікату, можливо, мало відношення антиринітарне коло Симона Будного і Станіслава Будзинського, які в 60-х роках сповідували ідеї, близькі «пожиждовленям»⁴³.

Сюжет апокрифа нагадує відому в Київській Русі легенду про прийняття князем Володимиром християнства східного обряду після ознайомлення з різними релігіями через послів, котрі прибули до Києва. У це змагання послів і залучається Іван Смера — лікар і ритор князя, якого буцімто сам Володимир послав у «грецькі» країни для вивчення віри тамтешніх мешканців. І ось в Александрії (звідки, нагадаємо, походив єретик Арій, і де тривалий час жив Мойсей Маймонід) Смера зустрів групу людей, «істинних християн», став їх прибічником і вирішив залишитися з ними. Він написав листа князю з розповіддю про цих людей і конкретним наміром привернути на їх бік Володимира.

З розповіді Смери, ці люди постають як унітарії, «вчать, що Бог є єдиним всемогутнім», а Христос «є Ісус Назарянин». У їхніх молитовних будинках «немає ніяких ідолів, а лише столи і лави». Ці віруючі «досліджують все писмо закону собі на спасіння». Крім водного хрещення, вони вимагають духовного переродження особи: «Я вже і відроджений у них водою і духом». Лист має водночас соціальне звучання. Його автор у негативних фарбах змальовує життя церковної верхівки і можновладних осіб, які «тримають народ у рабстві», а «істинні християни не піддаються неволі... збираються в прихованих місцях, у гробницях, у горах, лісах і в проваллях». Соціальний конфлікт автор листа розв'язує в єретично-дуалістичному, дусі: гнобителі, «нечестивці» загинуть у вічному вогні, а ті, хто є «чесними, вище всього люблять мир і Бога», будуть врятовані⁴⁴.

У листі, по суті, сформульовано висхідні догматичні й соціально-єретичні ідеали антиринітаризму 60-х років XVI ст., коли він починав формуватися в окремому протестантську гілку і на теренах Західної України діяв ще в тісній єдності з релігійним єретизмом як єдиний нерозчленований ранньореформаційний потік. Важливою особливістю руху в той період була насиченість соціальною проблематикою, що, переважно, розв'язувалася в радикально-утопічному дусі й була орієнтована на демокра-

тичні елементи. Не випадково твір Андрія Колодинського широко розповсюджувався в православних землях Речі Посполитої, знаходячи читачів не тільки серед шляхти, а й серед городян. За свідченням соцініанського історика Андрія Любенецького, в другій половині XVI ст. тут було кілька тисяч рукописних копій листа⁴⁵.

Загалом історична доля феодосіанства у східних землях Речі Посполитої, як і доля «пожидовлених», була недовгою. Вже в 70-х роках деякі єретики стають членами протестантських зборів. Більшість з них впливається до лав польських та литовських братів, які в той час починали діяти як організовані релігійні угруповання при підтримці магнатсько-шляхетської верстви.

Єретично-раціоналістичні рухи східноєвропейського походження, передусім течії «пожидовлених» та феодосіан, стали формою участі населення православного регіону в загальному реформаційному процесі у переддень нового часу. Це свідчення того, що Реформація була загальноєвропейським явищем, наслідком глибоких економічних, політичних, культурних змін, які в той час переживали (хоч, звичайно, не однаковою мірою) всі народи Європи. Реформаційні зміни глибоко зачепили не тільки католицьку, а й православну культуру. Причому, як показує глибина проникнення єретичних учень у релігійне життя України, вони були тут не менш поширеними, ніж у сусідніх землях. Протягом XV—XVI ст. ці вчення розвиваються в Україні паралельно із західноєвропейськими єресьми значною мірою як самостійне, оригінальне явище.

* Від рос. «жидовствующие». «Пожидовлені» — термін, що відповідає нормам сучасної української літературної мови.

¹ Цит. за: П е р е т ц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. — Л., 1928. — С. 128.

² П а с л а в с ь к и й І. В. З історії розвитку філософських ідей в Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 54—55.

³ С п е р а н с к и й М. П. Псалтырь жидовствующих в переводе Федора-еврея // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — М., 1907. — Кн. 2. — С. 11—16; К р и м с ь к и й А. Ю., Ш а х м а т о в О. О. Нариси з історії української мови. — К., 1924. — С. 168—172; П е р е т ц В. Н. Новые труды о «жидовствующих» XVI века и их литературе. — К., 1908. — С. 21—26.

⁴ Див. наприклад: J u s z c z y k J. O badaniach nad judaizantyzmem // Kwartalnik Historyczny. — 1969. — N 1. — S. 147.

⁵ Д м и т р и е в М. В. Православие и Реформация. — М., 1990. — С. 49—53.

** Антитринітарії, або унітарії (від грец. *проти* і лат. *Трійця*), — прихильники раціоналістичної течії у протестантизмі, що в епоху Реформації актуалізувала християнсько-єретичне вчення Арія. Заперечували догмати Трійці та первородного гріха, Божественну природу Христа, отождествлювали Бога з етичним началом або світовим розумом. З другої половини XVI ст. поширені в Речі Посполитій, у Західній Україні, а з XVII ст. — й у Центральній Україні.

*** Соцініанство — пізня течія в антитринітаризмі, що сформувалась на теренах Речі Посполитої на зламі XVI—XVII ст. внаслідок пропаганди вчення італійського гуманіста Фауста Соціна (звідси назва течії). Виступила вищим етапом розвитку гуманістично-реформаційного руху в Східній Європі і водночас завершила вільнотдумне новаторство у протестантизмі. Близька деїзму і пантеїзму, в другій половині XVII ст. еволюціонувала у філософський раціоналізм, суттєво вплинувши на погляди Джона Локка, Бенедикта Спінози.

⁶ Філософія Відродження на Україні. — К., 1990. — С. 60—63.

⁷ Р у д н е в Н. Рассуждения о ересьх и расколах, бывших в русской церкви со времени Владимира Великого до Ивана Грозного. — М., 1838. — С. 40—42; П а н о в И. Ересь жидовствующих // Журнал Министерства народного просвещения. — 1877. — Кн. 3. — С. 51—54.

****Аверроес — латинізоване ім'я Ібн Рушда (1126—1198) — арабського філософа, вченого, лікаря, представника східного аристотелізму. Поділом релігії на раціональну (для освічених людей) та образно-алегоричну (для всіх) він заклав основи вчення про двоїсту істину, за якою філософія і теологія — самостійні шляхи досягнення істини і прилучення до Бога. Автор багатьох філософсько-раціоналістичних ідей. Заперечував безсмертя душі.

⁸ Цит. за: Г р у ш е в с ь к и й М. Історія української літератури. — Нью-Йорк, 1960. — Т. 5. — С. 81.

⁹ Там же. — С. 88.

¹⁰ Цит. за: К л и б а н о в А. И. Написание о грамоте // Вопросы истории религии и атеизма. — М., 1955. — Вып. 3. — С. 375.

¹¹ А б р а м о в и ч Д. Києво-Печерський Патерик. — К., 1991. — С. 126.

- ¹² Филарет (Гумилевский), архиепископ. История Русской Церкви. — М., 1888. — Т. 1. — С. 19; Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. — СПб., 1889. — Т. 2. — С. 320—323.
- ¹³ Панов И. Ересь жидовствующих. — Кн. 1. — С. 8.
- ¹⁴ Малышевский И. И. Евреи в Южной Руси и Киеве // Труды Киевской духовной академии. — 1878. — Кн. 3. — С. 261.
- ¹⁵ Там же. — С. 462.
- ¹⁶ Szaski J. T. Rozprawa o Żydach. — Wilno, 1807. — S. 71.
- ¹⁷ Гаркави А. Я. Об языке евреев, живших в древнее время на Руси, и о славянских словах, встречаемых у еврейских писателей. — СПб., 1866. — С. 21, 22.
- ¹⁸ В єврейській колонії Києва до кінця XV ст. зустрічаються лише поодинокі випадки перехрещення. Тільки після 1495 р., коли великий князь Олександр наказав усіх євреїв із своїх володінь «вон вибити», почався їх масовий перехід у християнство (див. Бершадский С. А. Литовские евреи. — СПб., 1883. — С. 244—245).
- ¹⁹ Малышевский И. И. Евреи в Южной Руси и Киеве. — С. 434.
- ²⁰ Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XIV—XVIII вв. — СПб., 1903. — С. 396—397.
- ²¹ Успенский Ф. И. Очерки по истории византийской образованности. — СПб., 1891. — С. 374; Алов В. Русские «еретики» XIV—XVI веков. — СПб., [1911] — С. 20.
- ²² Житие преподобного Феодосия Тарновского // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — 1860. — Кн. 1. — С. 65—69.
- ²³ Радченко К. Ф. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. — К., 1898. — С. 228—232; Сырку П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. — СПб., 1898. — Т. 1. — С. 265—267; Соболевский А. И. Переводная литература. — С. 396.
- ²⁴ Успенский Ф. И. Очерки по истории византийской образованности. — С. 388.
- ²⁵ Ильинский Ф. М. Русские Богомилы XV века («Жидовствующие») // Богословский Вестник. — 1905. — Кн. 7—8. — С. 438—447.
- ***** Вільнодумець XV ст., знавець грецької, німецької, польської, угорської мов, вчений, літератор, автор твору «Лаодикийское послание». Під час закордонних мандрів потрапив у турецький полон в Акерман (тепер Билгород-Дністровський), де зустрічався з вченими іудео-християнами.
- ²⁶ Русская историческая библиотека. — СПб., 1880. — Т. 6. — Стбб. 772, 782.
- ²⁷ Там же. — 1878. — Т. 4. — Стбб. 1358.
- ²⁸ Панов И. Ересь жидовствующих. — Кн. 3. — С. 33; Кн. 1. — С. 1.
- ***** Арій (помер 336 р.) — священник з Александрії, заперечував християнське розуміння Трійці, доводячи, що Бог-Син є створеним і за Божественними ознаками, сутністю та славою стоїть нижче Бога-Отця. За своє вчення був оголошений єретиком. Прихильники Арія поділяли його христологічні ідеї, за якими Христос вважався звичайною людиною, яка піднеслася над іншими доброчесністю і прагненням до блага.
- ²⁹ Истинны показание к вопросившим о новом учении. Сочинение инокa Зиновия. — Казань, 1863. — С. 45.
- ³⁰ Там же. — С. 210.
- ³¹ Там же. — С. 208.
- ³² Послание многословное // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. — 1880. — Кн. 2. — С. XVI.
- ³³ Там же. — С. XVII.
- ³⁴ Морозова Л. Сочинения Зиновия Отенского. — М., 1990. — С. 92.
- ³⁵ Клибанов А. И. Реформационные движения в России в XIV — первой половине XVI в. — М., 1960. — С. 282.
- ³⁶ Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. — 1900. — Т. 9. — С. 373—374; Памятники древне-русской духовной письменности. Три, доселе неизданные, послания князя Андрея Курбского // Православный собеседник. — Казань, 1863. — Кн. 5—7.
- ³⁷ Kośowski A. Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI—XVII w. // Rocznik Wołyński. — 1933. — N 3. — S. 245.
- ³⁸ Из истории общественно-политической и философской мысли в Белоруссии. — Минск, 1962. — С. 98—99.
- ³⁹ Цит. за: Akty synodów różnowierczych. Warszawa, 1966—1972. — Т. 2. — S. 216—217. Zachożowski S. Materiały najstarsze synody arjan polskich. Z rękopism Kołozzawskiego // Reformacja w Polsce. — 1921. — S. 232.
- ⁴⁰ Lubienski A. Poloneutichia // Wyd. A. Batowski. — Lwów, 1843. — S. 210.
- ⁴¹ Красномовне, наприклад, послання галицько-волинської шляхти до митрополита Онісифора Дівочки 1585 року, в якому його звинувачують у потуранні блюзнірським діям нововірців в числа місцевих жителів, котрі знищують у Перемиській землі хрести, ікони, руйнують православні святині. І. Малишевський зазначає: масштаби вказаного блюзнірства були тут такими, що «це привернуло увагу, викликало скарги представників усієї області» (див. Малышевский М. М. Подложное письмо половца Ивана Смеры к великому князю Владимиру Святому // Труды Киевской духовной академии. — 1876. — Кн. 7. — С. 147).
- ⁴² Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. — Berlin — Poznań, 1864. — Т. 1. — S. 158—159.
- ⁴³ Франко І. Студії на полі карпато-руського письменства // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. — Львів, 1901. — Т. 41. — С. 29—40; Голещенко

Г. Я. Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI — середине XVII в. — Минск, 1989. — С. 113—114; Polski Słownik Biograficzny. — Kraków, 1937. — Т. 3. — S. 105—106; Вагучь Н. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. — Wrocław, 1981. — S. 211.
⁴⁴ Цит. за: W e g l e r s k i A. Libri quattuor Slavoniae Reformatae. — Warszawa, 1973. — P. 500—503.
⁴⁵ L u b l e n i e c k i A. Polonientichia. — S. 210.

Вікторія Іванівна Любащенко — науковий співробітник відділу філософії культури Інституту українознавства НАНУ, кандидат філософських наук. Головна проблематика наукових досліджень — Відродження і Реформація в Україні, місце протестантизму в історико-культурних процесах, сучасний протестантизм в Україні. Основні праці: «Історія протестантизму в Україні» (1995 р.), «Еволюція сучасного п'ятидесятництва» (1985 р.), «Молодеж в п'ятидесятництві: пошуки ідеала» (1992 р.), «Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації на Україні» (1991 р.), «Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления» (у співавторстві) та ін.

Греко-католицька церква в 1944—1991 рр.

Нещодавно відкриті спецховища дають можливість прослідкувати хроніку трагедії греко-католиків після закінчення другої світової війни, коли більшовицька Москва організувала руками самих українців ліквідацію власної церкви на Львівському псевдособорі в 1946 р. Про це свідчать пропонувані документи, яких залишилося дуже багато.

Для публікації їх підготував В. І. Сергійчук

№ 1

Лист митрополита Андрія Шептицького до голови Львівської обласної Ради депутатів трудящих Козирева з проханням допомогти направити до Москви делегацію греко-католицького духовенства

16 жовтня 1944 р.

Київ, ЦК КП(б)У
тов. Хрущеву Н. С.

Нижче передаєм содержание письма митрополита Шептицького на имя тов. Козырева для рассмотрения и дачи Ваших указаний по этому вопросу.

Грушецкий, Козырев

«Голові облвиконкому Ради депутатів трудящих товаришеві Козиреву у Львові.

Висилаю мою делегацію до столиці з уповноваженням зложити привіт великому маршалу СРСР товаришеві Сталіну.

Одночасно мої уповноважені мають доручення обговорити біжучі церковні справи Галицької митрополії по відносних урядах в Києві і Москві.

Склад делегації:

1. О. др. Гаврил Костельник, каноник, митрополит ордена Ординаріату.

2. О. Іван Котик, ратник, митрополит ордена Ординаріату.

3. О. Герман Гудзинський, ієромонах — студент.

Прошу для них пропуски до Києва і Москви важністю до кінця 1944 р.

Наприкінці прошу виробити для них можливість їзди літаком туди і назад, забезпечити за ними квартиру і утримання в столицях.

З пошаною до Вас Андрій Шептицький — митрополит Галицький» (Передал по телефону тов. Грушецький).

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 887, арк. 40—41.

№ 2

Інформація зав. організаційно-інструкторським відділом Львівського обкому КП(б)У Богородченка відповідальному працівнику ЦК КП(б)У А. Н. Зленку про результати проведення арештів духовенства греко-католицької церкви та реагування на це в області

26 квітня 1945 р.

Київ, ЦК КП(б)У

тов. Зленко

Інформація

о результатах проведення операции по арестам антисоветского духовенства греко-католической церкви и реагировании духовенства и населения Львовской области на аресты

В результате проведенной операции по изъятию антисоветского духовенства и церковного актива греко-католической церкви по г. Львову и области арестовано 33 человека, из них:

митрополитов — 1
епископов — 2
священников — 20
диаконов — 2
оуновцев-нелегалов, связанных с духовенством — 4
студентов духовной академии и семинарии — 3
церковного актива — 1

Кроме этого, в ходе операции задержаны и подвергнуты тщательной проверке 17 человек, находившихся на территории резиденции митрополита греко-католической церкви, в основном без документов, укрывавшиеся в различных местах «Юра» и обнаруженные в момент производства обысков. Часть из них скрывалась в катакомбах и на колокольне кафедрального собора.

Из числа арестованных наибольший интерес представляют.

1. Слепой Иосиф Иванович, 1892 г. рождения, уроженец села Заздрист Трёмбовльского района Тернопольской области, украинец, беспартийный, с высшим духовным образованием, владеет несколькими иностранными языками.

Вышел в священники в 1917 г., возведен в епископы в 1939 г. В 1940 г. получил сан архиепископа Сирийского, до ареста был митрополитом греко-католической церкви на Украине, проживал в г. Львове, по ул. Площадь Юра № 5, кв. 1.

После окончания гимназии в г. Тернополе, в 1911 г. учился в Львовском университете, затем выехал на учебу в г. Инсбург — Австрия и в г. Рим.

По окончании учебы разъезжал по территориям Германии, Франции, Швейцарии, Бельгии и Америки. В 1938 г. с заданием митрополита Шептицкого выезжал в Англию для встречи с высшим католическим духовенством.

Являясь с 1929 по 1937 гг. ректором Львовской богословской академии, воспитывал своих учеников в духе непримиримой ненависти к Советскому Союзу. Наиболее успешно занимавшихся студентов отпирал в Рим,

где они проходили специальное обучение в коллегииуме «Руссикум» для проведения миссионерской работы в СССР.

Возглавляя духовную академию, Слепой одновременно руководил националистическими издательствами «Мета» и «Дзвоны», занимавшимися распространением отъявленных клеветнических измышлений по адресу Советского Союза.

Приход Советской власти в западные области Украины в 1939 г. встретил враждебно и, не прекращая своей антисоветской деятельности, поддерживал связь и укрывал от органов власти прибывающую из-за границы агентуру иностранных разведок.

В период немецкой оккупации Слепой добровольно изъявил согласие сотрудничать с так называемым «Правительством украинского самостоятельного государства» во главе со Стецько и вошел в состав президиума «Рады сеньоров», а затем «Национальной Рады», преследовавших цель отражать «единство народа» с правительством Стецько.

В том же, 1941 г., Слепой подписал обращение к украинскому народу (опубликовано в газетах «Самостийна Украина» № 3 от 10.7.41 г. и «Бучацьки висти» № 1 от 27.7.41 г.), в котором выражал благодарность Гитлеру и немецкой армии за «освобождение от большевистского ярма» и призывал население к объединению вокруг созданного «Правительства украинского самостоятельного государства», возглавляемого Стецько.

Являясь активным немецким пособником, в 1942 г. нелегально выехал в Берлин для свидания с лидером ОУН — агентом гестапо Мельником Андреем, от которого получил задания и полномочия вести переговоры с бандеровцами по вопросу объединения украинских националистов мельниковского и бандеровского течений.

В осуществлении полученных заданий, являясь посредником в этих переговорах, пытаясь склонить бандеровцев войти в подчинение Мельника.

В апреле 1943 г., после создания, по указанию немецкого командования, украинской дивизии СС «Галичина» — совершил во Львове торжественное богослужение и благословил эту дивизию на борьбу против Красной армии.

В ноябре 1943 г. Слепой совместно со всем униатским епископатом подписал «спильне послання» к духовенству и всем верующим с призывом бороться с влиянием «безбожников — коммунистов», особенно на молодежь, добиваясь консолидации украинских националистических сил.

После освобождения западных областей Украины от немецких оккупантов Слепой остался на прежних антисоветских позициях, продолжает поддерживать связь с руководством оуновского подполья, укрывая от репрессий активных врагов советского государства.

2. Будка Никита Михайлович, 1877 г. рождения, уроженец с. Добромирка Збаражского района Тернопольской области, украинец, беспартийный, с высшим духовным образованием, вышел в священники в 1905 г., возведен в сан епископа в 1912 г. Был епископом в Канаде, после чего настоятелем собора «Святого Юра» в г. Львове и помощником митрополита. До ареста проживал в г. Львове, по ул. Площадь Юра, № 5.

По имеющимся данным, Будка в прошлом — офицер австрийской армии, работал в штабе и выполнял особые задания.

До 1930 г. проживал в Канаде, где был епископом, после чего прибыл во Львов и остался в резиденции «Юра» в качестве епископа-помощника при митрополите Андрее Шептицком.

Являясь украинским националистом, приход советской власти в западные области Украины в 1939 г. встретил враждебно «как временное явление».

Поддерживая связь с одним из лидеров ОУН — Мельником Андреем, которого в близком кругу популяризировал как «вождя» украинского народа, направлял к нему своих связных по заранее обусловленным паролям.

Будка доказывал, что в недалеком будущем будет создано «самостоятельное украинское государство» от Перемышля до Дона с включением Северного Кавказа, во главе которого станет Мельник, являющийся, по

его словам, «украинским Муссолини», у которого Будка пользуется большим доверием.

Будучи связан с Ватиканом, занимался сбором разведывательных данных, используя для этого информацию приезжавших во Львов священников, и собранные данные направлял в Рим через специальных курьеров.

В 1941 г. в целях влияния греко-католической церкви и активизации антисоветской деятельности, вместе с руководством униатской церкви принимал активное участие в создании т. н. «пророков» и «святых», которые униатской церковью использовались для антисоветской работы.

Лично принимал и направлял по своим связям одного из таких «пророков» — «апостола Петра» из Станиславской области, которого инструктировал в части распространения среди населения провокационных и пораженческих слухов о скорой гибели советской власти.

(Далі в архіві з невідомих причин відсутні дві сторінки оригіналу. — В. С.).

... В 1939 г. Кравец организовал группу бандитов из числа активных членов ОУН и с вооруженным сопротивлением перешел государственную границу на сторону Германии.

С вторжением немецких оккупантов на территорию области, возвратился в Каменко-Струмиловский район, где возглавил организацию украинских националистов из числа молодежи. Разъезжая по селам, выступал с докладами антисоветско-националистического характера.

После изгнания немецких оккупантов, выехал в г. Львов, поступил в духовную академию, где и обучался до дня ареста.

7. Самуляк Василий Иванович, 1902 г. рождения, уроженец села Купинское Жовковского района Львовской области, украинец, гр-н СССР, беспартийный, образование — 7 классов, служил диаконом церкви в селе Купинское, где и проживал.

Самуляк — активный член организации украинских националистов, вербовщик в подполье ОУН. Будучи завербованным в ОУН, получил задание организовать группу украинских националистов в селе Купинское.

Выполняя указания ОУН, Самуляк организовал группу украинских националистов.

Из числа задержанных и подвергнутых тщательной проверке, наибольший интерес представляют:

1. Белей Василий Григорьевич, 1896 г. рождения, уроженец села Скоморохи Станиславской области, проживал в резиденции «Юра», являлся священником и настоятелем школы диаконов.

Во время обыска на квартире у Белей были обнаружены: пишущие машинки, ротатор, националистическая литература и газеты, значки «Трезуб» и другие вещественные доказательства, изобличающие его в принадлежности к ОУН.

2. Порняк Дмитрий Андреевич, студент школы диаконов, проживающий в резиденции «Юра» без паспорта и военного билета.

Во время обыска Порняк был найден в катакомбах «Юра» в схроне.

На первичном допросе Порняк дал показание о том, что он является членом ОУН и, укрываясь от ареста, поступил в школу диаконов, где проживал на нелегальном положении.

3. Марков Михаил Антонович, студент школы диаконов, проживающий в резиденции «Юра» без паспорта и военного билета.

На допросе также показал, что он является членом ОУН и укрывался от ареста в резиденции «Юра».

4. Романов Иван Осипович, 1914 г. рождения, украинец, беспартийный, гр-н СССР, студент школы диаконов, проживал в резиденции «Юра» без документов.

На допросе Романов показал, что он, будучи мобилизован в Красную армию, дезертировал, поступил в школу диаконов, где находился на нелегальном положении.

Кроме этого, на второй день операции на колокольне кафедрального собора «Святого Юра» были обнаружены и задержаны три студента школы диаконов, проживающие без документов.

В процессе операции и обысков по резиденции митрополита, духовной академии и отдельных лиц обнаружено и изъято: гранат — 5 шт., винтовочных патронов — 250 шт., радиоприемников — 3 шт., множительных аппаратов (ротатор) — 1 шт., пишущих машинок — 9 шт., фотоаппаратов — 13 шт., значительное количество оуновской литературы, много различных медикаментов, денег совзнаками — 78.000 рублей, денег американскими долларами — 40 долларов, плакатов с изображением герба «Трезуб» — 9 штук.

Из числа студентов духовной академии, семинарии и школы диаконов лица мобилизационного возраста в количестве 159 человек нами переданы в Железнодорожный райвоенкомат, из коих 120 признаны годными для несения военной службы.

Аресты духовенства униатской церкви вызвали среди населения различные толки и суждения.

Директор украинского национального музея Свенцицкий заявил: «Я ждал большевиков, никогда не симпатизировал немцам и националистам. Меня националисты били за мои москвофильские симпатии. Сейчас я разочарован в большевиках областных. Но вместе с тем не хочется верить, чтобы областные большевики без согласия сверху решились на такой трюк, как арест митрополита. Признаюсь, что у меня появилась апатия к жизни. Мне безразлично будет, если и меня арестуют.

Я думал вначале дать бой власти, если она прикажет закрыть памятник митрополиту (во дворе музея стоит памятник митрополиту Шептицкому), а сейчас и по этому поводу безразличие. Плетью обуха не перебить».

Академик Щурат В. Г. высказал: «Почему советы не заботятся о том, чтобы группировать вокруг себя друзей — сторонников, почему каждый шаг советской власти направлен на зло массам, почему такое пренебрежение к народу. Ведь после ареста священников в Галиции не найдете ни одного человека, который бы одобрил политику советской власти. Повидимому в советской системе должно быть только одно авторитетное лицо (упоминает фамилию руководителя партии) и во имя этого убивается авторитет всех живущих на земле. Разве вредит советской власти культ покойного Шептицкого. Мертвые же не в состоянии стрелять, убивать и отбиваться. Разве лежачего бьют?

Чего достигнуто арестом Слепого, Будки и других? Кроме того, что убита симпатия даже у тех, которые любили советскую власть — ничего. Неужели это в интересах большевиков, чтобы их боялись и не любили».

Старший преподаватель университета Ярема Ефим Ефимович говорил: «Вся эта история с арестами есть руссификация Украины, и это наибольшее зло».

Служащий Главпочтамта Сойка заявил: «Костельнику поручено организовать Комитет по реорганизации униатской церкви. Задача этого комитета — слить униатскую и православную церкви в единую церковь. Главенство в этом деле будто бы поручено Костельнику».

В связи с этим среди духовенства ходят слухи о том, что материалы в статье «С крестом или с ножом» даны священником Костельником.

Директор электробатарейного завода Крик Петр заявил: «Уже из этого видно, что большевики думают сделать с украинцами — это всех выселят на восток. Это их метод запугивать и тем самым отвлекают от религии».

Наряду с вышеуказанными отрицательными реакциями имеется ряд фактов положительного отзыва об арестах униатского духовенства.

Артист оперы Вознин Николай говорил: «События имеют большое значение. Небывалый случай — арест митрополита греко-католической церкви указывает на то, что советская власть имеет великую силу, она уничтожает затеи тех, которые могли встать ей на дороге. Арест митро-

полита имеет большое символическое значение и указывает на то, чтобы люди, которые противостоят советской власти, подумали. Греко-католическая церковь решительно теперь пойдет на православный путь и откроет дорогу сослуживцам советской власти».

Сотрудница Облфинотдела Стояновская, по национальности украинка, высказала: «В церкви «Юра» НКВД сделало обыск, нашли оружие и спрятанных бандеровцев, арестовали 18 человек во главе со Слепым. Давно бы советской власти пора взяться за корни, откуда шли распри между польским и украинским народами. Еще до начала войны 1939 г. бывшее польское правительство сколько ни делало обысков в храме «Юра», всегда находили оружие и политических руководителей, но кончалось тем, что Ватикан выступал на защиту и дело потухало».

Заведующий магазином Облфинотдела Еднороч заявил: «В храме «Юра» был произведен обыск и арест среди учащихся духовной семинарии, где были найдены бандеровцы и оружие. В «Юре», кроме ареста высшего духовенства, было арестовано два немца».

Профессор Львовского университета Баянда говорил: «Советская власть ударила не только по националистам и немецким пособникам, но разгромом униатской церкви она ликвидировала основу их националистических чаяний о соборной Украине».

Врач Редченко высказала: «В «Юре» скрывались украинцы, которые служили в дивизии СС».

Крестьянин из села Стрептово Новомилятинского района Малиновский Михаил Павлович говорил: «У митрополита Шептицкого и Иосифа Слепого нет правды, также как и во всей униатской церкви. Нас продали унии и ополячивали».

Крестьянин из села Спасье Новомилятинского района Нос Павел заявил: «Правительство поступило справедливо в отношении попов. Я верю, что государство нам плохого не сделает. Мы должны подчиняться правительству и все его решения принимаем с удовольствием».

Присутствовавшая при этой беседе крестьянка из села Стрептово Ступницкая Броня высказала: «Мы крестьяне, и нас не касается все то, что делает правительство. Они для нас делают добро, а врагам это не нравится».

В отношении ареста священника Розумного из села Стрептово Новомилятинского района крестьянка Зув Эмилия сказала: «Розумный, что заработал, то и получил, чего добивался, то ему и дали».

Зав. организационно-инструкторским
отделом Львовского обкома КП(б)У

(Богородченко)

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1691, арк. 197 — 203.

№ 3

Доповідна записка секретаря Львівського обкому КП(б)У В. С. Грушецького секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову про реагування населення на арешти духовенства уніатської церкви

7 травня 1945 р.

Секретарю ЦК КП(б)У
тов. Хрущеву Н. С.

О реагировании населения на аресты духовенства униатской церкви

Население города Львова и области продолжает реагировать на аресты духовенства униатской церкви.

В беседе крестьянин Золочевского района Качуровский Михаил, 70 лет, говорил: «Я верю в бога, но в попов и митрополитов таких, как Шептицкий, я не верю. Это первые предатели, они из нас пили кровь. Действительно, что бандеровцев организуют и содержат попы. Народ наш понимает, как попы грабили нас, он терпел, не имея куда жаловаться».

При этом присутствовало 17 человек стариков, из которых 5 человек выступило с подобными заявлениями.

В селе Елиховичи Золочевского района крестьянин Михайлов Павел Антонович, 52 лет, рассказал: «Я жил очень бедно. Не было за что купить дров. Я взял с собой детей и пошел в лес, где насобирал воз хворосту. Когда я собирался уже везти хворост домой, откуда-то появился здесь священник Воленча и начал меня избивать. Я его просил, чтобы отпустил меня, но он поджег хворост, а мне не дал. Эти священники и митрополиты освящают «будівництво держави» в лесах, душат народ».

Крестьяне Новомилятинского района Томков И. М., Малышевский А. и Малышевская Ольга об арестах униатского духовенства сказали: «Их не жалко, пусть за свои злодеяния отвечают. Народ до сих пор ничего не знал о грязной предательской работе Шептицкого. Народ дальше не допустит осквернять церковь окровавленными руками попам».

Активный член ОУН Зубик В. П., недавно вышедший из лесу, заявил: «Попы сами своими поступками доказывают слепым крестьянам, что все блаженное, а сами почему-то ищут счастья на земле, а дуракам дают по смерти».

Среди верующих Жолковского района иные настроения, свидетельствующие о проводимой униатами работе, направленной против воссоединения униатской церкви и в защиту униатского духовенства.

Так, например, житель села Сапошино Лосаболь А. И. говорил: «Я читал всю эту статью от начала до конца, но мне что-то не верится, чтобы наши священники занимались такими делами. По-моему, все это выдумки русских для того, чтобы ликвидировать у нас религию, так как они это делали у себя».

Хотя русские пишут в газете, что у них есть церкви, но, по-моему, они у них по газетам работают, а на деле нет».

Житель села Мацишино Дзюба говорил: «В гор. Львове арестовали всех священников. В храме «Юра» нашли много оружия, в подпольях много бандитов. Это может быть правда, так как я знаю, что в этом храме еще и немцы находили несколько раз много оружия. Надо предполагать, что теперь большевики закроют все церкви, так как они и в газете указали, что священники помогают бандитам».

Говоря о религии в СССР, Дзюба сказал: «У них все священники уже коммунистами стали, они им теперь помогают».

Пятнадцать церквей и два монастыря «Василиянов» входят в состав Жолковского деканата, подчиненного Перемышльской епархии. За весь период своего существования, особенно монастыри, основной своей задачей ставили миссионерскую работу среди населения с целью распространения унии.

Перемышльский епископ Коцеловский 3 — 4 месяца тому назад назначил для руководства приходами униатской церкви его епархии, находящимися на территории СССР, генерального викария Панаса Николая (доктора богословских наук).

Игумен Жолковского монастыря Пелех и его приближенные считают статью Росовича «С крестом или ножом» неправильной, указывая, что «...Москва будет еще за это отвечать...», митрополитов и епископов арестовали неправильно».

Деканом Жолковского района состоит священник Мухнатский Яков Григорьевич, проводящий свою работу в тесной связи с игуменом монастыря Пелехом.

В период немецкой оккупации Мухнатский открыто выступал с антисоветскими националистическими проповедями, в которых заявлял: «Воскресла Украина вольная и широкая, которая уже никогда не будет под

итом большевизма. Слава павшим героям за самостийну Украину. Память о них вечно будет жить в наших сердцах».

Мухнатский неоднократно принимал участие на различных шествиях, митингах и сооружении памятника «погибшим борцам за самостийну Украину», а в настоящее время нелегально исповедывает в церкви бандитов из УПА и участвует в похоронах бандитов, убитых бойцами советских войск в период операции.

Униатские священники Жолковского района, слушая сообщения об антисоветской деятельности Львовской архиепархии и касаясь вопроса о присоединении к православию, заявляют, что к Львовской архиепархии они никакого отношения не имеют, что их епископ жив, не арестован и без него вопрос о присоединении они самостоятельно решать не могут, пытаясь при этом доказать, что их епископ Коцеловский аполитичен.

Продолжительная пропаганда унии нашла свое реальное отражение среди верующих, в результате чего вопрос о воссоединении униатской церкви с православной в Жолковском районе более усложнен, нежели в других районах области.

Как на селе, так и в городе среди верующих обсуждался вопрос о переходе в православие и о том, как следовало бы переход осуществить.

Заяц — бывший при немцах президент украинского апелляционного суда во Львове, говорит, что «...к ликвидации униатской церкви необходимо подойти умело и без насилия. Уния должна быть ликвидирована медленно, постепенно, при участии самого же униатского духовенства».

Украинец Иванович Антон находит, что «...очень большую роль в этом вопросе должны сыграть греко-католические священники. От их поведения в очень большой мере будет зависеть безболезненность перехода от унии к православию».

Учитель Червоный из села Ясиновицы Золочевского района сказал: «Наш народ необходимо к таким вопросам готовить постепенно».

Бывший студент духовной академии Морозевич Б. Н. говорил, что «...в случае немедленного ввоза в город Львов православных священников и занятия ими униатских церквей, в частности собора Св. Юра, могло бы оттолкнуть верующих от православной церкви. В таком случае греко-католики пойдут на воссоединение с римо-католической верой».

Нужны время и деликатность, чтобы вырвать из души ту веру, которая вкоренилась в эту душу униата на протяжении 300 лет».

Профессор теологии Костельник считает, что «...воссоединение должно быть осуществлено осторожно, медленно, без излишних жертв и эксцессов».

Библиотекарь Львовского университета Галас говорил: «...Надо опять переходить в православие, и в этом я не вижу ничего отрицательного, напротив, это еще больше сблизит нас с нашими братьями — украинцами-приднепрянцами».

Академик Щурат сказал: «...Зачем нам папа Римский, нашему украинскому народу необходима религия... Весь вопрос в умственном и моральном уровне духовенства. Многие из униатских священников согласятся на переход в православие».

Профессор теологии Костельник сказал: «Униатская церковь в СССР волей советской власти ликвидирована. Митрополит Иосиф Слепой и епископы уже не возвратятся к власти. Образован «Комитет по воссоединению церквей». Поставлен вопрос о немедленном разрыве униатской церкви с Ватиканом и о подчинении ее патриарху Московскому и всея Руси».

Я полагаю, что такое воссоединение церквей необходимо сейчас в интересах сохранения веры, церкви, священнослужительских кадров и украинской нации. Однако, — заявил Костельник, — я чувствую себя пока весьма одиноким в этом деле».

Тем не менее Костельник высказал свою уверенность в том, что ему удастся отстоять свои взгляды и привлечь на сторону православной веры униатское духовенство и верующих. При этом сообщил сослуживцам, что уже имеет 4 брошюры, в которых он разоблачит Ватикан, как политическую организацию.

Священник униатской церкви села Глинское Жолковского района Велицкий Иосиф, 1886 г. рождения, дал свое согласие перейти в православную церковь, а также будет вести беседы с другими священниками деканата, привлекая их на свою сторону с целью присоединения к православию. Священник Велицкий имеет встретиться с Костельником и договориться об оформлении документов по переходу в православную церковь.

О дальнейшем реагировании населения на аресты руководителей униатской церкви будем сообщать.

Секретарь Львовского обкома КП(б)У

(Грушецкий)

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1641, арк. 3—5 зл.

№ 4

Інформаційний звіт уповноваженого Ради в справах російської православної церкви при РНК по Українській РСР за IV квартал 1945 р. про возз'єднання уніатів з російською православною церквою

Січень 1946 р.

Секретно

Информационный отчет

уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СНК СССР по Украинской ССР за IV квартал 1945 г.

4. Воссоединение униатов с русской православной церковью.

Подготовительная работа среди униатов к воссоединению с русской православной церковью проходила в отчетном периоде в сложных условиях. Во-первых, позиции рядового греко-католического духовенства, связанного тесно с массами верующих и ведущего за собою эти массы, в большей части были не тверды, колеблющиеся, а в некоторых случаях и враждебны в вопросах присоединения к декларации инициативной группы д-ров Костельника, Мельника и Польвецкого. А, во-вторых, украинско-немецкие националисты (бандеровцы), относившиеся вначале индифферентно к деятельности инициативной группы, в это время проявили уже особенную активность в сторону провоцирования и запугивания духовенства, нередко переходящего в терроризирование его и вообще терроризирование всех склонных к осуществлению идеи воссоединения с русской православной церковью.

Все это вызвало, с одной стороны, среди греко-католического духовенства неуверенность в продолжительности существования советской власти в западных областях, т. е. неуверенность, что западные области Украины после заключения мирных договоров останутся в составе Советского государства, а с другой, — весь реакционный элемент среди греко-католического духовенства сознательно начал тормозить успешность работы по присоединению к инициативной группе по воссоединению с русской православной церковью — вплоть до перехода на позиции украинско-немецких националистов (бандеровцев).

Примеры:

1) Настоятель Добромильского монастыря ордена василиан игумен Розумийко созывал к себе приходских священников и брал от них присягу, что они не будут присоединяться к инициативной группе.

К этой группе, как упорствующих, можно добавить монашек — «сестер-служниц» девы Марии, «непорочно зачавшей».

Римо-католические ксендзы влияют на священников греко-католической церкви, воздерживая их от воссоединения с православной церковью, и оказывают материальную поддержку монахам, которые начали ходить в костел (ксендз Бонас, Дрогобыч).

Многие греко-католические священники говорили д-ру Мельнику: «Я подаю заявление о присоединении, только немного обождите — пока ксендз уедет в Польшу» (г. Самбор и др.).

Вообще же подача заявлений о присоединении к инициативной группе проходила в большой борьбе среди священников: каждого с собой, как они говорят, со своей совестью, и друг с другом.

2) В с. Гурье Стрильковского района украинско-немецкие националисты проводили собрание по вопросу воссоединения греко-католической церкви с православной церковью. Они призывали держаться отцовской веры и не присоединяться к православным. Священнику грозили расправой по дедовскому способу...

Аналогичное собрание в первых числах декабря бандиты провели в с. Дрожево Дублянского района.

Имеют место случаи, когда три священника сбежали из своих приходов, не установлено куда и с какой целью (Дыба Василий — с. Дубляны, Федович Иван — с. Рада-Концы Мостиского района, и Ковальский Антон — с. Хрест Нижне-Устрицкого района).

Арестованных священников за пособничество немцам, предательство советского актива в период временной оккупации немцами, шпионаж и проч. — тридцать пять человек...

Это еще раз подтверждает, что часть духовенства греко-католической церкви связана с украинско-немецкими националистами и помогает им всеми возможными способами. Но большая часть священников стала на путь поддержки советской власти (из доклада уполномоченного Совета по Дрогобычской области т. Шерстюка).

Аналогичные явления наблюдались в этот период времени и по другим западным областям Украины. В своем докладе уполномоченный Совета по Львовской области т. Вишневский отмечает: «В ноябре месяце [его] года одного священника из Сокольниковского района, присоединившегося к инициативной группе, бандеровцы увели в лес» и до настоящего времени о его судьбе ничего неизвестно.

Принявшего православие священника Винницкого из Жовковского района бандеровцы ограбили, а через некоторое время передали ему письмо, в котором пишут, что если он немедленно не уберется из района, то будет уничтожен.

Винницкого пришлось перевести в другой район.

Всякие мало-мальские разногласия в международных отношениях не в нашу пользу, бандеровцы используют для распространения провокационных слухов о неизбежности войны и падения советской власти, и это вместе с их террором оказывает отрицательное влияние и на духовенство.

В основном вся практическая работа уполномоченных Совета по делам русской православной церкви при СНК СССР в западных областях Украины сводилась, помимо наблюдения за законностью в отношении православных церквей и разрешении вопросов, относящихся к этим церквям (верующим к духовенству), еще и по линии всестороннего содействия в деятельности инициативной группы по вопросам воссоединения униатов с русской православной церковью.

Это сводилось (вторая часть работы), главным образом, к таким моментам:

а) организация поездок членов инициативной группы и их доверенных лиц по деканатам и парафиям греко-католической церкви с целью разъяснения идеи воссоединения с русской православной церковью и сбора заявлений от желающих присоединиться к инициативной группе;

б) учет греко-католического духовенства, присоединившегося к инициативной группе и получившего от нее справки об этом;

в) собирание статистических сведений о количестве действующих и недействующих церквей и молитвенных домов и монастырей греко-католической церкви;

г) содействие львовскому православному епископу Макарию и православному духовенству в вопросах передачи в их пользование зданий, быв-

ших униатских или католических церквей и молитвенных домов, почему-либо оставленных униатским или католическим духовенством и т. д. и т. п.

Все это способствовало тому, что уже к началу декабря месяца в Львовской, Станиславской, Дрогобычской и Тернопольской областях были по большей части проведены членами инициативной группы деканатские собрания, конференции греко-католического духовенства, на которых принимались решения разрыва с Ватиканом и присоединении к инициативной группе с целью осуществления ее идей — воссоединения с русской православной церковью. Таким образом, к инициативной группе в октябре месяца, по данным уполномоченных Совета, уже было фактически присоединено:

По Львовской области — 233 свящ. из 298 чел. или 79 %

По Станислав. области — 188 свящ. из 341 чел. или 55 %

— 47 диакон. из 390 чел. или 12 %

По Дрогобычс. области — 237 свящ. из 324 чел. или 85 %

По Тернопольск. области — 188 свящ. из 270 чел. или 69 %

При этом следует отметить, что цифры, определяющие количество греко-католического духовенства, оставшегося к концу декабря месяца 1945 г. вне присоединения к инициативной группе, фактически значительно уменьшаются, если принять во внимание следующее:

1. «Из оставшихся 65 человек неприсоединенных — 18 человек репрессировано, 17 человек — глубокие старики от 75 до 90 лет. Таким образом, осталось активно упорствующих священников 30 человек» (из доклада т. Вишневого).

2. «Не присоединилось 37 священников, в том числе 9 священников ордена Василиан. 2 священника, из них: Вербицкий (с. Н.-Устрики) и Иванов (с. Журавно) отказались от сана священнослужителей и перешли на гражданскую работу.

Среди не подавших заявлений о присоединении к инициативной группе 12 священников — престарелых (службы самостоятельно не проводят) и конечно больные» (из доклада тов. Шерстюка).

В таком же духе можно сказать и в отношении неприсоединившихся священников по Станиславской и Тернопольской областям. Правда, в этих областях и при последнем положении все еще оставалась значительная группа упорствующих и это объясняется тем обстоятельством, что здесь инициативной группой вначале работа как следует не была поставлена. А также, что здесь только в последнее время были назначены при облисполкомах уполномоченные Совета. Однако теперь недостатки и работа пошла интенсивней. Например, по Тернопольской области:

1. «На этих днях приезжал ряд священников бывших греко-католических церквей для выяснения, как оформлять материалы для регистрации. Приезжавшие священники заявляли, что со стороны верующих, за исключением незначительной части, возражений нет о воссоединении».

2. «11 октября с. г. священник с. Постилровка Гусятинского района Гунчак Степан, являясь членом инициативной группы, приезжал регистрировать общину, бывшую греко-католической церкви. Община на собрании решила воссоединиться с православной церковью. Подобное решение принято и общиной с. Городница». (Из доклада уполномоченного Совета т. Куличенко).

В одинаковой мере оживилась работа и по Станиславской области.

Характерным, вместе с этим, является то обстоятельство, что среди основных греко-католических масс, несмотря на враждебную агитацию со стороны реакционной части духовенства, несмотря на запугивания со стороны украинско-немецких националистов и им сочувствующих, все же наблюдаются факты проявления массами верующих положительной инициативы. Именно, не ожидая пока будет созван Собор греко-католического духовенства для официального воссоединения с русской православной церковью, религиозные общины выносят решения о воссоединении и оформляются надлежащим образом для этой цели.

Например, греко-католические общины уже или оформились таким образом на православные общины, или заявили об этом оформлении:

По Дрогобычской обл. 4 общины оформились и 33 заявили об оформлении

По Тернопольск. обл. 3 общины оформились

По Львовской обл. 2 общины оформились

По Черновицк. обл. 9 общин оформились

По Волынской обл. 2 общины оформились

Всего же греко-католических религиозных общин в 4 западных областях: Львовской — 522, Дрогобычской — 658, Станиславской — 567 и Тернопольской — 539 (по данным уполномоченного Совета по делам культов при СНК УССР) [вместе] — 2286.

В средних числах декабря месяца 1945 г. (с 12 по 13 число) в г. Киеве с целью подытоживания результатов деятельности по воссоединению униатов с русской православной церковью, а также намечения дальнейших планов этой деятельности состоялось объединенное совещание уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов западных областей, на котором присутствовали оба председателя тов. Карпов Г. Г. и тов. Полянский И. В., а также члены Советов тт. Уткин и Пуго.

После совещания состоялся прием членов инициативной группы д-ров Костельника, Мельника и Пельвецкого, на котором присутствовали тов. тов. Карпов Г. Г., Полянский И. В., Ходченко П. С., Вильховый П. А., полковник Карин и капитан Богданов (в штатском) — работники НКГБ. На этом приеме обсуждался вопрос о готовности к созыву Собора представителей греко-католического духовенства с целью официального признания и объявления акта о разрыве с Ватиканом и воссоединении с русской православной церковью.

Затем председатель Совета по делам русской православной церкви тов. Карпов Г. Г. и председатель Совета по делам религиозных культов тов. Полянский И. В. были на приеме у председателя Совнаркома УССР тов. Хрущева Н. С. и зам. председателя Совнаркома УССР тов. Корнийца Л. Р.

Дальнейшая работа уполномоченных Совета при облисполкомах по делам русской православной церкви и западных областях осуществляется по принятому на совещании плану — подготовки к Собору, имеющему состояться в первых числах марта 1946 г.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1641, арк. 126 — 132.

№ 5

Інформація секретаря Львівського обкому КП(б)У В. С. Грушечького секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову про реагування населення і священників області на звернення членів ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з російською православною церквою

17 жовтня 1946 р.

Секретарю ЦК КП(б)У

Н. С. Хрущеву

Інформація

о реагировании населения и священников Львовской области на обращение членов инициативной группы по воссоединению греко-католической церкви с русскою православною церквою

На обращение членов инициативной группы по воссоединению греко-католической церкви с русскою православною церквою население области реагирует по-разному.

В некоторых районах уже имеет место переход в православие священников, которые ведут соответствующую работу среди своих прихожан, открыты православные церкви (Жовква, Броды, Щирец, Сокаль, Радехов и другие). В других же районах это обращение обходится молчанием.

По материалам выступлений отдельных верующих и священников, имеющих пока в незначительном количестве в нашем распоряжении, можно сделать предварительный вывод о том, что вокруг этого вопроса разгорается жестокая борьба. Так, например, Туркевич Михаил Николаевич, 1897 г. рождения, декан греко-католической церкви в г. Броды после богослужения заявил следующее: «Вы, миряне, сможете перейти в православие, только перешагнув через наши греко-католические трупы».

Священник г. Броды Лабинский, прочитав обращение инициативной группы, высказался так: «На верность религии я клялся папе Римскому, и если бы я перешел в православную веру, то изменил бы своему народу, который бы перестал мне верить, как священнику».

Наш народ не хочет переходить в православную веру. Возможно, что правительство с этим поспешит и освободит арестованных руководителей греко-католической церкви, даст возможность греко-католической церкви существовать».

Высказывания отдельных священников-униатов свидетельствуют о том, что они ведут активную борьбу против русской православной церкви, угрожая террором тем священникам, которые намерены добровольно перейти в православие и делают явно антисоветские выступления, увязывая проводимые мероприятия по организации на территории западных областей Украины православных церквей с существованием «безбожной» советской власти.

Священник-униат Семчишин Дмитрий Никитович, 1895 г. рождения, заявил следующее: «Если в английском парламенте был сделан запрос по поводу каких-то 16 арестованных поляков, то из-за греко-католической церкви будет столько шума и скандала, что советская власть не обрадуется этому и пожалеет, что затронула нас. Мы уверены, что Ватикан нас не оставит и создаст об этом нужное мнение мировой общественности».

(Семчишин задержан органами НКГБ).

Профессор духовной академии Чехович Константин Владимирович, 1896 г. рождения, является активным поборником греко-католической церкви и в разговорах выявлял свои террористические тенденции по отношению к священникам, перешедшим в православие. (В настоящее время Чехович задержан органами НКГБ).

Наряду с этим уже во многих местах священники и кое-кто из местной интеллигенции проводят среди населения работу о возврате к вере своих предков, о присоединении к русской православной церкви.

Ковель — священник села Шмыров Бродского района, работавший до 1941 г. директором НСШ в Золочевском районе, высказался так: «Если бы в школе не было до 1941 года введено антирелигиозное воспитание, то я, возможно, и сейчас был бы учителем. Теперь я являюсь священником и стою за воссоединение с русской православной церковью. Большинство нашего населения изъявляет желание возвратиться к вере своих предков, а не оставаться в насильно навязанной греко-католической церкви».

В селе Суходол Бибрковского района с населением проводил беседу директор Вербицкий Ярослав Иванович в таком духе: «Католическая церковь угнетала наших предков-украинцев. Ею были замучены десятки тысяч людей пока осуществлялась уния. Наш народ силой заставили принять чужую веру, навязанную Римом. Нужно возвращаться к вере своих предков».

В Бибрковском районе декан Бартков уже перешел в православную веру и проводит соответствующую работу среди других священников, чтобы и они перешли в православие.

Священник Бибрковской церкви Король, член инициативной группы проводит работу среди населения и, разъясняя происхождение унии, гово-

рит о необходимости перейти в православную веру, которая является их настоящей верой.

Местное население и духовенство продолжают знакомиться с обращением инициативной группы и ответом уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совнарком УССР т. Ходченко. С исключительным интересом читается статья Гуслистого «Из истории борьбы украинского народа против церковной унии».

В результате опубликования указанных материалов в области открыто 10 православных приходов в бывших униатских церквях в таких районах:

1. Сокальском — 1
2. Бродском — 1
3. Ширецком — 1
4. Винниковском — 2
5. Радеховском — 1
6. Новомилятинском — 3
7. Каменка-Бусском — 1

Из числа униатского духовенства изъявили желание перейти в православие 72 человека, в том числе:

- генеральный викарий — 1
- священнико-деканов — 8
- священников — 45
- дьяконов — 12
- монахов — 6

Против воссоединения церквей особенно активно выступает группа священников, оставшихся проживать в бывшей резиденции митрополита греко-католической церкви на площади «Юра», № 5. Состоит она из 8 человек и возглавляется архимандритом Шептицким Климентом и бывшим канцлером Львовской архиепархии Голянд Николаем. В числе агрессивно настроенной группы находятся священники Успенской церкви гор. Львова — Васильев и Фиголь, монашествующие священники ордена василианов в г. Львове и в Жолкевском районе.

Эта группа пытается организовать борьбу против развернувшейся деятельности инициативной группы, возглавляемой священником Костельником.

Секретарь обкома КП(б)У

Грушецкий

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 887, арк. 37 — 39.

(Далі буде)

* * *

В. М. Зубар (Київ)

Деякі питання історії Північного Причорномор'я наприкінці II — на початку III ст.

Одним з кардинальних питань античної історії Північного Причорномор'я є проблема взаємовідносин грецьких міст регіону з адміністрацією Римської імперії. Однак, незважаючи на те, що цій проблемі у вітчизняній історіографії приділялося багато уваги, все ж не можна сказати, що вона повністю вичерпана. Адже питання, пов'язані з взаємовідносинами Римської імперії з населенням Північного Причорномор'я, як правило, розглядалися лише по центрах у хронологічній послідовності¹. Аналіз ситуації по всьому регіону в цілому на тих чи інших етапах історичного розвитку, пов'язаних із змінами у римській політиці, спеціально майже не проводився. Тому в даному повідомленні ми спробуємо розглянути характер взаємовідносин античних міст Північного Причорномор'я з Римською імперією за часів правління імператора Септімія Севера (193—211 рр.) і з'ясувати, як зміни у римській політиці позначилися на розвитку цих міст.

Відразу слід зазначити, що метою дослідження є римська політика тільки щодо Тіри, Ольвії і Херсонеса. Справа в тому, що з часів правління Фарнака I аж до пізньоантичного періоду Боспор, за винятком дуже короткого часу, був союзним Риму царством. Крім цього, після збройного втручання римських військ у династичну боротьбу на Боспорі й утвердження на престолі Котіса I (45/46—62/63 рр.) склалася стійка система римського контролю в Північному Причорномор'ї. Після закінчення римсько-боспорської війни Боспорське царство остаточно перейшло під непосредний контроль намісників провінції Віфінія-Понт, а західну частину регіону, в тому числі Тіру, Ольвію і Херсонес, було включено до сфери впливу спочатку адміністрації Мезії, а потім Нижньої Мезії².

Саме внаслідок цього на Боспорі періодично перебували солдати римських допоміжних підрозділів, які дислокувалися на території провінції Віфінія-Понт³. Статус союзного царства накладав на боспорських правителів певні обов'язки щодо імперії. Ними, зокрема, передбачалося комплектування підрозділів допоміжних військ для римської армії, що відомі з епіграфічних джерел вже у 8—7 рр. до н. е.⁴ Підрозділи, сформовані на Боспорі, брали участь у дакійських війнах Траяна⁵, а у 136 р. боспорські воїни, озброєні сагайдаками і списами, боролися з аланами на східних кордонах імперії⁶. Крім цього, боспорська ала* згадується в епіграфічних пам'ятках з Дакії, а боспорська когорта — у Вірменії і Паннонії⁷.

Крім комплектування допоміжних військ, боспорські царі у другій половині II ст. сплачували певний форос** імперії. Лукіан повідомляє про зустріч з боспорськими послами, які плвли у Віфінію, щоб передати римській адміністрації «щорічну данину»⁸. В цьому відношенні дуже показовий зміст напису часів правління Савромата II (знайдений у Танаїсі і датується 193 р.), в якому, зокрема, говориться про те, що цей боспорський цар, «зробив море вільним для мореплавства у Понті і Віфінії»⁹.

Цікавим є повідомлення Зосима у зв'язку з подіями, пов'язаними з готськими війнами. Посилаючись на афінянина Дексіпа, він пише про субсидії, що надавалися імперією боспорським царям, які стримували скіфів, що намагалися вдертися в Азію¹⁰.

Отже, є всі підстави стверджувати, що зв'язки Боспора з римською адміністрацією провінції Віфінія-Понт мали місце не тільки на заключному етапі римсько-боспорської війни і за часів правління Траяна¹¹, а й протягом другої половини II — третьої чверті III ст. На противагу цьому, Тіра, Ольвія і Херсонес аж до середини III ст. були тісно пов'язані з адміністрацією провінції Нижня Мезія. Тому у взаємовідносинах Риму з Боспорським царством і з цими центрами були певні особливості. Так, зв'язки Римської імперії з Боспором слід розглядати у контексті тра-

диційної римської політики щодо союзних царств Сходу, а з Тірою, Ольвією і Херсонесом — виходячи з практики, що склалася у стосунках з «вільними» і автономними провінційними містами, а також з Дунайськими провінціями імперії.

Після закінчення Маркоманських війн, незважаючи на те, що одразу після смерті Марка Аврелія його син Коммод поспіхом уклав не вигідний мир¹², римська адміністрація приділяла значну увагу Дунайському кордону імперії, звідки йшла серйозна загроза життєво важливим центрам Римської держави¹³. За часів правління Коммода там тривали сутички і війни з маркоманами, квадами і сарматами¹⁴. Причому в той час кістяк римських залог Херсонеса і Харакса становили військовослужбовці I Італійського легіону і підлеглих йому підрозділів допоміжних військ. У Херсонесі, крім сухопутних військ, базувалися кораблі римського флоту, а також знаходився трибун I Італійського легіону, на якого покладалися обов'язки командувача всіма римськими військами у цьому районі¹⁵. Отже, у Південно-Західній Тавриці зосереджувалися значні сили, які могли бути використані для боротьби з варварами на далеких підступах до кордонів імперії.

Очевидно, наприкінці правління Коммода якусь частину військовослужбовців I Італійського легіону було перекинуто у Східний Крим, де разом з боспорськими військами вони брали участь у так званій Боспорській війні, яка згадується у латинському написі з Преслава (Болгарія). В результаті цієї війни варварів було розбито, а західний кордон Боспорської держави пересунувся в район сучасного Старого Крима і Судака. Мабуть, одночасно з бойовими діями на Боспорі римські війська просунулися аж до середньої течії р. Альми і взяли під свій контроль значний район Таврики¹⁶.

Судячи з боспорського напису, знайденого у Танаїсі, ця війна закінчилася до 193 р.¹⁷. Коли згадати, що Коммода було вбито 31 грудня 191 р., а Септимій Север офіційно став імператором 1 липня 193 р. і одразу ж почав боротьбу із своїм суперником, то, вірогідно, можна говорити про те, що Боспорська війна і приєднання Таврики «за договором» з Римом мало місце не пізніше кінця 192 р., оскільки до 197 р. Септимій Север навряд чи міг займатися справами, пов'язаними з далекою окраїною античного світу. Тому можна припустити, що Боспорську війну і перемогу над скіфами слід відносити до заключного етапу правління Коммода, бо зміст напису не дає змоги датувати приєднання Таврики саме 193 р.¹⁸. Це лише абсолютна дата видання почесного напису і служить *terminus ante quem* для згаданих у ньому подій.

Септимій Север, розгромивши на заключному етапі громадянської війни Клодія Альбіна і ставши повновласним правителем імперії, вжив ряд заходів для зміцнення й оздоровлення системи управління, провінційної адміністрації та армії¹⁹. Реформи торкнулися і Дунайського кордону імперії. Римська адміністрація спрямовувала свою діяльність на його укріплення і підтримання боєздатності сконцентрованих там військ²⁰. Наприкінці II ст. у цьому регіоні розпочалася нова міграція варварських племен, що й викликало реорганізацію системи охорони лімеса***. Одним з істотних елементів цього процесу була передислокація військових підрозділів, що мала місце між 197 і 202 рр., після чого, вірогідно, Септимій Север і здійснив інспекторську поїздку на Дунай²¹. Очевидно, передислокацією римських військових підрозділів слід пояснювати зміну в Тавриці солдатів I Італійського легіону військовослужбовцями XI Клавдієвого легіону, який контролював східну частину Мезії від Капідави до Новіодунума²². З огляду на те, що військовий табір цього з'єднання містився у Дуросторумі, а I Італійського — у Нове, значно віддаленому від Чорноморського узбережжя, де базувався Мезійський флот²³, то у цьому нема нічого дивного. За таких умов передача охорони Таврики командуванню XI Клавдієвого легіону полегшувала оперативне керівництво підрозділами, що дислокувалися у східній частині Нижньої Мезії і античних містах Північного Причорномор'я. Показово, що вже з другої половини II ст.

Ольвія знаходилася в зоні, яка контролювалася саме командуванням XI Клавдієвого легіону²⁴. Опосередковано на користь висновку про те, що солдатів I Італійського легіону було виведено з Херсонеса наприкінці II ст., свідчить відсутність в епіграфічних пам'ятках цього центру почесного титулу Антонініана, який цей легіон одержав між 212 і 214 рр.²⁵

Складніше розв'язати питання про римську залогу Тіри. Нині дослідники вважають, що із 60-х рр. II ст. і аж до середини III ст. римськими військами у Тірі керував центуріон I Італійського легіону. Про це свідчать клейма на черепиці й цеглі, а також латинський напис із згадкою лікарів²⁶. Однак передислокація римських підрозділів на Дунайському кордоні імперії, зміна військовослужбовців у Херсонесі і Хараксі, а також наявність воїнів XI Клавдієвого легіону в Ольвії свідчать на користь того, що і Тіра не залишилася осторонь цього процесу. Мабуть, саме в такому контексті слід розглядати фрагмент латинського напису з Тіри, де, на думку П. Й. Каришківського, згадується XI Клавдієв легіон²⁷.

Отже, реорганізація охорони кордонів імперії на Дунаї, яку слід відносити до 197–202 рр., привела до того, що захист лімесу на захід від Капідави і західної частини Нижньої Мезії було покладено на I Італійський легіон, штаб якого містився у Нове. Охорона Східної ділянки кордону, від Капідави до Новіодунума, східної частини Нижньої Мезії, а також Тіри, Ольвії і Таврики з кінця II ст. здійснювалася силами військовослужбовців XI Клавдієвого легіону і підпорядкованих цьому з'єднанню допоміжних військ²⁸. Якщо ця реконструкція вірна, то можна стверджувати, що за часів правління Септімія Севера завершився не тільки певний етап в реорганізації захисту Нижньомезійського лімесу, але й Тіри, Ольвії і Таврики, початок якого слід пов'язувати з передислокацією в Дакію підрозділів V Македонського легіону і початком Маркоманських війн. Отже, є підстави говорити про те, що заходи Септімія Севера, спрямовані на зміцнення Нижньомезійського лімесу, безпосередньо позначилися на складі римських залог Тіри, Ольвії і Херсонеса.

Однак до періоду правління Септімія Севера слід відносити не тільки зміни у складі вексилляцій****, що дислокувалися в Північному Причорномор'ї, а й у правому становищі громадянських общин Тіри, Ольвії і Херсонеса. Цей процес також не можна розглядати у відриві від ситуації, що складалася у Римській імперії в цілому, і Дунайських провінціях зокрема.

201 р. датується дуже важлива для нашої теми епіграфічна пам'ятка, знайдена біля с. Коротного Одеської області. Вона являє собою листування легата Нижньої Мезії Овінія Тертулла з громадянською общиною Тіри²⁹. Зміст цієї пам'ятки свідчить, що тірити звернулися до імператора Септімія Севера з проханням підтвердити пільги, надані місту раніше. З копії листа Геракліду, який, вірогідно, очолював раду міста, випливає, що тірити без узгодження з легатом провінції надавали права громадянства і безмитної торгівлі новим громадянам. Причому у зверненні до імператора вони аргументували свої дії рескриптом Антоніна і намісника Нижньої Мезії П. Антонія Гібера (137–140/141 рр.)³⁰. Імператор підтвердив ці рішення, але надалі заборонив тіритам надавати громадянські права без узгодження з легатом провінції.

Нині можна вважати встановленим, що за часів правління Веспасіана Тірі імператорським декретом були надані права автономії, а це, у свою чергу, підпорядковувало громадянську общину юрисдикції легата провінції, який і визначав обсяг прав міста і здійснював контроль за його самоврядуванням³¹. Після цього, як випливає з листування, стосовно громадянської общини Тіри у II ст. приймалися і якісь інші рескрипти від імені імператора і легата Нижньої Мезії П. Антонія Гібера. Вони, мабуть, були пов'язані також із звільненням нових громадян від мита.

Однак, судячи з копії листа Геракліду, ці привілеї із середини II ст. офіційно не підтверджувалися, що й було причиною звернення тіритів до нового імператора. Безпосереднім поштовхом для такого звернення стала активізація римської адміністрації на Дунаї внаслідок реформаторської

діяльності Септімія Севера. Слід відзначити, що це листування тривало протягом короткого хронологічного відрізка часу — між 197 і 201 рр.

У світлі вищесказаного, очевидно, варто звернути увагу на джерела з історії Ольвії рубежу II—III ст., які свідчать про взаємовідносини цього центру з імперією. Причому слід наголосити, що до цього часу відноситься максимальна кількість відомих епіграфічних пам'яток, що стосуються цього питання³².

Нині загальновізнано, що за часів правління Септімія Севера Ольвію було включено до складу провінції Нижня Мезія. В. В. Латишев вважав, що це сталося не раніше літа 196 р. і не пізніше 198 р.³³ Для уточнення абсолютної дати цієї події слід звернути увагу на добре датовані епіграфічні пам'ятки, і насамперед напис про будівництво терм³⁴. В ньому сказано, що народ ольвіополитів спорудив їх за вічне перебування Луція Септімія Севера Пертінакса, Марка Аврелія Антоніна Цезаря Августа і всього їхнього дому за часів правителя епархії Косконія Гентіана та «батька міста» Каллісфена, сина Каллісфена. Зміст тексту пам'ятки дав можливість П. Й. Каришковському датувати його не пізніше 20 липня 198 р., коли легатом Нижньої Мезії став Овіній Тертулл, і не раніше травня 198 р., коли Каракалла одержав титул Августа і став співправителем свого батька³⁵. На підставі того, що у цьому написі згадано «батька міста» Каллісфена, сина Каллісфена, дослідник датував останню серію квазіавтономних монет Ольвії з ім'ям цього магістрата 193—196 рр., тобто часом громадянської війни в Римі³⁶.

Слід звернути увагу і на формулу датування напису про будівництво терм, яке подано за часом правління легата Нижньої Мезії Косконія Гентіана³⁷. Його ім'я стоїть у пам'ятці перед «батьком міста» Каллісфеном, сином Каллісфена. Це, на нашу думку, свідчить про те, що тоді Ольвія вже перебувала під контролем провінційної адміністрації. Розглянутий напис було зроблено у порівняно короткий період. Тому зміни у взаємовідносинах Ольвії і Римської імперії, а також видання з цього приводу спеціальної імператорської постанови слід віднести до літа 198 р., а початок карбування другої серії ольвійських монет часу правління Септімія Севера, що мало суто провінційний характер, — до 197/198 рр.^{38а}.

Щоправда, Е. Доруція-Бойла на основі відновлення фрагментарного латинського напису з Північної Добруджі зробила спробу переглянути час намісництва Косконія Гентіана і віднесла його до 191—193/194 рр.³⁸ Однак з цим погодитися не можна. По-перше, дослідниця не звернула увагу на ольвійський напис на честь Септімія Севера, із змісту якого випливає, що Косконій Гентіан був легатом Нижньої Мезії саме у 198 р., а не за часів правління Коммода. І, по-друге, відновлення латинського напису з Північної Добруджі дуже проблематичне. Е. Доруція-Бойла дійшла висновку, що в ньому всі імена були подані у скороченнях, що навряд чи могло мати місце³⁹. Все це не дає змоги погодитися з аргументацією дослідниці, і до появи нового переконливого матеріалу час правління легата Нижньої Мезії Косконія Гентіана слід відносити до 193—198 рр.⁴⁰

Отже, передислокація підрозділів римських військ на Дунайському кордоні імперії, а також листування Овінія Тертулла з громадянською общиною Тіри дають можливість припустити, що і ольвіополіти повинні були використати сприятливу ситуацію й звернутися до нового імператора з проханням про певні пільги або допомогу. Не виключено, що на чолі цього посольства міг стояти Каллісфен, син Каллісфена, який багато зробив у цей час для міста⁴¹. Мабуть, після посольства до імператора або легата провінції у місті було почато карбування монет провінційного типу. Трохи пізніше в Ольвії могли бути встановлені ще якісь копії імператорських рескриптів чи листування з цього питання, як це сталося в Тірі. На таку можливість вказують кілька, на жаль, фрагментарних написів з ім'ям легата Нижньої Мезії Овінія Тертулла⁴².

Виходячи з ольвійських монет провінційного типу і епіграфічних пам'яток, вважається, що Ольвія за часів правління Септімія Севера була включена до складу провінції Нижня Мезія. Однак правовий статус міста

потребує певного уточнення, бо останнім часом деякі дослідники торкалися цього питання⁴³. Справа у тому, що Ольвія знаходилася за межами офіційних кордонів Римської імперії, а це, у свою чергу, повинно було позначитися на її статусі. Відомо, що стосовно таких міст, які перебували за межами імперії, але переходили під її юрисдикцію, як правило, приймався спеціальний закон (*lex civitatis*), яким регулювалися взаємовідносини з римською адміністрацією і визначався обсяг прав, наданих громадянській общині у кожному конкретному випадку⁴⁴. Виходячи з провінційного типу монет, початок карбування яких є всі підстави відносити до часу не раніше 197/198 рр., можна стверджувати, що місту було надано права, близькі автономії⁴⁵. Такий правовий статус громадянських общин широко практикувався римською адміністрацією щодо провінційних грецьких міст у східній частині імперії⁴⁶. Він гарантував громадянській общині права внутрішнього самоврядування, які, однак, підлягали контролю з боку легата провінції, під вплив адміністрації якої підпадало те чи інше місто⁴⁷. Тому не дивно, що будівельний напис 198 р. датовано часом правління Косконія Гентіана, а в деяких фрагментарних написах було відновлено ім'я іншого легата Нижньої Мезії — Овінія Тертулла. Враховуючи, що у другій половині II ст. в Ольвії дислокувався римський військовий підрозділ і відбувалося інтенсивне будівництво, можна припустити, що правовий статус міста вже було якось регламентовано римською провінційною адміністрацією⁴⁸. Однак, поза всяким сумнівом, права міста у тому чи іншому обсязі повинні були підтверджуватися Септімієм Севером, оскільки кожний новий імператор спеціальним рескриптом підтверджував або відміняв привілеї, надані його попередником⁴⁹. За часів правління Септімія Севера така процедура була просто необхідною, тому що римський Сенат спеціальною постановою не тільки відмінив усі розпорядження Коммода, а й наказав розтрощити усі його статуї і знищити саму згадку про нього⁵⁰.

Отже, є всі підстави припускати, що близько 197/198 рр. щодо громадянської общини Ольвії було прийнято саме такий законодавчий акт. Причому зміна типології місцевих монет, очевидно, свідчить на користь певного звуження прав, якими місто користувалося до часу правління Септімія Севера. Цей висновок добре узгоджується з тим фактом, що в період правління цього імператора відбувалося загальне упорядкування і зміцнення системи провінційного управління.

Сьогодні важко говорити про конкретний обсяг прав, наданих ольвійській громадянській общині. Однак, виходячи із звичайної правової практики щодо провінційних міст, що отримали статус автономних, можна говорити про те, що ольвіополіти тепер не мали змоги надавати права громадянства і звільняти нових громадян від будь-якої повинності без узгодження з легатом провінції⁵¹. На користь цього опосередковано свідчить і зміст листування тіритів з Овінієм Тертуллом. Присутність у місті римських військ, і в тому числі військовослужбовців XI Клавдієвого легіону, дає можливість стверджувати, що громадянська община не мала імунітету, а повинна була сплачувати певні кошти імперії, мабуть, на утримання римської залоги, як це, приміром, було у Херсонесі⁵². Це підтверджується одним фрагментарним епіграфічним документом, в якому йдеться про посольство до провінції з проханням про відстрочку якихось платежів⁵³.

У зв'язку з цим сумнівним здається датування проксенії (тобто надання громадянських прав) прусійця Маркіана, сина Домніона, та евоката Агафокла часом після 197/198 рр.⁵⁴. Якщо питання про датування проксенії Маркіана вже остаточно розв'язане⁵⁵, то відносно проксенічного декрету Агафокла цього сказати не можна. В. П. Яйленко слідом за видавцем цієї пам'ятки вважає, що її слід відносити до часу правління Септімія Севера⁵⁶. Однак з цим погодитися важко, і ось чому.

Якщо визнати, що Ольвії в правління Септімія Севера надано певний правовий статус або, як ми вважаємо, права автономії, то такий декрет не міг бути прийнятий від імені громадянської общини міста. При цьому

слід враховувати, що у перші століття нової ери інститут проксенії в грецьких містах повністю залежав від Рима і надання прав від імені громадянської общини, як про це свідчить листування тіритів з Овінієм Тертуллом, було неможливо без узгодження з легатом провінції⁵⁷. Крім того, заслуговує на особливу увагу грецьке ім'я евоката. Як відомо, евокати — римські громадяни, яких після шістнадцяти років перебування у преторіанській гвардії знову брали на військову службу спеціальною імператорською постановою. Вони використовувалися імператорською адміністрацією як в Італії, так і в провінціях на посадах досить високого рангу. Причому не тільки у військах як старші центуріони або військові інструктори⁵⁸, а і як виконавці різних доручень, пов'язаних з вирішенням громадянських справ, у тому числі і провінційної адміністрації⁵⁹. Тому в проксенії, яку, на думку В. П. Яйленко, було видано в період зближення Ольвії з Римом, мало б стояти тієї поміни, а не односкладове грецьке ім'я. Якщо згадати повідомлення Діона Хризостома про сильну романофобію ольвіополитів наприкінці I ст.⁶⁰, то наявність у цьому декреті грецького імені Агафокла цілком зрозуміла. А це, в свою чергу, дає змогу відносити цю пам'ятку до другої половини I ст.⁶¹.

На відміну від Тіри і Ольвії, в Херсонесі поки що не знайдено офіційних документів, які можна було б пов'язувати з часом правління Септімія Севера. Однак активна політика римської адміністрації в Нижньому Подунав'ї, а також ряд заходів стосовно громадянських общин згаданих центрів дають можливість припустити, що і Херсонес не залишився осторонь цього процесу.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на датування листування з приводу протиституційного податку⁶². А. Домашевський датував цей документ часом правління Коммода, а точніше 185 або 186 рр., з чим повністю погодився М. І. Ростовцев⁶³. Однак Е. І. Соломонік віднесла цю пам'ятку до кінця II ст.⁶⁴.

У другому листі йдеться про підтвердження наданих раніше місту привілеїв щодо розмірів частки від протиституційного податку, яка надходила у розпорядження громадянської общини. У листі говориться, що херсонесити прикладають копію рескрипту з приводу цього привілея. А це, в свою чергу, дає змогу припустити, що у першому листі містився перелік усіх документів з цього питання, де була і копія «корисного нам рескрипту», вірогідно, Коммода⁶⁵. Якщо це так, що свіділля римських солдатів, які самочинно збільшили свою частку від цього податку, слід відносити до заключного етапу правління Коммода або до часу ослаблення центральної влади у період громадянської війни 193—197 рр. Після перемоги Септімія Севера над Клодієм Альбіном, коли він зайнявся організаційним зміцненням імперії і армії, у херсонеситів з'явилася нагода відстояти свої права. Цим, мабуть, і пояснюється прохання до нового імператора підтвердити надані раніше привілеї. Наприкінці листа чи декрету, херсонесити зверталися з проханням виконати їхню вимогу «більш необхідної за яку нема нічого для людей, що розуміють користь розважливого життя й потяг зберегти благопристойність звичаїв»⁶⁶. Якщо врахувати, що Коммод був скоріше гладіатором, ніж імператором, а своїми вчинками нагадував Тіберія, Калігулу та Деміціана⁶⁷, то цитовані рядки, найімовірніше, були звернені не до нього, а до Септімія Севера.

Не виключено, що звернення херсонеситів до Септімія Севера стало можливим внаслідок зміни солдатів I Італійського легіону в Херсонесі і Хараксі військовослужбовцями XI Клавдієвого легіону, що мало місце між 197 і 202 рр. Показово, що імператор став на бік громадянської общини і у листі до трибуна Атілія Пріміана підтвердив рішення Аррія Алквіада, «тодішнього трибуна», щодо розмірів податку.

І, нарешті, в присвяті Тіта Аврелія Секунда, яке за консулами датується 185 р., був названий трибун I Італійського легіону Флавій Сергіан Сосібій, який, поза всяким сумнівом, командував усіма римськими військами у Тавриді і за своїм рангом виконував ті ж обов'язки, що і Аррій Алквіад, а також Атілій Пріміан⁶⁸. Отже, якщо листування з при-

воду проституційного податку датувати за А. Домашевським і М. І. Ростовцевим, то в ньому мав би згадуватися Флавій Сегріан Сосібій. Все це, як і зміни у складі римських залог у Тавриці та розглянуті законодавчі акти щодо Тіри і Ольвії, говорить на користь того, що листування слід датувати періодом правління Септімія Севера, а точніше, часом між 197 і 202 рр., як на це свого часу вказував В. В. Латишев⁶⁹.

Отже, наведені матеріали свідчать, що після громадянської війни 193—197 рр. римська адміністрація приділяла багато уваги не тільки Дунайському лімесу, а й античним містам Північно-Західного і Північного Причорномор'я, які знаходилися за межами офіційних кордонів Римської імперії. Тіра, Ольвія і Херсонес, очевидно, розглядалися римською адміністрацією як форпости або опорні пункти імперії. За допомогою римських залог, розміщених у грецьких містах, можна було не лише стежити за розвитком подій у степовій зоні, звідки імперії загрожували сармато-аланські племена⁷⁰, але й завдавати превентивних ударів по варварах⁷¹. Заходи римської адміністрації, спрямовані на зміцнення зв'язків з античними центрами регіону, добре узгоджуються із загальними тенденціями діяльності Септімія Севера та його адміністрації, яка спиралася насамперед на провінційну знать, особливо у східних районах імперії. Все це дає можливість зробити висновок, що Тіра, Ольвія і Херсонес були невід'ємною складовою частиною величезного Римського світу і життя їх населення протягом перших століть нової ери значною мірою залежало від імперії. Тому 197—202 рр., очевидно, можна розглядати як своєрідний етап у взаємовідносинах вказаних центрів з Римською імперією. Цілком можливо, що саме в цей час завдяки певній підтримці з боку римської провінційної адміністрації грецькі міста регіону зміцнили своє становище, що врешті-решт допомогло їм аж до третьої чверті III ст. успішно протистояти варварським навалам⁷².

¹ Латишев В. В. Исследования об истории и государственном строе Ольвии. — СПб., 1887. — С. 195—212; Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // Журнал Министерства народного просвещения. — 1900. — март. — С. 140—158 (далі — ЖМНП); Ростовцев М. И. Римская оккупация Ольвии римлянами // Известия археологической комиссии. — 1915. — Вып. 58. — С. 1—16 (далі — ИАК); Репникова Н. И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма // Вестник древней истории. — 1947. — № 2. — С. 228—237 (далі — ВДИ); Кадеев В. И. Херсонес, Боспор и Рим // ВДИ. — 1979. — № 2. — С. 55—76; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые вв. н. э. — Харьков, 1981. — С. 13—36; Цветаева Г. А. Боспор и Рим. — 1979; Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу латинских надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М., 1987. — С. 73—84 (далі — Материалы. 1987); Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 40—58; Карышковский П. О. Клейман И. Б. Древний город Тира. — Киев, 1985. — С. 94—124; Виноградова Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения. — Тезисы докладов. — М., 1990. — С. 27—32 та інші.

² Шелов Д. Б. Указ. соч. — С. 61—62; Spreidel M. P., French D. H. Bithynian Troops in the Kingdom of the Bosphorus // Epigraphia Anatolica. — 1985. — Heft. 6. — P. 97—102.

³ Spreidel M. P., French D. H. Op. cit. — P. 99—100.

⁴ Inscriptiones Latinae selectae. — Berlin, 1916. — Bd. 3. — № 9503; Reinhold M. Marcus Agrippa. — Geneva, 1933. — P. III.

⁵ Strobel K. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. — Bonn, 1984. — S. 107.

⁶ Arr. Acies c. Alanos, 3, 18.

⁷ Ала — кавалерійський підрозділ в римській імператорській армії.

⁸ Цветаева Г. А. Указ. соч. — С. 38; Holdo P. A. Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan. — Oxford, 1980. — P. 181.

⁹ Данина, яку сплачували залежні царі римській провінційній адміністрації.

¹⁰ Luc. Alex., 57.

¹¹ КБН, N 1237.

¹² Zosim, I.31.2. Можливо, спираючись на ці слова Зосіма, деякі дослідники гадали, що боспорські царі і раніше одержували римські субсидії, які йшли на підтримання боєздатності боспорської армії. (Див.: Цветаева Г. А. Указ. соч. — С. 16—17). Однак це слушно лише для середини — третьої чверті III ст. У другій половині II ст., як свідчить Лукіан, навпаки, боспорські царі сплачували щорічну данину імперії.

¹³ Plin. Epp. ad Traj., X, 63—64.

¹⁴ Cass. Dio., 72, 2, 1—4, SHA, Commod., 3, 5; Herodian, I, 6, 4—9.

- ¹³ Olliva P. Pannonia and onset of Crisis in the Roman Empire. — Praha, 1962. — P. 299—306; Колосовская Ю. К. Паннония в I—III вв. — М., 1973. — С. 225—229.
- ¹⁴ Fitz J. A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180—235) // ААН. — 1962. — Т. 14. — fasc. 1—2. — P. 83—89.
- ¹⁵ Зубар В. М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія. — 1990. — N 2. — С. 109—110; Зубар В. М. Новий латинський напис з території Болгарії і деякі питання історії Південно-Західного Криму // Археологія. — 1991. — N 1. — С. 118—127.
- ¹⁶ Зубар В. М. Новий латинський напис. — С. 125—126.
- ¹⁷ Корпус боспорських надписів, N 1237 (далі — КБН).
- ¹⁸ Пор.: Зубар В. М. Новий латинський напис. — С. 124—127.
- ¹⁹ Див., наприклад: Смышляев А. Л. Септимий Север и principes // Вестник МГУ. — 1976. — История. — N 5. — С. 80—81; Самрбелл J. B. Emperor and the Roman Army. 31. B. C. — AD. 235. — Oxford, 1984. — P. 401—414.
- ²⁰ Колосовская Ю. К. Указ соч. — С. 232—237.
- ²¹ Укріплений кордон Римської імперії.
- ²² Негодіап, 3, 10, 1; Fitz J. Der Besuch der Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u. z. // ААН. — 1959. — Т. 11. — fasc. 1—4. — S. 237—263; Fitz J. Military History. — P. 87; Sagnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Północnym wybrzeżu morza Czarnego. — Warszawa: Novaensia, 1988. — S. 144.
- ²³ Aricescu A. Armata in Dobrogea Romană. — București, 1977. — P. 46—47; Aricescu A. In legatura zonele de actiune ale legiunilor Moesice pe teritoriul Dobrogei // Pontica. — 1977. — T. 10. — P. 186—188.
- ²⁴ Kienast D. Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit // Antiquities. — Abhandlungen zur alten Geschichte. — 1966. — Bd. 16. — S. 111.
- ²⁵ Latyshev V. Inscriptions antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropoli. 1916 (Далі — IOSPE), 1², № 322; Ростовцев М. И. Военная оккупация. — С. 4—10.
- ²⁶ Maxfield V. A. The Military Decorations of the Roman Army. — Barkely, Los Angeles, 1981. — P. 234; Fitz J. Honorific titles of Roman Military Units in the 3-rd Century. — Budapest, 1983. — P. 99—106.
- ²⁷ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч. — С. 43; Сон Н. А. Новая латинская надпись из Тире // ВДИ. — 1986. — № 4. — С. 65—67; Карышковский П. О. Посвятительная надпись римских врачей из Тире // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1987. — С. 52—56.
- ²⁸ Карышковский П. О. Эпиграфические памятники Белгород-Днестровского музея // Краткие сообщения Одесского археологического музея АН УССР за 1961. — Одесса, 1963. — С. 107, рис. 3. (далі — КСОАМ).
- ²⁹ Зубар В. М. Новий латинський напис. С. 122 та ін.; Сон Н. А., Зубар В. М. Римський гарнізон Тире і система захисту Нижнемезійського лимеса // Проблеми історії та археології Нижнього Подністров'я: Тезиси доповідей. — Белгород-Дністровський, 1990. — С. 93—96.
- ³⁰ **** Тимчасове об'єднання різних підрозділів римської армії, перед яким стояло спеціальне завдання.
- ³¹ IOSPE, 1², № 4; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч. — С. 123—124.
- ³² Fitz J. Die Laufbahn der Statthalter in der Römischen Provinz Moesia Inferior. — Weimar, 1966. — S. 46; Eck W. Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139 // Chiron. — 1983. — Bd. 13. — S. 224; Doruti-Bollă E. Legatii Moesiae Inferiorae între anii 137—160 // SCIV. — 1989. — T. 40. — N 4. — P. 337.
- ³³ Див.: Зубар В. М., Сон Н. О. До питання про політичний статус Тире середини I ст. н. е. // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 12—15.
- ³⁴ Яйленко В. П. Матеріали. — 1987. — С. 84.
- ³⁵ Латышев В. В. Указ. соч. — С. 196.
- ³⁶ IOSPE, 1², N 174.
- ³⁷ Карышковский П. О. Монетное дело Ольвии во второй половине II в. н. э. // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — Киев, 1986. — С. 32.
- ³⁸ Там же. — С. 33.
- ³⁹ У праці, присвяченій аналізу імен ольвіополітів, С. В. Дячков чомусь пише про Косонія Гентіана, який начебто був ольвіополітом і членом колегії архонтів. (Див.: Дячков С. В. Некоторые вопросы социально-политической истории Ольвии в I—III вв. (по ономастическим данным) // Вестник ХГУ. — 1985. — № 268. — С. 126). Цю помилку слідом за С. В. Дячковим повторив С. Б. Буйських в останній своїй монографії (Див.: Буйських С. Б. Фортифікація Ольвійського государства: первые века нашей эры. — Киев, 1991. — С. 138).
- ⁴⁰ Doruti-Bollă E. Legaten von Moesia Inferior zwischen 190 und 198 // ZPE. — 1985. — Bd. 58. — S. 200—203.
- ⁴¹ Незалежно від мене до аналогічного висновку дійшла й В. В. Крапивіна, використавши ті ж самі нумізматичні та епіграфічні джерела (Ольвия I—IV вв. н. э. — К., 1993. — С. 149—150). Однак авторка з цього дуже важливого факту, з моєї точки зору, зробила невірні висновки.
- ⁴² Doruti-Bollă E. Legaten von Moesia. — S. 198—199.
- ⁴³ Fitz J. Die Laufbahn. — S. 49.

- ⁴¹ На таку можливість є натяк в одному ольвійському написі цього часу. Див.: IOSPE, I², N 42.
- ⁴² IOSPE, I², NN 242, 246, 299; Я й л е н к о В. П. Матеріали. — С. 79—80.
- ⁴³ Б у й с к и х С. Б. Указ. соч. — С. 138—139.
- ⁴⁴ З у б а р В. М., С о н Н. О. Вказ. праця. — С. 14.
- ⁴⁵ Пор.: Л а т ы ш е в В. В. Указ. соч. — С. 197.
- ⁴⁶ A b b o t t F. F., J o h n s o n A. C. Municipal Administration in the Roman Empire. — Princeton, 1926. — P. 40, note 1.
- ⁴⁷ Пор.: Cic. Accus. in Verz., 3, 6, 13; Dig. I, 16, 4, 5; A n d e r s o n J. G. C. Augustan Edicts from Cyrena // JRS. — 1927. — Vol. 17. — Part 1. — P. 41; S h e r w i n - W h i t e A. N. The Roman Citizenship. — Oxford, 1939. — P. 189.
- ⁴⁸ У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що з другої половини правління Андріана і аж до часу правління Марка Аврелія Ольвія не карбувала нових монетних серій. Див.: К а р ы ш к о в с к и й П. О. Монетное дело Ольвии. — С. 26; К а р ы ш к о в с к и й П. О. Монеты Ольвии. — Киев, 1988. — С. 123.
- ⁴⁹ Suet. Tit., 8; J o n e s A. H. M. The Greek City from Alexander to Justinian. — Oxford, 1940. — P. 129—130.
- ⁵⁰ Див.: SHA. Commod., 18—19. Принагідно слід підкреслити, що нині не можна стверджувати, що Ольвію було включено до складу провінції Нижня Мезія (Докл. див.: К р а п и в и н а В. В. Ольвия. — С. 150). Взаємодіє Ольвія з імперією і юридичний статус міста були протягом I — першої половини III ст. більш складними, ніж це уявляється. В. В. Крапивиній. Сьогодні впевнено можна говорити не те, що Ольвію було підпорядковано римській адміністрації, а лише про зміну характеру їх взаємодіє і юридичного статусу міста в бік звуження політичних прав громадянської общини за часів правління Септімія Севера.
- ⁵¹ Пор.: Dig., XXVII, 1, 6, 3; Р а н о в и ч А. Б. Восточные провинции Римской империи в I—III вв. — М.; Л., 1949. — С. 45—46.
- ⁵² IOSPE, I², N 404.
- ⁵³ IOSPE, I², N 54. Судячи із змісту цього документа, можливо, що цей декрет було прийнято на честь Каллісфена, сина Каллісфена.
- ⁵⁴ НО, № 45; Я й л е н к о В. П. Матеріали к «Корпусу лапидарных памятников Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. — М., 1985. — С. 181—186 (далі — Матеріали. 1985).
- ⁵⁵ Научные чтения памяти С. Л. Утвенко // ВДИ. — 1982. — № 3. — С. 190.
- ⁵⁶ Я й л е н к о В. П. Матеріали. 1985. — С. 186; Я й л е н к о В. П. Матеріали. 1987. — С. 80.
- ⁵⁷ М о м м з е н Т. История Рима. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. — М., 1949. — Т. 5. — С. 227.
- ⁵⁸ D o m a s z e w s k i A. Die Rangordnung des römischen Heers. — Köln, Graz, 1967. — S. 75—78; C o l l i n g w o o d R. G., W r i g h t R. P. The Roman Inscriptions of Britain. — Oxford, 1965. — NN 966, 988 etc.; S t r o b e l K. Op. cit. — S. 104.
- ⁵⁹ B i r l e y E. Evocati Aug. A Review // ZPE. — 1981. — 43. — P. 25—29.
- ⁶⁰ Dion Crus., XXXVII, 17; Перві натяки на романофобію, вірогідно, є ще у двох ольвійських написах. Див.: IOSPE, I², № 39; НО, № 42; В и н о г р а д о в Ю. Г. Указ. соч. — С. 28—29.
- ⁶¹ Такий висновок добре узгоджується з палеографією цього декрету, аналіз якого було здійснено Ю. Г. Виноградовим. Користуючись нагодою, висловлюємо йому подяку за це любязне повідомлення.
- ⁶² IOSPE, I², № 404; С о л о м о н и к Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — С. 20—27.
- ⁶³ CIL, III, Suppl., № 13750; Р о с т о в ц е в М. И. Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе // ИАК. — 1916. — Вып. 60. — С. 63.
- ⁶⁴ С о л о м о н и к Э. И. Указ. соч. — С. 26—27.
- ⁶⁵ Пізніше ім'я імператора в листуванні було знищено. Нині важко сказати, коли це було зроблено. У цьому відношенні показово, що в іншому херсонеському написі 185 р. від імені Тита Аврелія Секунда було знищено лише sal(ute) imp(eratoris), а ім'я Коммода залишено. Див.: IOSPE, I², № 417.
- ⁶⁶ Цит. за: С о л о м о н и к Э. И. Указ. соч. — С. 23.
- ⁶⁷ SHA. Commod., 18—19.
- ⁶⁸ IOSPE, I², № 417 коментар.
- ⁶⁹ Див.: Л а т ы ш е в В. В. Херсонесские надписи // Матеріали по археологии России. — 1891. — Вып. 2. — С. 39—40.
- ⁷⁰ Див.: SHA. M. Aug., 22, 1; F i t z J. A. Military History. — P. 92—93.
- ⁷¹ К а р ы ш к о в с к и й П. О. Из истории Тиря в первой трети III в. н. э. // Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР. — Киев, 1980. — С. 76—79; С о н Н. А. К истории позднеантичной Тиря // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. — Киев, 1986. — С. 147—149; З у б а р В. М. Новый латинский напис. — С. 124—126.
- ⁷² Доклад див.: К а р ы ш к о в с к и й П. О. Из истории поздней Ольвии // ВДИ. — 1968. — № 1. — С. 179; К р а п и в и н а В. В. К вопросу о застройке Ольвии во II—III вв. // Античная культура Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 212; Г о р о х о в с к и й Е. Л., З у б а р В. М., Г а в р и л ю к Н. О. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори // Археологія. — 1985. — Вып. 49. — С. 36—37; С о н Н. А. К истории. — С. 149—150.

Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX — початок XX ст.)

Сьогодні, коли в Україні триває період становлення державності, особливо важливим є вивчення суспільних явищ і процесів, що стосуються міжнаціональних взаємин. Процес державотворення вимагає від громадян нашої країни духовної концентрації зусиль представників усіх націй, які становлять населення України, на завданнях зміцнення її економічних і політичних інститутів. Вивчення історії українсько-єврейських взаємин зараз на часі. Територія сучасної України у XIX — на початку XX ст. була чи не найбільшим у світі ареалом розселення єврейського етносу. І сьогодні євреї України одна з найчисленніших національних меншин, що мешкають на її терені. Ті з них, які на межі XIX—XX ст. емігрували до Америки, відіграли помітну роль у формуванні політичної та економічної еліти США. Саме в межах України створювались найбільш масові політичні організації єврейського народу, що згодом стали визначними у формуванні незалежної єврейської держави.

Проте українсько-єврейські взаємини за різних періодів історичного розвитку ще не отримали достатнього наукового висвітлення та комплексного аналізу. Відсутність об'єктивної інформації часто призводить до односторонніх публікацій, в яких історія міжнаціональних стосунків перекручується¹.

Слід зазначити, що за останні шість — сім років побачили світ роботи, присвячені дослідженню окремих аспектів історії єврейських громад певних регіонів України². На жаль, вони не дають цілісного уявлення про взаємозв'язок основних політичних та економічних чинників, що зумовлювали структурні особливості буття основних народів на терені України. Надзвичайно важливим для неупередженого вивчення історичного досвіду міжнаціональних відносин в Україні є визначення того факту, що правове і економічне становище національних груп, які жили на терені України в той час, визначалося, в першу чергу, політичною стратегією Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі, а не ставленням українського народу, який тоді сам був об'єктом національного та економічного гноблення. Такий концептуальний підхід до аналізу міжнаціональних відносин розставляє всі крапки над «і», даючи змогу розглядати факти відомих конфліктів з об'єктивних наукових позицій, коли стає очевидним зацікавленість відповідних імперських сил у розпалюванні міжнаціональної ворожнечі.

Метою цієї статті є висвітлення взаємозв'язків політичного та економічного життя євреїв в контексті їх правового статусу на терені України у XIX та на початку XX ст.

За переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії проживало 1 млн 644 488 євреїв, що становило 8 % загальної кількості населення. За своєю чисельністю євреї в українських губерніях Російської імперії посідали третє місце — після українців — 20 млн 600 тис. та росіян — 2 млн 85 тис.³

Розселення євреїв на терені України нерівномірне. Більшість євреїв мешкала в Київській, Подільській та Волинській губерніях — 1 млн 48 тис. Їх кількість становила — 18,7 %, 14,9 % від загальної кількості населення цих губерній. Понад 140 тис. євреїв проживало в Херсонській губернії — 9,5 % від загальної кількості. Єврейське населення Полтавської, Чернігівської, Катеринославської і Таврійської губерній налічувало близько 235 тис. чол. Серед населення Одеси євреїв було 35,1 %, у Катеринославі — 35 %, в Кременчузі — 45 %, в Полтаві — 20 %, в Херсоні — 30 %, у Керчі — 9,8 %⁴.

На початку 80-х років XIX ст. в губернських та повітових містах України мешкало 613 тис. євреїв; в містечках і заштатних містах — близько

60 тис., в селах — близько 294 тис.⁵. В Дубно євреїв було 72 %, в Луцьку — близько 80 %, в Рівному — 68 %, в Острозі — близько 75 %. У Бердичеві жили майже самі євреї — понад 86 %.

Дещо схожою була й структура єврейського населення в українських землях, що перебували в складі Австро-Угорської імперії. На початку ХХ ст. в Східній Галичині євреї становили 12 % всього населення, а в Буковині — 12,86 %⁷.

Загалом на межі ХІХ—ХХ ст. в Україні мешкало близько 2,3 млн євреїв.

Такий характер розселення євреїв в Україні був обумовлений скерованою політикою уряду Росії щодо євреїв, а саме: формуванням так званої «смуги єврейської осілості». Метою цієї політики було зосередження єврейського населення в західних регіонах імперії, зокрема в Україні, з одного боку, а з іншого, запобігання проникненню євреїв у великоруські губернії. Ця політика послідовно здійснювалась російським царатом протягом всього ХІХ століття. Вперше згадано про «смугу осілості» в іменному указі від 23 грудня 1791 р. Згідно з Положенням від 30 травня 1835 р. до складу «смуги осілості» на Україні увійшли Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії⁸. Майже такою самою «смуга осілості» зберігалася до 1917 року.

Більшість законів та установок, що стосувалися життя євреїв у «смугі осілості», було спрямовано на обмеження їх загальнолюдських прав та економічних можливостей. Серед мотивацій особливих законів щодо євреїв головним було питання віросповідання: євреї, що приймав християнство, звільнявся від будь-яких обмежень, що існували для нього як єврея. Правлячим Сенатом (рішення № 25 1889 р.) визнавалося, що єдиною основою обмеження прав євреїв є їх віросповідання. Безумовно, існували і інші мотиви антиєврейських законів, наприклад, економічний. Але на першому місці було насамперед прагнення імперських політиків до асиміляції єврейського загалу, який дістався Російській імперії під час розподілу Польщі земель. Існування незалежно як в мовному, релігійному чи економічному плані компактно розселеної та досить добре організованої єврейської спільноти по суті становило загрозу для корінних принципів та засад функціонування державної влади в Російській імперії. На кінець ХІХ ст. політика царату щодо євреїв формувалася досить відверто: або асиміляція і підкорення загальнодержавній меті Росії, або еміграція. Вся система законодавчого регулювання життя і діяльності загнаних в «смугу осілості» євреїв була спрямована на те, щоб примусити їх відмовитись від національних та релігійних традицій і, врешті, зробити важкий особистий вибір в рамках сформульованої імперськими політиками жорстокої альтернативи.

Права євреїв було обмежено десятками законодавчих актів та положень. Вони переважно були позбавлені права вибору місця проживання в Російській імперії. Незначні винятки стосувались купців першої гільдії, осіб з вищою освітою, деяких категорій ремісників та осіб, що пройшли рекрутську службу⁹. Але і в «смугі осілості» проживання євреїв дозволялось неповсюдно. Так, згідно з Правилами від 3 травня 1882 р. євреям було заборонено оселятися за межами міст та містечок¹⁰. У західних прикордонних губерніях євреям, за винятком тих, що були приписані до місцевих общин до 27 жовтня 1858 р., не дозволялося оселятися у межах п'ятдесяти верст від кордону. 1893 року із «смуги осілості» євреїв було виключено місто Ялта; у Севастополі, звідки євреїв було виселено згідно з Височайшим Указом від 20 листопада 1829 р., з 1866 року було дозволено проживати лише євреям — почесним громадянам та купцям першої та другої гільдій. За височайшим велінням 1827 року євреїв було виселено з міста Києва. Другого грудня 1861 року Державною Радою дозволено проживати у Києві євреям-купцям першої та другої гільдій, але згодом це право збереглося лише за купцями першої гільдії, а проживання ре-

шти дозволялося лише у Либідській та Пłosкій частинах Києва. В інших районах міста євреям дозволялось тимчасове перебування лише з дозволу Головного місцевого керівництва. У разі вибуття з тих чи інших причин з першої гільдії євреї зобов'язані були разом із своїми сім'ями та домо-чадцями повернутись у «смуго осілої».

Поза «смугою осілої» обмежувалось право євреїв навіть на віросповідання. Згідно з Височайше затвердженим рішенням Державної Ради від 18 червня 1892 р., євреї, що припустився без дозволу начальства прина-родного богомоління, мав бути покараний грошовим стягненням на суму до 13 000 крб.

Поза «смугою осілої» євреям дозволялося лише тимчасове, строком до 6 тижнів, перебування з поважних причин: 1. для успадкування власності; 2. для розв'язання справ у судових чи урядових установах; 3. для торгових справ, пов'язаних з поставленням товарів у «смуго осілої». Навіть євреї-візники не мали права залишати «смуго осілої» на строк більший, ніж 2 тижні.

У межах «смуги осілої», а також в інших місцях, де окремим категоріям євреїв дозволялося постійне місце перебування, вони мали право на придбання нерухомої власності. Але це загальне правило було обставлено численними обмеженнями. У самій «смузі осілої», поза межами міст та містечок, з 1882 р. було призупинено укладання купчих, заставних, а також орендних договорів на ім'я євреїв. Згодом всім без винятку євреям було заборонено придбання від поміщиків та селян землі у губерніях, підвідомчих Віленському та Київському генерал-губернаторам, тобто, у 9 західних губерніях. Власникам маєтків, також як і для їх спадкоємців та правонаступників, заборонялось будь-яким чином передавати маєтки в оренду чи управління євреям. Останнім дозволялось лише бути винокурами та орендаторами корчем, а також орендними управителями млинів при маєтках, цукрових, скляних заводів та гуралень, керівництвом якими вимагало технічних знань та власного оборотного капіталу. У західних губерніях євреям не дозволялось бути пайовиками чи акціонерами цукрових заводів. Нарешті у межах п'ятдесяти верст прикордонної смуги євреям, за невеликим винятком, не дозволялося володіти нерухомим майном.

У місцях, де євреям було дозволено лише тимчасове перебування, їм заборонялася торгівля товарами під загрозою відповідальності за ст. 1171 Положення про покарання (конфіскація товарів та висилання). Ця стаття застосовувалася дуже широко, нерідко об'єктом репресій ставали і ті євреї, яким було надано право постійного проживання поза «смугою осілої».

Антисемітська політика царату поширювалась і на дітей та юнацтво. В 1886 та 1887 рр. міністру народної освіти було надано право обмежувати кількість учнів-євреїв середніх учбових закладів. У «смузі осілої» кількість учнів-євреїв було обмежено 10 %, в інших місцевостях — 5 %, у Москві і Петербурзі — 3 %. Це процентне обмеження поширювалось на вищі учбові заклади. До престижних учбових закладів євреїв взагалі не приймали. Навіть приватне навчання єврейських дітей було піддано суворому контролю та регламентації. Єврейські вчителі-меламеди зобов'язані були одержувати свідоцтво на це звання від училищного керівництва і мали викладати тільки ті учбові дисципліни, які було зазначено у цих свідоцтвах, за програмами, що затверджувались просвітницьким керівництвом. Починаючи з 1893 р. меламеди мали переоформлювати свої свідоцтва щорічно¹.

Виняткові обмеження існували і щодо прав євреїв на державну чи суспільну діяльність. До 1835 р. за євреями взагалі не визнавалось право на державну службу. Згодом деякі послаблення зроблено для євреїв-медиків. В 1882 р. було визнано можливим заміщення євреями посад військових, лікарів та фельдшерів у межах 5-процентної норми.

Згідно із земським положенням 12 червня 1890 р. було встановлено, що євреї не допускаються до участі в земських виборчих зборах та

їздах, а отже, не можуть бути обраними на земські посади. Нове міське положення 11 червня 1892 р. взагалі усунуло євреїв від участі у міських виборах та від заміщення посад, що стосувалися міського суспільного управління. Навіть у місцях масового проживання число євреїв, що могли бути обрані до складу Думи чи Зібрання, не могло перевищувати 10 % від загальної чисельності обраних.

Обмежено було і право євреїв виконувати обов'язки присяжних засідателів. Згідно з Судовим Статутом від 19 липня 1877 р. кількість євреїв, що були занесені до списків присяжних засідателів, мала відповідати відсотку євреїв — мешканців даного повіту. Не допускалось призначення єврея на посаду старшим присяжних засідателів. У справах про злочини проти віри участь євреїв в складі присяжних засідателів заборонялася. Згідно з височайшезатвердженим 5 червня 1884 р. рішенням Державної Ради дія зазначених правил поширювалася на Катеринославську, Полтавську, Таврійську та Херсонську губернії. Обмежувалась і кількість адвокатів із числа євреїв. Починаючи з 1889 р. заміщення посад присяжних повірених особами нехристиянських віросповідань вимагало особистого дозволу міністра юстиції.

Позбавляючи євреїв більшості прав царський уряд не забував вимагати від них ретельного виконання обов'язку у захисті Російської імперії. Починаючи з 1827 р. євреї піддавались посиленій рекрутській повинності: щорічно в рекрути з євреїв забирали по 10 чоловік з 1000. Крім того, за податні недоїмки євреїв обкладали додатковою рекрутською повинністю, з розрахунку 1 рекрут за кожні 2000 крб. недоїмки. Починаючи з 1886 р. документи на право торгівлі чи промислу євреям почали видавати тільки згідно з призовним свідоцтвом. У разі ухилення єврея від військового призову на його сім'ю накладався грошовий штраф 300 крб. Згідно з офіційними даними за період з 1874 по 1892 рр. на військову службу було призвано 173 434 новобранців-євреїв, що перевищувало аналогічні показники для інших національних груп. Але навіть ставши вояками російської армії, євреї залишались об'єктом недовіри та постійного контролю. Новобранці з євреїв не призначались у карантинну та прикордонну службу, у морське відомство і в жандармські команди. У Варшавський та Кавказький округи не призначались навіть ті євреї, які прийняли православ'я. Починаючи з 1889 р. євреї не допускалися на службу при військових частинах як капельмейстери. Вільнонаймані з числа євреїв, починаючи з 1887 р., не допускалися до екзаменів на офіцерський чин. Нижні чини єврейського віросповідання, не зважаючи на вислугу строків і на виконання відповідних умов, не одержували звань портупей-юнкерів чи кандидатів на крашу посаду. Не дозволялось навчання євреїв і в юнкерських училищах.

Протягом XIX ст. в Російській імперії діяла спеціалізована система підвищеного оподаткування євреїв. З 1794 р. було встановлено, що євреї за дозвіл на міщанські та купецькі промисли мають платити подвійну подать порівняно з особами християнського віросповідання. Таке подвійне оподаткування поширювалось і на жінок. Подвійний податок було відмінено у 1817 р. Починаючи з 1844 р. було запроваджено «коробочний збір» з євреїв¹². Останній існував у двох варіантах: загальний та допоміжний. Загальний збір — це податок на споживання євреями м'яса. Внаслідок цього євреї з «смуги осілости» досить рідко могли дозволити собі споживання м'яса, що шкідливо відбивалося на їх фізичному стані. Податок збирався з кожної одиниці забитої на кошер скотини, з кожної птиці, з продажу кожного фунта кошерного м'яса. Допоміжні збори брались як податок на успадковане майно, з промисловості, що належала євреям, з доходів від здачі в оренду лавок, амбарів і домашніх помешкань, що належали євреям. Сюди ж відносились податки за використання єврейського одягу. З 1844 р. почали збирати податок за запалення свічок при зустрічі суботи. Тільки з цього податку євреї мали щорічно платити 230 тис. крб. Окремий податок збирався з єврейських друкарень. З 1862 р.

євреям дозволено друкувати єврейські книги, але при цьому було встановлено платню за кожний типографський верстат.

Слід сказати, що імперський уряд не обмежував свою політику щодо євреїв лише юридичними та податковими утисками. Починаючи з кінця 70-х років XIX ст. в правлячій верхівці Російської імперії набирають сили прихильники ще більш різкого антисемітського курсу. Щоб прискорити розв'язання єврейського питання, ставку було зроблено на силові акції, так звані «погроми». Формальним приводом до масового терору щодо єврейського населення стало вбивство народовольцями царя 1 березня 1881 р. Вже всередині квітня у Єлизаветграді спалахнули люті антиєврейські погроми, що швидко перекинулись на інші міста та містечка. На початку травня відбувся погром в Одесі. Весною та влітку 1881 р. вирубувач зазнали понад 100 єврейських общин. Криваві погроми тривали у Києві, Варшаві, а навесні 1882 р. у місті Балта. Державна влада не втручалася у жорстокі сутички, коли грабували та калічили сотні невинних людей, гвалтували жінок, ганьбили релігійні святині. Ставлення правлячої верхівки до євреїв досить відверто було виявлено міністром внутрішніх справ Російської імперії Ігнат'євим, який заявив, що, «західний кордон для євреїв відкритий». Офіційна політика «захисту корінного населення від єврейської експлуатації» завершилася у формі цілої низки репресивних антиєврейських декретів, що були запропоновані губернськими комісіями, так званих «Тимчасових правил» від 3 травня 1882 р. Згідно з ними євреям заборонялося проживати в селах навіть у «смузі осілости», володіти нерухомістю за містами і орендувати землю, відкривати торгові заклади у неділю та християнські свята. Щоб зігнати євреїв з місць традиційного проживання, деякі містечка було переведено у статус сіл. У 1891 р. майже 20 тис. єврейських ремісників вислано з Москви. Зрозуміло, що відверті антисемітські акції та висловлювання правлячої верхівки Російської імперії розв'язували руки тисячам місцевих чиновників та поліцаїв для здирницьких дій щодо євреїв, які здавалися безсилими та беззахисними. В таких умовах унеможливлювались основні форми легітимної економічної активності єврейського населення, яке в основній своїй масі поставилося у нелюдські умови, змушувало до постійної боротьби за виживання.

На кінець XIX ст. (за даними 1897 р.) у промисловості «смузи осілости» було зайнято близько 1/3 єврейського населення. У сільському господарстві працювало 3—4 відсотки євреїв; в торгівлі — понад 40; перебувало на державній службі та мало «вільні професії» (лікарі, юристи, літератори тощо) — 5; прислуга, службовці приватних компаній, поденники — близько 5; решта — діяли в невиробничій сфері, священики, військовослужбовці, а також особи «без певних занять», лави яких часто поповнювалися за рахунок торговців, посередників, орендарів, що збанкрутували¹³.

Кількість ремісників-євреїв у «смузі осілости» протягом XIX ст. постійно зростала. З початку століття кількість євреїв-ремісників майже потроїлась. Це було зумовлено адміністративними заходами. У 1856 році з'явився закон, що дозволив євреям-механікам, майстрам тимчасово проживати поза «смугою осілости». А з 1875 р. євреї-ремісники могли там торгувати лише продуктами власного виробництва.

В «смузі осілости» серед ремісників переважали кравці й шевці. Відомий статистик О. Суботін писав: «Євреї-ремісники, скупчені в місцях постійного мешкання, постійно потребують замовлень і випрошують за свою роботу мізерну платню... Критичний стан місцевих ремісників посилюється ще й тим, що більшість з них не має постійної роботи. Замовлення, що вони одержують — випадкові, і вони вихоплюють їх один у одного. Внаслідок цього вони дуже часто не мають ніякої роботи, а, одержавши замовлення, поспішають його виконати і працюють вночі...»¹⁴. Деяким єврейським ремісникам вдавалося перебиратися до великих міст і розширювати виробництво. В кінці XIX ст. промисловими кравецькими майстернями в Києві володіли євреї Людмер, Сольцер, Кравець; палітур-

ними майстернями — Зігенфельд, шкіряним виробництвом — Кобець, ювелірною справою — Маршак. За даними 1897 р. середня кількість робітників на єврейських фабриках у південно-західних губерніях становила 47,7 чол., у південних губерніях — 22,2 чол. Виробництво єврейських переробних підприємств у 1897 р. у південно-західних губерніях становило в середньому 37,7 тис. крб., металургійних та металобробних підприємств Катеринославської губернії — 57,1 тис. крб.¹⁵

Наведені факти щодо участі євреїв у промисловому виробництві, безумовно, стосуються лише українських губерній, які входили до складу «смуги осілості» Російської імперії. Відповідні показники у Східній Галичині та Буковині, що на той час були провінціями Австро-Угорщини, були іншими. З числа 811 183 євреїв-мешканців Галичини у 1900 р. у промисловості було зайнято 232 917 (28,7 %) ¹⁶. Загалом євреї становили 36,3 % від числа зайнятих у промисловості мешканців Галичини ¹⁷. Така велика кількість єврейських робітників була обумовлена значною урбанізацією єврейського населення Галичини — майже 60 % євреїв проживало у містах та містечках. У 1900 р. євреї становили 28 % мешканців Львова. В інших 19 містах Східної Галичини євреї — 45,6 % населення у 1880 р. та 38,5 % у 1910 р. ¹⁸.

У Буковині на початку ХХ ст. євреїв налічувалося 33 % всього населення. Серед мешканців Чернівців — 32 %. За даними на 1886 р. на 446 ремісників християнського віросповідання припадало 307 ремісників-євреїв ¹⁹. Слід зазначити, що кінець ХІХ — початок ХХ ст. на Буковині та в Галичині був часом бурхливого розвитку промисловості і торгівлі. Не остання роль в цих процесах належала емансипації євреїв Австро-Угорщини, відмінення т. зв. окремих податків, що ними раніше обкладалися євреї.

Значно менше, порівняно з ремісництвом, була зайнятість євреїв у сільськогосподарському виробництві — 3—4 %. Це обумовлено непослідовною, а часто й суперечливою урядовою політикою щодо участі євреїв у землеробстві. Ще згідно з Положенням від 31 січня 1804 року євреям заборонялось в губерніях Малоросійських та Новоросійських мати оренди «понад битими шляхами та в селах» ²⁰. За законами 1864 та 1867 років євреї позбавлялися прав оренди у сільській місцевості за винятком шинків, млинів, цукрових та скляних заводів.

В той же час мали місце і деякі заходи щодо залучення євреїв до землеробської праці. 26 грудня 1844 року видано «Положення щодо євреїв-землеробів», яке дозволило євреям переходити в хліборобський стан. Надавався наділ — 5—8 гектарів з державних земель, який не можна було продавати, здавати в оренду. Надавалося право набувати приватної власності, селитися на приватних землях. Впроваджувалися різні пільги для хліборобів. 1849 року утворено спеціальні ощадні і допомогіві каси для євреїв-поселенців. Завдяки цим діям темпи залучення євреїв до землеробства на півдні України значно зросли. За ревізією 1851 р. на Херсонщині налічувалось 25 єврейських колоній, а на Катеринославщині — 32 ²¹. На початку ХХ ст. в землеробських колоніях в «смугі осілості» мешкало 13 тис. єврейських родин (76 тис. чол.) ²².

Традиційним напрямом участі євреїв в економіці України була оренда землі. З розвитком товарно-грошових відносин, особливо після реформи 1861 року, зросла роль крупних орендарів-євреїв, які, в свою чергу, здавали землю в оренду селянам. Таким чином частина селянських господарств інтегрувалась в систему ринкових відносин. Продукція постійно поступала на ринок, тому що гроші були необхідні для орендної плати, купівлі реманенту тощо. Після реформи 1861 року деякі поміщики не могли інтегруватися в нову систему економічних відносин і змушені були або здавати землі в оренду, або й взагалі їх продавати. Це збігалось з інтересами орендарів, які іноді мали непоганий прибуток. Так, в 1872 році на Київщині, Поділлі, Волині 914 євреїв орендували в 914 маєтках 516 958 десятин землі, сплачували поміщикам 1 509 тис. карбованців, прибуток мали 3 600 тис. На Чернігівщині в 600 маєтках в руках євреїв-орендарів перебувало 40 % всієї орендної землі ²³. Але у 1882 році введено у дію «Тимчасові правила»,

згідно з якими євреям заборонялось укладати договори оренди поза містами. Навпаки, на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, євреям дозволялось землеволодіння: лісові площі, орні та випаси. Напочатку XX ст. в Східній Галичині великі землевласники-євреї володіли вже близько 250 тис. гектарів землі.

Взагалі слід сказати, що залучення євреїв до сільськогосподарського виробництва у регіонах України, які входили до складу Росії і Австро-Угорщини, мало свої особливості. На кінець XIX — початок XX ст. у селах Східної Галичини мешкало 36,6 % євреїв²⁴. У сільському господарстві та лісництві працювало 116 098 євреїв, що становило 14,3 % від загальної кількості трудящих²⁵. Більш як 15 000 євреїв мали власні господарства, з них великих господарств — близько 500²⁶. Але більшість євреїв, які працювали у сільському господарстві, володіли наділами в 2,5—3 га і ледь могли прогодувати власні сім'ї²⁷. Недарма Іван Франко писав, що «переважна більшість євреїв в нашій землі навіть бідніша та нещасливіша за наших селян»²⁸. Р. Ярошевич — український лікар, депутат австрійського парламенту у 1897 р. зазначав, що головною потребою його єврейських пацієнтів була їжа. Щодо рекомендацій посилити харчування майже завжди відповідав мовчазний, але красномовний жест²⁹. Цим сказано все. Схожою була ситуація і в Буковині, що також належала на той час Австро-Угорщині. Звідси випливає, що серед єврейського населення Східної Галичини мала місце різка соціально-майнова диференціація: на одному полюсі перебувало кілька тисяч багатих землевласників та орендарів, а на другому — багатотисячна єврейська біднота.

Майже 40 % євреїв, що проживали в Україні у кінці XIX ст., вимушені були жити з торгівлі³⁰. Якщо порівняти цей показник з початком XIX ст.³¹, то питома вага євреїв України, які були задіяні у торговельно-посередницькій діяльності, зменшилась у 2 рази. Єврейська торгівля в кінці XIX ст. переважно була дрібною. Лише 10 % з них забезпечували собі стабільне існування, решта постійно потерпала від банкрутства. Так, на той час в Бердичеві у єврейських крамничках жінки виторговували по 40—50 чи 70 копійок на день³².

Подібною була й ситуація у Галичині. Хоча в торговельно-посередницькій діяльності і брало участь 34,5 % єврейського населення³³, але здебільшого мова йшла про дуже дрібну торгівлю. Прибуток таких торговців міг становити 3—5 гультенів на тиждень, чого ледь вистачало на суботні халу та свічки³⁴. На протилежному полюсі суспільства перебувала невелика, але впливова група крупної єврейської буржуазії. На відміну від Російської імперії у Австро-Угорщині євреї мали відносно вільний доступ до участі в акціонерних товариствах, посідали міцні позиції у банківській справі, нафтових компаніях.

У Правобережній Україні єврейському капіталу вдалось вибороти собі лише окремі ніші, як правило, в сфері переробки сільськогосподарської продукції: цукрова промисловість й гуральництво. Протягом XIX ст. в українських губерніях Російської імперії відбувався постійний спад виробництва дрібних гуралень, результатом чого були банкрутства їхніх власників — дрібних єврейських промисловців, за рахунок яких поповнювались лави людей «без певних занять», а отже — єврейської бідноти. Введення державної монополії спричинило занепад приватного гуральництва — цілого напрямку економічної діяльності євреїв у «смузі осілости».

Безумовно, існували і великі капіталісти єврейського походження, що мали вплив на владні структури — Бродські, Гальперіни та інші, але вони становили швидше виняток. Чим більше економіка Російської імперії індустріалізувалась, тим менше євреїв допускалося до участі у великій промисловості. Не останню роль в цьому відіграло те, що з 1890 р. було введено обмеження щодо участі євреїв в статутних фондах акціонерних товариств і товариств на паях.

Підсумовуючи наведені дані щодо соціально-демографічних та економічних умов життя єврейського населення в Україні кінця XIX — початку XX ст., можна констатувати, що майже 5,51 млн євреїв Російської

імперії існували в умовах безмежної сваволі владних структур, на межі фізичного виживання. Жорстока антисемітська політика царату ставила майже перед кожним євреєм, що мешкав в українських губерніях Російської імперії, з небаченою гостротою проблему індивідуального вибору своєї долі у контексті відношення до свого народу, його традицій та суспільного буття — з одного боку, і до народу, серед якого він жив, і держави, до якої належав — з іншого. Діапазон можливих рішень був дуже обмеженим — або асиміляція, або еміграція. Існування єврейських громад в традиційних рамках не відповідало жодній з частин триєдиного гасла Російської імперії — «самодержавіе, православіе, народность». Тоді, коли законодавчі та економічні утиски видавалися владним структурам недостатніми, застосовувалася випробувана зброя імперських стратегів — погроми³⁵.

Серед найважливіших наслідків такої політики щодо єврейського населення була масова еміграція, в першу чергу — за океан. У 1881—1914 рр. понад 2,5 млн євреїв залишило місця постійного проживання у Східній Європі; 2 млн з них переселилося до США, біля 300 тис. — у Південну Америку, Канаду, Палестину, і ще біля 350 тис. — в країни Західної Європи³⁶. Євреї емігрували не тільки зі «смуги осілості», а і з Галичини, де вони, як відомо, користувалися громадянськими свободами. За період 1881—1914 рр. з Галичини за океан виїхало 350 тис. євреїв³⁷. Це обумовлено досить важким економічним станом, в якому перебувало єврейське населення Галичини. Еміграція з Росії активно стимулювалась жажливими погроми. Показовим є різке зростання кількості євреїв — емігрантів після погромних кампаній 1881—1882 рр. Коли євреїв виселили з Москви у 1891 р., до США емігрувало 111 тис. євреїв. У наступному — 137 тис., тоді як впродовж попередніх років кількість емігрантів була вдвічі меншою³⁸. Після погромів 1905—1906 рр. з Російської імперії емігрувало понад 200 тис. євреїв, з них 154 тис. — в США. Еміграція євреїв з території України не минулась безслідно для її економічного розвитку, також як і не могла не позначитись на розвитку політичних процесів, що відбувалися в тодішній Російській імперії та Австро-Угорщині. Однак ця проблема потребує окремого наукового дослідження.

Звичайно, стаття не вичерпує усіх проблем українсько-єврейських взаємин в кінці XIX — початку XX ст. в правових та економічних умовах, що були зформовані діючими на той час на терені України імперськими владними структурами. Але із наведених фактів можна зробити деякі висновки.

По-перше, основним чинником, що визначав правове та економічне становище євреїв на терені України була державна політика Російської та Австро-Угорської імперій. Якщо для Російської імперії типовою була стратегія державного антисемітизму, спрямована на асиміляцію або витіснення єврейського населення з країни, то австро-угорська імперська політика базувалась на емансипації євреїв і навіть, певною мірою, на використанні їх як фактора впливу у Галичині та Буковині. В той же час, навіть за умов відносних політичних свобод, єврейське населення українських територій Австро-Угорщини існувало в умовах жорстокого економічного гноблення, наслідком чого була масова еміграція.

По-друге, широкомасштабна, багаторічна кампанія державного антисемітизму російських правлячих кіл, соціально-економічна нестабільність, міжетнічні конфлікти стали могутнім фактором пробудження небаченої до цього часу політичної активності та революційної готовності мільйонних єврейських мас, які мешкали на українських територіях Російської імперії.

¹ Antisemitism. Word Report 1995, The Institute of Jewish Affairs. The American Jewish Committee. — P. 232.

² Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ 22—23 листопада 1993. — Київ, 1994; Пам'ятати заради життя. — Київ, 1993; Єврейське населення півдня України: історія і сучасність. — Запоріжжя, 1995; Єврейське населення півдня України: Дослідження і документи. — Запоріжжя, 1994.

- ³ Фальборк Г., Чарналуцкий В. Национальное собрание. — СПб, 6. г.
- ⁴ Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. — СПб, 1884. — С. 5—10.
- ⁵ Еврейское население. — С. 10—48.
- ⁶ Там же. — С. 10—13, 24, 32.
- ⁷ Пасманик Д. С. Судьбы еврейского народа. — Б. м., б. г. — С. 90—91.
- ⁸ Полное собрание законов. — Б. м., б. г. — Т. X. — № 8054.
- ⁹ Голлицы Н. Н. Русское законодательство о евреях. — СПб, 1886; Гимпельсон Я. И. Законы о евреях. Систематический обзор действующих законоположений о евреях. — СПб, 1914—1915. — Т. I—II; Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающийся евреев от 1649—1873 гг. — СПб, 1874; Лозина-Лозинский М. А. Систематический сборник разъяснений правительствующего сената по делам в жительстве евреев. — СПб, 1902; Мыш М. И. Руководство к русскому законодательству о евреях. — СПб, 1890; Оршанский И. Г. Русское законодательство о евреях. Очерки и исследования. — СПб, 1877; Сапанов А. П. Польско-литовское и русское законодательство о евреях. — Витебск, 1884.
- ¹⁰ Гессен Ю. И., Граф Н. П. Игнатьев и временные правила 3 мая 1882 года. — Право, 1908. — № 30—31.
- ¹¹ Евреи в общей школе. — СПб, 1914.
- ¹² Гессен Ю. И. К истории корочного сбора в России. — СПб, 1911.
- ¹³ Самарцев И. Г. Еврей в Україні на початок XX ст. — Укр. іст. журн. — 1994. — № 4. — С. 27.
- ¹⁴ Суботин А. По черте еврейской оседлости. — СПб, 1883. — С. 42.
- ¹⁵ Самарцев И. Г. Еврей в Україні. — С. 28.
- ¹⁶ Bevölkerung und Vienstang von Galizien nach der Zählung vom: 31 Dezember 1869. — Vienna, 1871; Вузе́к J. Stosunki zawodowe i społeczne ludności w Galicyi według wyznania i narodowości na podstawie spisu ludności z 31 grudnia 1900 r. // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. — Tom XV, zeszyt 2. — Lwiv, 1905.
- ¹⁷ Німка J.-P. Ukrainian-Jewish antagonism in Galicia // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. — Edmonton, 1990. — P. 116.
- ¹⁸ Rosenfeld M. Die polnische Judenfrage: Problem und Lösung. — Vienna-Berlin, 1918. — P. 77.
- ¹⁹ Безаров А. Из истории евреев на Буковине / XIX — начало XX вв. // Еврейська історія та культура України. — Київ, 1994. — С. 23.
- ²⁰ Полное собрание законов. — Т. XXVIII. — 1804. — 9.XII. — № 21547.
- ²¹ Мицюк О. Аграризация жидівства. — Прага, 1932. — С. 32; Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. — Одесса, 1901.
- ²² Брамсон Л. Поездка в Южно-Русские еврейские колонии. — СПб, 1894.
- ²³ Суботин А. По черте еврейской оседлости; Труды этнографическо-статистической экспедиции. — III. — 1878. — С. 215.
- ²⁴ Lestschinsky J. Das idische folk in tsifern. — Berlin, 1922. — P. 99.
- ²⁵ Вузе́к J. Stosunki zawodowe.
- ²⁶ Німка J.-P. Ukrainian-Jewish antagonism in Galicia. — P. 131.
- ²⁷ Rapenheimer, Rabinowitsch. Zur Lage der Jüdischen Bevölkerung in Galizien. — Frankfurt, 1904. — P. 40, 69, 70.
- ²⁸ Збірник праць Єврейської історично-археологічної комісії. — Київ, 1929. — С. 75.
- ²⁹ Machler R. The Economic Background of Jewish Emigration from Galicia to the United States // VIVO Annual of Jewish Social Science. — 1952. — P. 259.
- ³⁰ Пасманик Д. С. — С. 112.
- ³¹ Мицюк О. Аграризация жидівства. — С. 7, 14.
- ³² Суботин А. По черте еврейской оседлости. — С. 29.
- ³³ Німка J.-P. Ukrainian-Jewish antagonism. — P. 115.
- ³⁴ Zetterbaum M. Klassengegensätze bei den Juden // Neue Zeit. — 1893. — № II. — P. 41—42.
- ³⁵ Ашер А. Погромы 1905 року: самочинність чи заплановане насильство // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 5—6; Матеріали для історії антиєврейських погромів в Росії, том I. — Петроград, 1919. — том 2. — Петроград, 1923.
- ³⁶ Эттингер Ш. Очерк истории еврейского народа. // Ч. V. Новое время. — Библиотека Алия, 1990. — С. 532.
- ³⁷ Там же. — С. 533.
- ³⁸ Там же. — С. 533; Фортберг К. Еврейская эмиграция. — Киев, 1908.

Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів *

№ 12

Протокол наради з питань монтажу та експлуатації
стаціонарної системи пиловловлювача об'єкту «Укриття»

Согласовано
Начальник инспекции ГАЭН на ЧАЭС Г. С. Максаков

21 листопада 1989 р.**

Утверждаю
Главный инженер ЧАЭС Н. М. Сорокин

Согласовано
Заместитель начальника КЭ
при ИАЭ по науке А. А. Боровой

Рассмотрев проект стационарной системы пылеподавления, предложения представителей организации, разработчика проекта и КЭ при ИАЭ им. И. В. Курчатова, совещание отмечает:

1. Для монтажа распылителей стационарной системы пылеподавления объекта «Укрытие» необходимо использовать шесть проходок № № 4, 6, 12, 17, 19, 21 в трубном перекрытии.

2. Все указанные проходки заняты соединительными кабелями системы температурного контроля.

3. Штатная система температурного контроля развала реактора блока № 4 (проект ВНИПИЭТ) смонтирована в ноябре 1986 г., имеет 16 каналов температурного контроля (шкала 0 + 400 С). Кроме этого, над развалом реактора блока № 4 имеется 36 точек температурного контроля системы «Шатер».

4. Все вышеперечисленные датчики температурного контроля являются регламентным контролем, но в настоящий момент не имеют достаточной информативности.

5. Для исключения засорения распылителей стационарной системы пылеподавления после ее использования необходимо промывать систему горячей водой с расходом 5 м³ на одну промывку.

Рассмотрев все вышеизложенное, совещание предлагает:

1. Для монтажа распылителей стационарной системы пылеподавления демонтировать в проходках № № 4, 6, 12, 17, 19, 21 кабели штатной системы температурного контроля развала реактора блока № 4, обрезав их на входе в проходки и сбросив вниз. Ответственный: РЦ-4, КЭ при ИАЭ.

2. Демонтировать щиты с приборами температурного контроля в помещении 5004. Ответственный РЦ-4.

3. Разрешить использовать воду в количестве 5 м³ для промывки стационарной системы пылеподавления.

Для выполнения пп. 1,2 настоящего протокола ЧАЭС РЦ-4, КЭ при ИАЭ совместно с представителями организаций разработчиков «Регламента» выработать техническое решение с обоснованием безопасности и учетом вывода контролирующих систем, которое согласовать с Госатомэнергонадзором СССР, ИЭА им. И. В. Курчатова и ВНИПИЭТ.

* Закінчення. Початок див: Укр. іст. журн., 1996, № 3.

** Дата затвердження.

Результаты работы оформить актом, на основании которого внести изменения в «Регламент».

От ЧАЭС

Начальник ЦРБ В. Т. Коротков

Начальник РЦ-4 Г. И. Рейхтман

Урядовий архів Кабінету міністрів України, ф. Р-2, оп. 15, спр. 22 — 67 Б, арк. 121—122. Оригінал.

№ 13

Доповідна записка Держпроматомнагляду СРСР Раді Міністрів СРСР про стан безпеки в атомній енергетиці***

14 лютого 1990 р.

Заместителю председателя

Совета министров СССР г. Рябову Л. Д.

В соответствии с Вашими поручениями от 05.08.89 № ПП-19959 и от 25.10.89 № ПП-29906 и в порядке подготовки к совещанию в Совете министров СССР (поручение от 06.02.90 № ПП-5128) направляю доклад Госпроматомнадзора СССР «О безопасности атомной энергетики».

В. М. Малышев

Атомная энергетика страны является важной составной частью энергетического комплекса страны. Планирование ее устойчивого развития в будущем требует обеспечения высокого уровня безопасности проектируемых и действующих АС и невозможно без трезвой оценки ее сегодняшнего состояния. К сожалению, ни эксплуатирующие организации, ни органы надзора не обладают сегодня универсальной апробированной и широко применяемой за рубежом методикой определения уровня безопасности наших АС.

Такое определение проводится в настоящее время методом экспертных оценок путем выявления соответствия действующим в стране правилам и нормам по безопасности, а также привлечением сведений о надежности работы блока АЭС (количество внеплановых остановок, отказов, ошибок персонала и т. д.).

Комплексная скрупулезная проверка соответствия безопасности наших АЭС для всех этапов жизненного цикла (выбор площадки, проектирование, сооружение, эксплуатация) рекомендациям МАГАТЭ и нормам других стран не проводилась, хотя по отдельным этапам мы имеем опыт соприкосновения с международной экспертизой.

Важнейшими являются этапы эксплуатации и ввода в эксплуатацию АЭС, т. к. именно на этих этапах выявляются недоработки предыдущих этапов, и в первую очередь могут проявиться факторы опасности...

Таким образом, устойчивость работы АС в 1989 г. улучшилась по сравнению с 1988 г. Однако, сравнивая интенсивность внеплановых остановок — 2,6 остановок в год на реактор — с аналогичным показателем в других странах, имеющих заметное развитие атомной энергетики, нельзя говорить о достижении мирового уровня. Страны с передовыми технологиями имеют этот показатель на уровне от 0,1 до 1,2 остановок в год/реактор (Финляндия, Япония, Франция, ФРГ, США) ...

Анализируя состояние эксплуатационной безопасности, надо остановиться на нескольких моментах.

Важной составляющей обеспечения безопасности АЭС является квалификация персонала, его готовность к выполнению возложенных на него функций, связанных с безопасностью, овладение оператором, его техническими и административными руководителями культурой безопасности.

Рост темпов развития атомной энергетики страны в свое время не был подкреплен соответствующими мерами по подготовке большого количества

Можно констатировать, что работа с персоналом очень далека от достижения мировых стандартов, при этом при общей тенденции к снижению количества неплановых остановок доля нарушений по вине персонала, в т. ч. руководящего, растет.

Заслуживают самого серьезного внимания организационные структуры АЭС. Традиционно они построены по иерархическому принципу, который, если судить по данным наших коллег из западных стран, является далеко не экономичным и, что самое главное, не оптимальным с точки зрения обеспечения безопасности. Наши производственные структуры допускают двойное, а иногда и тройное подчинение персонала, одни и те же вопросы, важные для безопасности, находятся в ведении различных руководителей, важные для безопасности работы выполняются разными группами людей, формально не связанных друг с другом и не несущих персональной ответственности за работу в целом.

Старые структуры совершенно не пригодны для многоблочных АЭС большой мощности, однако ни анализа, ни проработок новых схем управления производством на АЭС нет. В инициативном порядке на свой страх и риск эту работу ведет только Запорожская АЭС.

В значительной степени сегодня вопросы эксплуатационной безопасности АЭС определяются объемами и качеством выполняемых ремонтов. В будущем влияние ремонтов на безопасность еще более возрастет из-за старения оборудования, выработки им своего ресурса. В 1989 г. из 40 запланированных на блоках ремонтов выполнено только 34 с суммарным перепростоем 13 блоков в течение 340 суток. Каждый пятый блок при выходе из ремонта останавливался для устранения возникающих дефектов. Низкая квалификация ремонтного персонала, отсутствует учебная база для его подготовки. Ситуация в ремонте чрезвычайно осложнена плохой оснащенностью АЭС специальным оборудованием, средствами малой механизации, материалами и запчастями. До настоящего времени отсутствует положение о порядке замены оборудования, выработавшего ресурс.

Неудовлетворительная оснащенность АЭС оборудованием и оснасткой для обслуживания и ремонта, современными средствами диагностики состояния металла, сварных соединений, электронного и электротехнического оборудования значительно осложняет возможности гарантированного поддержания безопасности АЭС на первоначальном уровне в течение длительного промежутка времени. Неудовлетворительные структуры в первую очередь сказываются на организации ремонта и технического обслуживания АЭС и надо признать, что трудно ожидать возможности эксплуатации энергоблоков без опасной деградации оборудования в межремонтный период...

Вопросы ввода АЭС в эксплуатацию и эксплуатации (включая техническое обслуживание, ремонт, ревизии и инспекции) не стали до настоящего времени предметом рассмотрения проектов, проектом не предлагаются и не обосновываются меры по обеспечению безопасности АЭС в течение проектного срока службы АЭС.

Остается сложной противопожарная обстановка, особенно для старых блоков с неразделенными системами безопасности и горючим кабелем...

Решение ряда проблем обеспечения противопожарной защиты АЭС требует серьезных научных проработок и экспериментальных проверок (проблема старения силового кабеля, защита его от коротких замыканий, эффективность применяемых противопожарных систем и разработка новых). Проблемы обеспечения пожарной безопасности в АЭ требуют постоянного и пристального внимания, т. к. пожар — это очень высокая вероятность получения отказа по общей причине с трудно предсказуемыми последствиями (Игналинская АЭС, 1988 г.; Белоярская АЭС, 1979 г.; Армянская АЭС, 1982 г.).

С самого начала развития АЭ в стране не была разработана и принята концепция обращения с радиоактивными отходами (РАО), что создало чрезвычайно напряженную обстановку вокруг этой проблемы и всей АЭ. Нет и сегодня проработанных путей решения этой задачи, нет отраслевой программы. На многих АС проектные емкости хранилищ как жидких, так и

твердых РАО либо уже исчерпаны, либо близки к исчерпанию. Не разработаны водно-химические процессы, предотвращающие высвобождение нерастворимых фаз, известны случаи повреждения емкостей с РАО и поступления РАО в окружающую среду. Технологически не отработан ни один из способов переработки РАО на площадке АС — битумирование, глубокое упаривание, прессование, сжигание. Тем более это относится к процессам транспортировки и захоронения. Особая проблема — высокоактивные РАО РБМК (отработанное топливо — ОТВС). Сегодня они накапливаются на территории АС, при этом накопленный запас радиоактивных продуктов в ОТВС уже превышает их наличие в работающих реакторах. Емкости хранения отработанного ядерного топлива (ХОЯТ) близки к исчерпанию. При сегодняшних темпах их заполнения и отсутствия решения к этому времени проблемы вывоза ОТВС с РБМК на переработку или для захоронения не может продолжаться эксплуатация Ленинградской АЭС — после 1992 — 1993 гг., Курской АЭС — после 1993 г., Чернобыльской АЭС — после 1995 г.

Проблема сбора, переработки, хранения и захоронения РАО с учетом складывающегося общественного мнения становится одной из центральных болевых точек АЭ и требует самых эффективных усилий для своего решения...

Во многом вопрос оценки реального уровня эксплуатационной безопасности АС в нашей стране и сравнение его с мировым уровнем осложнен тем, что эксплуатируемые в настоящее время в СССР атомные станции разрабатывались в основном в 60 — 70-е годы и по принятым в их проектах решениям во многом не соответствуют современным требованиям по безопасности. Несмотря на выработанный к этому времени в мире подход к обеспечению безопасности АС, в нашей стране при проектировании не предусматривались резервные щиты управления, необходимые системы охлаждения активной зоны, не производилось разделение кабельных потоков систем защиты и управления и др. В наибольшей мере это относится к АС в ВВЭР ранних модификаций (ВВЭР-365 и ВВЭР-440 типа В-179 и В-230) и с уран-графитовыми реакторами (АМБ, ЭГП-6, РБМК-1000, РБМК-1500)...

Изложенное выше, а особенно отсутствие защитной оболочки, когда даже при разуплотнении контура теплоносителя и тем более при частичной разгерметизации твэл выбросы за пределы санитарно-защитной зоны могут потребовать срочной эвакуации населения, позволяет ставить вопрос о необходимости ускоренного решения проблемы прекращения эксплуатации таких энергоблоков.

Другими предпосылками, требующими тщательно рассматривать вопрос о выводе из эксплуатации указанных энергоблоков, являются:

- выработка ресурса оборудования (АМБ, ЭГП-6, ВВЭР-365, ВВЭР-440, РБМК-1000);

- наличие ограничений на условия эксплуатации реакторов (проблема хрупкой прочности корпусов ВВЭР-440, исчерпание зазора «ТК-графит» в РБМК);

- отсутствие проектов реконструкции с оценкой достигаемого в результате реконструкции уровня безопасности энергоблоков (для энергоблоков с ВВЭР-440 имеется только концепция реконструкции с учетом разрыва грубопроводов ограниченного диаметра; для АС с РБМК отсутствует даже концепция реконструкции);

- отсутствие экономической обоснованности объемов реконструкции с учетом достигаемого уровня безопасности...

На основе полученных экспертных исследований технического состояния оборудования и систем энергоблоков разработать и представить для реализации обоснованные материалы по каждому энергоблоку;

- предельный (возможно сниженный) уровень тепловой мощности энергоблока с учетом его индивидуальных особенностей, состояния систем оборудования;

- программы и графики испытаний систем безопасности и автоматики в близком к реальному режиму и с необходимой частотой;

- порядок оснащения оборудования, трубопроводов, систем и агрегатов дополнительными, современными средствами диагностики (контроля влажности, активности, вибрации, температуры...), т. е. создание разветвленной сети первичной диагностики появления протечек теплоносителя с максимальным использованием штатных систем;

- пересмотренные величины уставок сигнализации, защит и блокировок (пределов и условий) с целью более оптимального их воздействия на безопасность РУ;

- специальный «щадящий» режим эксплуатации с учетом индивидуальных особенностей энергоблока и его технического состояния;

- программу замены (модернизации) оборудования, узлов и агрегатов, исчерпавших эксплуатационный ресурс, сроки низкотемпературного отжига корпуса реактора;

- оценку зоны возможного радиоактивного загрязнения для всех сценариев развития аварии (в том числе и запроектных аварий) с учетом ограниченного времени от момента аварии до выхода значительных количеств радиоактивных продуктов за границы АС и СЗЗ.

На основе проектно-конструкторских и научно-исследовательских работ и обоснований необходимо реализовать на указанных блоках:

- системы диагностики оборудования и трубопроводов, узлов и систем, важных для безопасности, на основе приборов и датчиков для ранней диагностики выявления протечек теплоносителя (датчики появления влажности, температуры, вибрации, т. е. набор первичных средств обнаружения малых течей — предвестников больших аварий);

- замену тепломеханического и электротехнического оборудования, средств контроля и управления, отработавших эксплуатационный ресурс и физически не могущих далее выполнять свои функции;

- увеличенный ремонтный период либо сокращенный межремонтный цикл в целях обеспечения расширенного объема ежегодного контроля металла и оборудования;

- мероприятия по уплотнению помещений для локализации радиоактивных веществ, повышению эффективности систем безопасности и энергообеспечения.

Важно за период ремонтной кампании проводить тщательную оценку технического состояния систем, узлов и оборудования и его физического износа с учетом всех предыдущих режимов эксплуатации, на основании чего давать оценку срока дальнейшей эксплуатации конкретного оборудования.

На случай сильного пожара необходимо предусмотреть мобильные передвижные источники энергоснабжения для автономной, оперативной запитки потребителей СБ, независимые безопасные и защищенные трассы прокладки кабеля от потребителя до места установки автономного источника энергоснабжения и выполнить простую, но совершенно надежную систему оперативного подключения аварийного кабеля к автономному источнику.

В целях снижения риска неприемлемого воздействия на окружающую среду и население необходимо разработать более конкретные «Планы защиты населения...» с учетом всех уточненных условий эксплуатации блоков. Должны быть уточнены программы подготовки (переподготовки) эксплуатационного персонала, главной задачей которых должна стать подготовленность персонала к управлению авариями...

В целях повышения уровня проектирования атомных станций принято постановление Совета Министров СССР (1987 г.), в котором, в частности, предусматривается назначение генеральных конструкторов атомных станций, в задачи и ответственность которых входят все аспекты создания атомных станций от технического задания до достижения проектных показателей. При этом предусматривалось, что генеральные конструкторы реакторных установок, турбогенераторных установок, АСУ ТП ведут свои разработки по заданию, утвержденным генеральным конструктором АС.

Это важнейшее решение Совета Министров СССР остается невыполненным, генеральные конструкторы АС не назначены, положение о взаимодей-

ствии генеральных конструкторов, генпроектантов АС и научных руководителей не утверждено.

В связи с этим установившийся порядок разработки проектов АС остается прежним, не оправдавшим себя.

Действующие в стране строительные нормы и правила создают также условия, при которых генеральный проектант не заинтересован брать на себя и не берет ответственность за проект АС в целом, как продукт, реализуемый при ее проектировании, сооружении, наладке и сдаче в эксплуатацию. Проекты АС не содержат важнейших разделов по проведению пусконаладочных работ, порядку ввода АС в эксплуатацию, по эксплуатации АС и снятию с эксплуатации, по метрологическому обеспечению измеряемых параметров и измерительных каналов. Остается трудной проблемой взаимная увязка требований со стороны реакторных установок к станционным системам, требований при разработке АСУ ТП и спецсистем. При этом границы ответственности главных конструкторов РУ, АСУ ТП и генерального проектанта не всегда однозначны и вызывают трудноразрешимые коллизии. Проекты атомных станций не содержат программ обеспечения качества на стадиях проектирования, сооружения и эксплуатации. Применяемые технические решения, связанные с обеспечением надежности и безопасности, в отдельных, но немаловажных случаях не подтверждены расчетами и экспериментами. И в то же время применяемое оборудование и системы слабо оснащены средствами контроля и диагностики с элементами дистанционного управления и автоматизации. Автоматизация технологических процессов, сбора и представления информации операторам, выработки советов оператору сильно отстает от достигнутого уровня на зарубежных АЭС (Франция, Япония, ФРГ).

Медленно внедряется метод количественно-вероятностного анализа безопасности и риска, широко используемого за рубежом и позволяющего оптимизировать применяемые решения по обеспечению безопасности, находить слабые места, разрабатывать процедуры по управлению тяжелыми авариями и ослаблению последствий таких аварий для персонала, населения и окружающей среды.

В проектах АС остается еще значительное количество отступлений от требований действующих норм и правил, что требует разработки и реализации всякого рода компенсирующих мероприятий, в основном организационных, расширяющих ответственность оперативного персонала, увеличивающих объемы регламентных проверок и технического обслуживания. Недоработки проектов ложатся тяжелым грузом на плечи персонала.

Есть опасения, что и при разработке проекта АЭС-88 с реактором ВВЭР-1000 повышенной безопасности перечисленные недостатки проектирования не будут устранены и этот проект не будет все-таки соответствовать показателям качества, надежности и безопасности, достигнутому на современных АЭС, сооружаемых за рубежом. Это опасение вызвано еще и тем, что многие мероприятия по повышению безопасности АС с реактором ВВЭР-1000 (СМ-88-ВВЭР) остаются невыполненными, особенно это касается научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ...

Для повышения качества проектов и обоснования безопасности АС необходимо проектирование АС и разработку оборудования для них перевести на новый уровень проектирования (автоматизация), экспериментального и расчетного обоснования, ускорить разработку и внедрение сквозной системы обеспечения и контроля качества.

В текущем году комитетом были рассмотрены проекты на строительство энергоблоков Белоярской АЭС и Южноуральской АЭС с реакторами БН-800, расширение Балаковской АЭС, технические обоснования безопасности вводимых энергоблоков Запорожской, Южноукраинской и Смоленской АЭС. Анализ рассмотренных проектных материалов показывает, что министерствами не выполнено постановление директивных органов об улучшении проектов атомных станций...

Необходимо создать единую государственную службу изысканий площадок строительства, прогноза особых (природных и техногенных) воздей-

ствий на потенциально опасные объекты; ввести в практику общественное обсуждение материалов по выбору площадок АС в регионе их размещения.

Важно в возможно сжатые сроки решить вопрос о назначении генеральных конструкторов АС (с учетом образования Минатомэнергопрома СССР и вхождения в это министерство организаций и предприятий генеральных конструкторов РУ, генеральных проектантов АС, научных руководителей проектов РУ, разработчиков спецсистем РУ, средств контроля и диагностики, ядерного топлива, систем транспортировки свежего и отработавшего топлива, систем переработки и захоронения радиоактивных отходов), разработать положение о взаимодействии и взаимной ответственности генеральных конструкторов АС, генеральных конструкторов РУ, систем и оборудования РУ и АС, генеральных проектантов АС и научных руководителей по проблемам разработки РУ и АС.

Необходимо уточнить действующие и разработать необходимые новые нормативные документы (СНиПы), регламентирующие порядок, требования и ответственность участников разработки проектов АС, имея в виду установить ответственность генеральных конструкторов АС в полном объеме за АС как конечный продукт проектирования вплоть до сдачи в промышленную эксплуатацию на проектных параметрах и с проектными технико-экономическими показателями, а также ответственность за проектную безопасность ядерной, радиационной и экономической безопасности при эксплуатации АС.

Масштабы и качество сегодняшних научных исследований, проектных, конструкторских и технологических разработок отстают от возрастающих требований научно-технического прогресса и безопасного развития атомной энергетики.

Обоснованность принимаемых технических решений, связанных с протеканием аварийных процессов и поведением оборудования и материалов в этих условиях, во многих случаях является неудовлетворительной. Многие из принятых проектных пределов и критериев взяты из зарубежной практики без достаточно серьезного обоснования применения к нашим условиям и материалам. Так, например, неоднозначны отечественные данные по взаимодействию циркония оболочек твэл с водяным паром, мало обоснованы данные по выходу радиоактивных продуктов из твэл при его разрушении, поведению и распространению радиоактивных продуктов в контуре и в локализирующих системах. Этот список вопросов можно продолжить; специалистам хорошо известна эта проблема слабости нашей научно-технической базы, истоки которой относятся еще к 70-м годам. Характерным показателем этого факта явилось отсутствие у нас достаточно серьезных научных экспериментальных данных и экспериментальных установок, которые могли бы представить интерес для зарубежных партнеров, прежде всего США, в наметившемся сейчас сотрудничестве.

В условиях, когда почти весь существующий в стране потенциал научно-исследовательских, проектно-конструкторских и эксплуатационных ресурсов в области атомной энергетики сосредоточен в рамках одного министерства, представляется крайне важным разработать правовые и материальные условия для создания независимой, высококвалифицированной экспертизы, роль которой в обеспечении безопасности АЭ трудно переоценить.

Необходим также переход от формального нормирования безопасности на основе детерминистского подхода к более доказательному на основании комбинации детерминистского и количественно-вероятностного подхода с достаточным математическим моделированием протекающих процессов при солидном экспериментальном обосновании, включающем как проектные, так и запроектные аварии, использованием результатов стендовых испытаний оборудования и систем, концепции риска. При правильной постановке целей, организации работы и обеспечении финансирования вполне реальной может быть признана задача приведения в 5-летний срок отечественных подходов к обеспечению безопасности к достигнутому мировому уровню. Конечно, такая постановка вопроса может породить некоторые проблемы для наших проектантов, конструкторов и изготовителей, однако даль-

нейшее отставание от достигнутых мировым ядерным сообществом понимания проблем и нормирования безопасности приведет к тому, что наша атомная энергетика не только окончательно покинет международный рынок, но под сильным давлением мирового общественного мнения начнет сворачиваться внутри страны.

Проблема обеспечения качества оборудования и элементов, поставляемых на АС, и качества сооружения АС по-прежнему остается для нас проблемой высокого порядка, которая может свести на нет положительные сдвиги по другим направлениям. Из-за низкой надежности Госатомэнергонадзор СССР был вынужден запретить применение некоторых видов оборудования. Показатели качества и надежности ряда оборудования остаются далеко не достаточными, чтобы обеспечить необходимый уровень безопасности. Хорошо известны проблемы и их экономические последствия, которые порождены низким качеством парогенераторов для АЭС с реакторами ВВЭР-1000 и безуспешными пока попытками обеспечить приемлемое качество при создании проектов АСУ ТП и комплектующих изделий для нее. Обе проблемы серьезно сказываются на авторитете отечественной АЭ как внутри страны, так и за рубежом.

Представленная выше не оптимистичная картина сложилась не сейчас и хорошо известна специалистам. Неудовлетворительное состояние в той или иной степени характерно для всех этапов создания и жизненного цикла АС.

Имеется достаточно общая причина. Причина нынешнего состояния АЭ есть отражение общего состояния нашего народного хозяйства в последние десятилетия. В первую очередь, на наш взгляд, надо переводить все действующие в АЭ стороны на новые формы взаимоотношений, создать истинную заинтересованность и ответственность организаций за безопасное развитие АЭ. Решение этой проблемы в АЭ, очевидно, связано с решением аналогичной проблемы во всей стране.

В этих условиях, когда организации и люди *не могут* или *не хотят* выполнить то, что требуется, весьма проблематична эффективность работы надзорного органа теми методами, которые сейчас практикуются. Невозможно за спиной каждого проектанта, изготовителя оборудования, оператора АЭС поставить инспектора, который контролировал бы каждое их действие. Система надзора может иметь смысл, если у поднадзорных есть свои стимулы делать все правильно, а органам надзора необходимо оценивать и контролировать правильность понимания и оценки ими своих задач, правильность оценки ими своих сил и возможностей выполнить работу, за которую они берутся, поправлять или наказывать при промахах и ошибках. Такой вид контролирующей деятельности в западной практике называется лицензированием.

В нашей стране отсутствует закон, устанавливающий правовую основу и принципы безопасного использования атомной энергии в СССР, защиты жизни, здоровья, имущества граждан и окружающей среды от возможных негативных воздействий атомной энергии. На общегосударственном уровне не определен порядок регулирования общественных отношений на всех стадиях получения, преобразования и использования атомной энергии в народном хозяйстве. В законодательном порядке не закреплены права организаций и отдельных граждан в отношении их деятельности, связанной с атомной энергией. Отсутствие закона является одной из причин того, что в стране не сложилась стройная эффективная система регулирования вопросов безопасности атомной энергетики^{***}.

В стране не существует государственного органа, отвечающего за регулирование всего комплекса вопросов безопасности атомной энергии. К этой работе привлечены Госпроматомнадзор СССР, Минатомэнергопром СССР, Минздрав СССР, МВД СССР, Госкомгидромет СССР, Госкомприрода СССР, ГО СССР и т. д. Но ни одно из всех этих ведомств не является в полной мере государственным регулирующим органом...

В условиях перехода отраслей на полный хозрасчет и самофинансирование важно создать также условия, при которых деятельность всех орга-

низаций и предприятий в области использования атомной энергии с нарушением требований безопасности была бы экономически невыгодной. Введение соответствующих экономических санкций к трудовым коллективам и должностным лицам предлагалось Госатомэнергонадзором СССР в 1988 г. Целесообразно еще раз вернуться к рассмотрению этого вопроса.

Отсутствие закона негативно сказалось и на состоянии норм и правил (НТД) по безопасности. Во-первых, их обязательность декларируется только самими этими НТД; во-вторых, сложившаяся в отсутствие закона система их разработки, согласования и утверждения привела к «окаменению» системы НТД. В практике большинства развитых стран разработку НТД, их утверждение осуществляет регулирующий орган. Регулирующий орган может привлечь и привлекает к разработке НТД и другие организации. Однако окончательное решение по проекту документа принимает регулирующий орган и персонально отвечает перед государством за необходимость и достаточность устанавливаемых нормативов по безопасности.

Приватна колекція. Оригінал.

*** Наводяться фрагменти. Повністю див.: Зб. док. і матер. «Чернобыльська трагедія».

**** 8 лютого 1995 р. в Україні затверджено закон «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», а 30 червня 1995 р. — закон «Про поводження з радіоактивними відходами».

№ 14

Ухвала наради в управлінні Південно-Західного округу Держпромаатомнагляду СРСР про результати перевірки ЧАЕС

г. Киев

9 квітня 1990 р.

Присутствовали:

Председатель совета округа *Демьяненко А. И.*, начальник УЮЗО ГПАН СССР;

члены совета округа — *Кордюк А. Г.*, заместитель начальника УЮЗО ГПАН СССР, *Завальнюк А. Г.*, заместитель начальника УЮЗО ГПАН СССР, *Хромов В. Ф.* — начальник ОИНЭР УЮЗО ГПАН СССР; *Стовбун В. В.*, *Нигматуллин Н. Р.*, *Зинченко О. Я.*, *Манько А. П.*, *Романенко В. Н.*, гос. инспекторы ОИНЭР УЮЗО ГПАН СССР;

секретарь совета округа — инженер-инспектор ОИНСМН *т. Корецкий А. А.*

В работе совета округа приняли участие члены комиссии по комплексной проверке Чернобыльской АЭС: *Чебров В. Д.*, *Кочкин А. К.*, гос. инспекторы ОИНЭР; *Якубенко В. С.*, *Колесников В. У.*, *Ковалев А. Н.*, *Королев А. Е.*, *Бреус А. А.*, инженеры-инспекторы ОИНЭР УЮЗО ГПАН СССР, а также приглашенные: зам. председателя ГПАН СССР *т. Штейнберг Н. А.*, зам. начальника отдела МАЭП СССР *т. Смышляев А. Е.*, директор Чернобыльской АЭС *т. Уманец М. П.*, главный инженер ЧАЭС *т. Сорокин Н. М.*

Советом округа рассмотрены результаты комплексной проверки Чернобыльской АЭС, проведенной комиссией управления ЮЗО в период с 11.03.90 по 23.03.90 г. В ходе работы совета округа принята к сведению информация начальника инспекции *т. Масакова Г. С.*, заслушан отчет о принятых мерах главного инженера Чернобыльской АЭС *т. Сорокина Н. М.*

На основании изложенного советом округа установлено следующее:

Чернобыльская АЭС после аварии на 4-м блоке 26 апреля 1986 г. работает в составе 3-х энергоблоков, предельно допустимым уровнем тепловой мощности реактора установлена величина 3200 мВт, однако обоснование предельно допустимой величины мощности и давления в КМПЦ отсутствует.

ТОБ АС и ТОБ РУ для 1-ой очереди ЧАЭС отсутствуют. Технологические регламенты по эксплуатации энергоблоков Чернобыльской АЭС не

оформлены в установленном порядке, имеется ряд серьезных недостатков, в частности:

не содержат раздела по действиям персонала при отказах в СБ или выводе в ремонт оборудования систем безопасности;

не дополнены требованиями об обязательном определении подкритичности реактора до начала выполнения ядерноопасных работ;

не отражают внедрение БАЗ;

не содержат требования о заглушении реактора при обнаружении пожара в определенных кабельных помещениях;

не предусматривает проверку защит по мощности и скорости нарастания мощности в малом диапазоне, защиты по обезвоживанию КО СУЗ и обесточиванию секции б кв собственных нужд после останова реактора перед их введением;

не содержит рекомендаций по оптимальному распределению оперативного запаса реактивности;

не содержат требований к состоянию блоков, в которое они должны быть переведены в случаях возникновения на них аварийных состояний, например, в случаях отклонения от условий, оговоренных п. 8.4, 8.5, 8.6 «Технологического регламента по эксплуатации 3-го блока...»

Оборудование, выработавшее ресурс в 1989 г., заменено не было, нет гарантий, что оно будет заменено в 1990 г., тем более, что в 1990 г. у определенной части оборудования ресурс также заканчивается.

При этом на Чернобыльской АЭС установлено и находится в работе большое количество морально устаревшего оборудования, как, например, СЦК «Скала», КИП, платы логики СУЗ, датчики контроля энерговыделения и т. д.

После 1986 г. персонал на ЧАЭС обновлен практически полностью, что привело к снижению уровня профессиональной подготовки, увеличению количества отказов и других нарушений в работе АС. Это не способствовало укреплению технологической дисциплины и созданию удовлетворительного морально-психологического климата в коллективе эксплуатационников, тем более это можно утверждать сейчас, когда существуют такие объективные факторы, ухудшающие морально-психологическое состояние персонала, как:

сложная радиационная обстановка в районе г. Славутича;

растущая тревога о возможных медико-биологических последствиях работы в зоне ЧАЭС;

неясность перспектив ЧАЭС;

негативное отношение общественности к ЧАЭС.

Все энергоблоки Чернобыльской АЭС не соответствуют современным требованиям к безопасности, не соответствуют требованиям нормативных документов по безопасности СПБ, ПБЯ, Пу и БЭ АЭС и др. Предусматриваемая постановлением СМ СССР № 105-40 от 28.01.89 г. «О дополнительных мерах по обеспечению безопасности атомной энергетики» реконструкция энергоблоков ЧАЭС не позволит довести их до соответствия требованиям НТД по безопасности; так, в частности, не предусматривается создание СЛА на блоках № 1, 2; разделение кабельных потоков систем безопасности; за МПА по-прежнему принимается авария с разрывом трубопровода Ду-300, а не Ду-800; не будет достигнута независимость каналов СБ и т. д.

СМ-88-РБМК, реализуемые в настоящее время, не имеют обоснования необходимости и достаточности, отдельные мероприятия, выполняемые в комплексе с другими, дают отрицательный эффект, в связи с чем, например, неоднократно перенастраивались кв. стержней СУЗ, часть стержней РР переводилась в УСП, а затем снова в РР. Надо прямо сказать, что выполнение некоторых мероприятий СМ-88-РБМК, в частности, перевод на топливо обогащением 2,4 % не подкреплено достаточными мерами ядерной безопасности, т. к., например, в процессе увеличения к-ва ТВС 2,4 % обогащения снижается величина подкритичности реактора; следовало бы формировать зону с топливом 2,4 % на стоящих реакторах (с проведением необходимых физических экспериментов, а не в процессе работы реакторов на мощности);

остається недостигнутою величина парового коефіцієнта реактивності на рівні 0,3 $V_{эфф}$ (достигнутая величина составляет $V_{эфф}$).

С учетом изложенного следовало бы ожидать, что низкий уровень безопасности ЧАЭС, связанный с объективными факторами, практически независимыми от ЧАЭС, будет компенсироваться соответствующими организационными мероприятиями, в частности, высокой технологической дисциплиной и квалификацией персонала, соответствующей организацией эксплуатации, однако результаты комплексной проверки свидетельствуют об обратном.

1. Уровень организации эксплуатации неудовлетворителен. Так, на станции на момент проверки не были распределены основные функции, должностные обязанности и ответственность между руководством АЭС. Должностные инструкции персонала, включая руководящий, имеют серьезные недостатки, в частности, не конкретизировано, в какой части каких параграфов, глав тех или иных документов по безопасности несет ответственность соответствующее должностное лицо. В части должностных инструкций не установлен порядок замещения, действия при авариях, объемы знаний с перечислением конкретных глав, параграфов, соответствующих НТД по безопасности, как правило, не установлены. По положениям о цехах и отделах ЧАЭС имеется много замечаний, в том числе по порядку утверждения и согласования их, по перечням документов, по взаимоотношениям с другими цехами и отделами. Ведение такой эксплуатационной документации, как журналы учета ПАТ, проведение инструктажей, административных и технических распоряжений, заявок на вывод в ремонт оборудования, не требующего разрешения диспетчера на Чернобыльской АЭС, ночных обходов, поставлено неудовлетворительно, свидетельствует о слабой работе инспектирующих и контролирующих органов ЧАЭС, непосредственно их руководителей.

2. Состояние технологической дисциплины также нельзя считать удовлетворительным. Как установлено комиссией УЮЗО, на ЧАЭС допускается нарушение «Технологического регламента...». 10.01.90 г. в см. № 1 был выведен из резерва рабочий ДГ-5 при нахождении в ремонте резервного ДГ-1 блока № 1, 2 (п. 8.4.2); распоряжением № 78 от 11.07.89 г. выводились из резерва все АПН 1-го блока.

Не соблюдается установленный порядок контроля за состоянием СБ при производстве ядерно опасных работ, например, при проверке отсутствовали записи в журналах НСРЦ, НСБ о состоянии арматуры, электросхем их при операциях по опорожнению всасывающего (напорного) коллектора ГЦН.

Нарушается «Регламент технического обслуживания и проверок систем, важных для безопасности»: так, в оперативных журналах НСБ, НСРЦ, старшего оператора ГЦН отсутствуют записи по результатам обхода СБ — СА-ОР, САКП и т. д.

Выборочной проверкой установлено нарушение «Инструкции по контролю исправности СБ и систем», важных для безопасности ЧАЭС в части оформления заявок и технических распоряжений на вывод в ремонт отдельных элементов СБ. Так, вывод в плановый средний ремонт 1 АПН-3 по заявке № 126 ТЦ-1 от 11.03.90 г. не согласован ОЯБиКН, а соответствующее техническое распоряжение № 421 не подписано ГИС.

3. Имеется ряд существенных замечаний по состоянию ядерной безопасности ЧАЭС. Так, например, не обеспечивается контроль некоторых эксплуатационных параметров, как, например, величина массового паросодержания на выходе из ТК, непрерывный контроль за максимальной линейной мощностью ТВЭЛ; на блоке № 3 были случаи превышения мощности ТК с ТВС; не обеспечивается достаточный контроль за предельно допустимой температурой графита (08.03.90 г. на блоке № 3 в период с 22 час. 24 мин. до 22 час. 51 мин., температура графита была выше 750 °C — предельной, установленной регламентом).

Персонал ЧАЭС в отношении оформления паспортов РУ подошел формально, в результате чего паспорта на РУ блоков 1, 2, 3 неверно отражают

состояние активных зон (на блоках 1, 2 суммарная загрузка превышает общее число ТК в реакторе; на блоке № 3 неверно указано, что один ТК используется для облучения кремния); характеристики СУЗ не соответствуют действительному состоянию.

4. Организация и проведение работ по учету, хранению и транспортировке РАО выполняются с нарушением требований НТД. Так, отсутствует сортировка отходов по степени активности, вывоз РАО производится без упаковки их в специальную тару, транспорт для перевозки РАО не имеет паспортов, не является специализированным, санитарные паспорта на РАО не оформляются. Контроль плотности емкостей ХЖО фактически отсутствует. На ЧАЭС нет установок по переработке РАО.

5. Как уже указывалось выше, квалификация персонала в связи с его заменой снизилась. Например, в ЦТАИ по штатному расписанию средняя группа квалификации оперативного персонала должна быть 6,3, а фактически она составляет 5,4 на 1-й очереди, 5,7 на 2-й очереди.

В течение подконтрольного срока эксплуатации на оборудовании ЦТАИ 1-го блока после последнего ремонта было 200 дефектов, 3-го блока — 140 дефектов, в том числе на оборудовании СУЗ-54 дефекта, АиТЗ-104, КИП-182.

Большое количество дефектов вызвано в т. ч. недостатком квалификации ремонтного персонала. Так, по штатному расписанию в лаборатории СУЗ должно быть 6 слесарей 6 разряда — фактически 2, в лаборатории АТЗ нет 50 % слесарей 6 разряда, в лаборатории КИП — 40 %. В штатном расписании ЧАЭС, составленном в соответствии с приказом МАЭ № 47 ДСП от 19.12.88 г. для руководящих оперативных работников, предусмотрена резервная седьмая смена, которая укомплектована частично — из 20 человек имеется 13, при этом не хватает 2-х НСС, 1-го НСБ, 1-го НСТЦ, 1-го ИУР, 2-х СИУТ; не прекращается практика командирования персонала с других АЭС, в том числе высшего оперативного. Так, в момент работы комиссии УЮЗО на ЧАЭС работало 2 НСБ с Курской АЭС.

6. Работа УТП ЧАЭС по подготовке персонала не может быть признана удовлетворительной, фактически УТП находится в стадии становления. Так, из восьми имеющихся на момент проверки инструкторов лишь двое переехали в г. Славутич, остальные будут уволены; инструкторы УТП проверку знаний не проходили, отсутствуют должностные инструкции инструктора НСБ, начальников лабораторий подготовки тренажа и контроля (ЛПТК) и программно-технических средств (ЛПТС); инструкторы УТП не проходят ежегодной, месячной стажировки на действующих блоках в соответствующей их профилю должности.

В УТП ЧАЭС не разрабатываются индивидуальные программы подготовки, подготовка персонала в УТП производится только в объеме вводного курса по ПТБ, ПРБ. Длительное время в УТП остается вакантной должность начальника УТП, отсутствуют тренажеры (участковые, локальные, понятийные, полномасштабный); УТП ЧАЭС не имеет разрешения ГАЭН на подготовку и переподготовку персонала и не готов к его получению.

7. Готовность ЧАЭС к ликвидации последствий радиационных аварий определяется «Планом защиты персонала в случае радиационной аварии на ЧАЭС», при этом в результате проверки комиссией УЮЗО выявлено, что ЧАЭС не в полном объеме укомплектована соответствующим оборудованием, дозиметрическими приборами, СИЗ, защитные сооружения ГО не оснащены в должной мере мебелью, приборами, инструментами, общая вместимость убежищ ГО недостаточна для принятия персонала ЧАЭС в дневное время, при этом дефицит составляет 1400 человеко-мест. Отсутствуют спецпомещения в г. Славутиче для хранения имущества и техдокументации гр. ОПАС, укомплектование группы ОПАС необходимым имуществом составляет 50 % установленного перечня.

Учитывая вышеизложенное, совет Юго-Западного округа Госпроматомнадзора СССР п о с т а н о в л я е т:

1. Признать уровень эксплуатационной безопасности Чернобыльской АЭС не соответствующим требованиям действующих правил и норм по без-

опасности в атомной энергетике. Низкий уровень проектной безопасности в связи с несоответствием проекта правилам и нормам не компенсируется существующей организацией управления станцией, достигнутым уровнем квалификации персонала и его технологической дисциплины.

2. Считать реконструкцию Чернобыльской АЭС нецелесообразной, учитывая, что предлагаемый вариант проекта реконструкции не обеспечит приведения блоков ЧАЭС в соответствие с требованиями НТД по безопасности в части: создания систем локализации аварий, независимости каналов систем безопасности, обеспечения техническими средствами локализации и ликвидации последствий максимальной проектной аварии при разрыве трубопровода 1 контура максимального диаметра.

3. В срок до 15.04.90 г. Чернобыльской АЭС представить в управление Юго-Западного округа Госпроматомнадзора СССР мероприятия по устранению нарушений правил и норм по безопасности, выявленных комиссией УЮЗО (акт от 23.03.90 г.). Предусмотреть реализацию первоочередных мероприятий в срок до 10.05.90 г.

4. В случае невыполнения первоочередных мероприятий в установленные сроки приостановить с 11.05.90 г. работу блоков № 1, 2 и 3 ЧАЭС.

Настоящее решение совета Юго-Западного округа ГПАН СССР и материалы комплексной проверки Чернобыльской АЭС направить в Госпроматомнадзор СССР, Минатомэнергопром СССР для принятия мер.

Председатель совета округа *А. И. Демьяненко*
Секретарь *А. А. Корейский*

Приватна колекція. Оригінал.

Документи підібрано *Н. П. Барановською*

Бачинський А. Д.

*СІЧ ЗАДУНАЙСЬКА. 1775 — 1828:
ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ НАРИС.*

Одеса: МП Гермес, 1994. — 123 с.

Після досліджень істориків кінця XIX — початку XX ст. А. Скальковського, Ф. Вовка і О. Рябініна-Скляревського практично не з'явилося нічого нового з теми — викладені ними історичні факти лише інтерпретувалися і компонувалися певним чином. Досить сказати, що остання наукова стаття з історії Задунайської Січі вийшла майже 50 років тому. Отже, без перебільшення можна стверджувати, що вихід спеціального монографічного дослідження відомого одеського історика професора А. Д. Бачинського «Січ Задунайська. 1775—1828: Історико-документальний нарис» є помітною подією в науковому житті країни.

Відразу зазначимо, що нам праця А. Д. Бачинського сподобалася. Сподіваємось, що переконаємо читачів у слушності такої позиції з огляду на дві принципові обставини. Перша з них має громадянський вимір. Коли у нові часи з'явилася можливість видавати те, що писалося «у шухляду», більшість істориків виявилася, на жаль, не на висоті. А Анатолій Демидович навіть у горезвісні застійні часи, попри всі негаразди, наполегливо вивчав цю сторінку нашої історії і після здобуття Україною незалежності видав змістовну працю.

По-друге, монографія написана на високому професійному рівні. Адже головна проблема при дослідженні історії Задунайської Січі, як зазначав відомий історик українського козацтва В. Голобуцький, полягає у практичній відсутності джерел. І в цьому плані А. Д. Бачинський проявив себе як блискучий дослідник. Він провів без перебільшення величезну роботу в численних архівах, розшукуючи, добираючи і критично опрацьовуючи документальні відомості з історії задунайців. Серед зібраних автором матеріалів особливе місце займає таке унікальне джерело, як автобіографії задунайських запорожців. Завдяки цьому йому вдалося наче зсередини подивитися на історію та устрій Січі Задунайської. А це дало змогу створити для дослідження широку за обсягом, різноманітну за формою і вірогідну за змістом джерельну базу. Наголосимо, що абсолютна більшість використаних джерел уперше введена до наукового обігу.

Автор також критично використав майже всю літературу, і насамперед документальні свідчення з історії Задунайської Січі, і це, з урахуванням архівних звісток, допомогло залучити до дослідження максимум інформації. Дослідженню професора А. Д. Бачинського притаманний зв'язний, спертий на міцний підмурок історичних фактів виклад. Це проявляється, зокрема, як в уникненні зайвої політизації, так і в коректному, поважному ставленні до спадщини своїх попередників. Разом з цим, толерантність не заважає як полеміці з іншими авторами, так і чіткому викладу гострих історико-політичних аспектів теми.

Послідовний документалізм у праці А. Д. Бачинського органічно пов'язаний з гарною і навіть вишуканою мовою. Сприяє художньому викладу і широке використання фольклору — історичних пісень і дум. Це допомагає і прикрасити виклад, і доповнити джерельну базу, і проаналізувати історичну свідомість задунайського козацтва.

Структурно праця складається з вступу та восьми розділів, побудованих за хронологічним принципом. Саме хронологічний підхід, враховуючи особливості історії задунайського українського козацтва, дає можливість докладно змалювати всі основні події історії Січі Задунайської.

У невеликому вступі (С. 3—6) подано загальну характеристику Задунайської Січі як «своєрідної української демократичної військово-політичної громади, що зберегла волелюбні традиції запорозького козацтва» (С. 3), та коротенький аналіз основної літератури.

У першому розділі «Становлення у поневіряннях» (С. 6—16) у загальних рисах автор змальовує долю козаків після ліквідації Запорозької Січі (до 1786 р.). Він наголошує, що частина їх після 1775 р. подалася у Бузько-Дністровський і Дунайський край, що був добре відомий запорожцям і де перебувала значна частина козаків. До турецьких володінь перейшли понад 10 тис. запорожців, що, як зазначає автор, «розселились в Очаківській окрузі, на Березані, по Тілігулу, біля Хаджибея і Балти, у пониззі Дністра від Акермана до Бендер, в Буджаку, в дунайських гирлах — у Вилковому, Килії, біля Тульчі й Галаца» (С. 9). Така масова міграція стала важливим чинником у російсько-турецьких стосунках і викликала неабияку стурбованість царської адміністрації. Цей факт завдав удару політичним амбіціям Російської імперії і тому вона вдалася до тактики «приватних запрошень» і прямого тиску на Туреччину з метою повернення запорожців та недопущення нового вогнища національно-визвольного й соціального руху українського народу. Разом з тим, чітко зазначається у праці, важкі умови життя задунайців, агітація російських агентів і поступки царату вже в той період спричинили повернення окремих груп козаків до Росії. З'ясовується у розділі й малодосліджене питання про обставини виходу задунайців до Австрійської імперії у 1786 р.

Вчений аргументовано доводить, що вихід значної частини задунайців до Росії та Австрії у 1785—1786 рр. і підготовка війни з Росією змусили Порту дозволити створити колишнім запорожцям Задунайський Кіш у пониззі Дунаю на р. Дунаець. «На кінець XVIII ст. ... попри всі складності і протидії, задунайське козацтво постало як окрема самостійна сила, що на неї повинні були зважити обидві імперії. Виникла організована українська козацька демократична громада, що стала центром тяжіння для тих, хто рятнувався від кріпосної неволі» (С. 17).

Складна і неоднозначна історія задунайських козаків у часи російсько-турецької війни 1787—1791 рр., що мала імперіалістичний характер, охарактеризована у другому розділі «У вирі війни» (С. 18—28). Зокрема, зазначається, що вже сам факт існування Задунайської Січі впливав на політику царату щодо нащадків запорожців (утворення Війська вірних козаків у 1788 р. тощо) і щодо Південної України. Цей вплив у літературі або зовсім ігнорується, або недооцінюється. Детально змальовуючи участь задунайців у війні на боці Туреччини, автор не обминає «гострих кутів» цієї проблеми, зокрема, невиконання Портою своїх зобов'язань перед козаками, необхідність останніх воювати разом з турками-мусульманами проти православних запорожців (С. 20). Автор чітко показав згубну роль обох імперій — і Російської, і Турецької — у долі українського народу, і в тому числі козацтва.

Долаючи обмеженість документальних відомостей, вперше в літературі А. Д. Бачинський комплексно охарактеризував перебування задунайців у Сейменах наприкінці XVIII — на початку XIX ст. У відповідному розділі автор виважено аналізує причини, зміст та наслідки протистояння задунайців і некрасовців. Тимчасове перебування задунайців у Сейменах, де Січі з відповідним устроєм не було, стало саме наслідком цього протистояння.

Вплив російсько-турецької війни 1806—1812 рр. на життя задунайців досліджується в розділі «Задунайські запорожці і усть-дунайські козаки». Російське командування, високо оцінюючи бойові якості задунайських запорожців, намагалось залучити їх на свій бік. З урахуванням складного становища козаків — зруйнування їх основного поселення в Катирлезі, оточення місць їх розташування російськими військами, прагнення українських і російських втікачів до легалізації — це мало певні наслідки. Росія в 1806 р. почала формувати із задунайців волонтерські частини, а в 1807 р. — Усть-Дунайське Буджацьке військо з центрами в Килії та Галаці. Цей сюжет про маловідому сторінку історії українського козацтва, на нашу думку, є чи не найкращим у монографії.

Створення Усть-Дунайського війська та інші дії російської адміністрації, спрямовані проти задунайських запорожців, хоч і були певною мірою нейтралізовані діями Порти, ослабили опір козаків російським військам. Проте в цілому ця акція царату скінчилася крахом. З'ясувалося, що усть-дунайські козаки, до яких тікали кріпаки, державні селяни, чорноморські козаки і т.п., мріяли не про велич імперії, а про поновлення на Дунаї Нової Запорізької Січі. Все це змусило Олександра I 20 липня 1807 р. ліквідувати Усть-Дунайське військо.

На жаль, і під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр. українські козаки, позбавлені своєї державності, були змушені проливати кров за чужі імперські інтереси.

П'ятий розділ «Між Дунаєм та Акмангітом» (С. 49—59) присвячено політичній історії Задунайської Січі від 1812 р. до початку чергової російсько-турецької війни 1828—1829 рр. А. Д. Бачинський наголошує, що за 1806—1812 рр., незважаючи на перехід частини задунайців в Росію і втрати під час боїв, кількість козаків зросла за рахунок втікачів від кріпацтва та рекрутчини. Запорожці в результаті запеклих успішних боїв з некрасовцями та липованами у 1813—1814 рр. закріпилися в Катирлезі й Дунавцях, головному центрі некрасовців. Саме в Дунавцях було засновано Січ, що проіснувала до кінця задунайського Коша.

Дунавецька Січ виявилася причетною до багатьох політичних подій в європейській частині Туреччини, про що докладно йдеться в розділі. Зрозуміло, що запорожці всіляко ухилялися, проте не завжди успішно, від участі в каральних експедиціях проти антитурецьких визвольних рухів християн — сербів, румун, греків тощо. Тиснув на Задунайську Січ і російський уряд: це і амністія тим, хто повертався з-за кордону до Росії, і засилка агентів, і надання перебіжчикам землі на правах колоністів. Напередодні війни 1828—1829 рр. тиск уряду на Задунайську Січ посилювався. «Становище Задунайської Січі, — робить цілком слушний висновок автор, — на кінець 20-х років XIX ст. ставало дедалі більше хитким і нестабільним. Розклад серед запорожців набрав великого розмаху» (С. 59).

Про джерела формування, кількість і склад українського козацтва за Дунаєм йдеться в розділі «За Дунаєм» (С. 60—75). Задунайська Січ була законною спадкоємницею Січі Запорозької і з точки зору соціальних джерел формування козацтва. Початок Задунайського Коша було покладено тими запорожцями, які брали участь у заворушеннях 1771—1774 рр. під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. і які не повернулися в Росію. Практично до початку 10-х років XIX ст. багато тисяч запорожців, чорноморців та їх дітей стікались до Задунайської Січі, оскільки ні заснування Чорноморського війська, ні його переселення на Кубань не могло задовольнити всіх колишніх запорожців.

Безліч соціально-економічних і політичних мотивів спонукала тисячі українських селян, міщан та інших трударів «шукати волю за Дунаєм». Автор доречно звертає увагу читача на те, що саме населення Південної України та Поділля давало основний контингент поповнення Задунайського Коша (С. 65).

Природно, що до задунайських запорожців приходили втікачі з усіх регіонів України — Київщини, Чернігівщини, Правобережної та Західної України, навіть з українських поселень на Волзі. Поступово дедалі більшу питому вагу починають становити діти козаків та інших українських втікачів з Бессарабії, Молдавії та Волощини.

Наголосимо, що суха статистика та аналіз соціального складу задунайського козацтва сприймається з інтересом через те, що подаються через складні долі конкретних осіб. Все це дає змогу читачеві скласти конкретне уявлення про особливості соціального складу Задунайської Січі.

Задунайці були нащадками запорожців також через багатонаціональний склад своїх військ. Переважну більшість козаків, звичайно, становили українці, і саме вони визначали національний зміст Задунайської Січі (традиції, мову, побут тощо). Проте у складі задунайців зустрічалися й греки,

румуні, болгари, турки, молдавани, волохи, серби, поляки, росіяни. Нерідкими були й шлюби між козаками і місцевими жінками.

Нарешті, якою була кількість задунайців? Порівняння різноманітних і суперечливих даних привело автора до висновку про те, що «...чисельність населення, юридично належного до Задунайської Січі, в кінці XVIII — на поч. XIX ст. можна визначити в 10—15 тисяч осіб» (С. 75).

Про життя задунайців А. Д. Бачинський розповів у сьомому розділі своєї монографії під характерною назвою «На Січі воля» (С. 76—96). Задунайська Січ увійшла у народну свідомість як синонім волі, вільного життя на січових землях, наданих козакам Туреччиною. Автор докладно з'ясував географічні особливості «задунайських вольностей», топографію та забудову Січі у селі Верхній Дунавець, кількість куренів; він описує слободи і села — загалом більше 1 тис. козацьких дворів.

У розділі з'ясовуються такі питання, як зміст та наслідки козацької автономії, розміри отримуваної від Порти платні, адміністративний, судовий, військовий і політичний устрій Січі, роль і функції січової старшини і т.п. Привертає увагу те, що всі ці питання розглядаються у порівнянні з Запорозькою Січчю. Це, з одного боку, полегшує розуміння читачем історії задунайського Коша, а з іншого — доводить генетичний зв'язок Запорозької і Задунайської січей.

Належне місце автор відводить опису релігійно-культурного життя задунайців та їх побуту, послідовно спростовуючи існуючі в літературі міфи з цих питань. Логічним, спертим на великий фактаж є й зроблений дослідником висновок про те, що «...на Січі почали розвиватися життєво необхідні елементи культури, що спиралися на історичні народні традиції» (С. 87).

Разом з тим, культура задунайського козацтва через специфічні умови його існування поєднувала в собі національні українські, тюркські та романські елементи. Це проявлялося в одязі, звичаях, економічному побуті.

Головним заняттям козаків-задунайців, оскільки Січ розташовувалася в дельті Дуная і на Чорноморському узбережжі, було рибальство. Займалися козаки й землеробством, значення якого поступово зростало, меншою мірою — скотарством, бджільництвом, торгівлею, промислами.

За своїм соціальним устроєм Січ Задунайська була подібна Новій Запорозькій Січі. Зазначимо, що, за Ф. Вовком, Задунайська Січ була, по суті, асоціацією куренів, а курінь відігравав вирішальну роль у громадському, військово-адміністративному й економічному житті козацтва. До аналогічних висновків на підставі вивчення соціального устрою Запорозької Січі дійшов видатний, але сьогодні маловідомий дослідник козацтва з Одеси академік Михайло Слабченко.

Професор А. Д. Бачинський не уникнув немодного нині питання про соціальне розшарування задунайців. Відкидаючи крайнощі, автор доводить існування на Січі приватної власності, найманої праці, соціальної нерівності та значної кількості сіроми.

На жаль, взяли із Запорожжя на Дунай козаки й непомірну любов до чарки та розбійництва, які під гострим пером вченого втрачають свої романтичні шати. Автор є продовжувачем започаткованої ще М. С. Грушевським дійсно наукової, реалістичної традиції у дослідженні українського козацтва. За нашим переконанням, саме такий підхід, а не реанімована деякими істориками і письменниками ідеалізація запорожців, є дійсно патріотичним.

Нарешті, у восьмому розділі монографії «Козацтво не скоренити» А. Д. Бачинський змальовує останній період існування задунайського козацтва та підбиває підсумки дослідження. Факт переходу задунайців у 1828 р. на чолі з кошовим Йосипом Гладким до Росії є загальновідомим. Однією з причин цього автор вважає зміну поколінь. Обличчя Січі стали визначати не старі запорожці, для яких повернення до Росії було зрадою своїх переконань, а молоде покоління. Воно, залишивши в Україні родини, тяжіло до повернення на Батьківщину. Підбурювана царатом і усть-дунайським буджацьким козацтвом, молодь вірила царським обіцянкам амністії, землі й волі.

Підточували Задунайську січ також ті суперечності в її житті, що мали фатальні наслідки і для Нової Запорозької Січі — занепад військової організації, незгоди між козаками-«срібляниками» і сірою, козаками і селянством тощо. Та й поступово здійснювало свій руйнівний вплив головне протиріччя Січі Задунайської як нащадка запорожців — Запорожжя виникло для захисту України від турецько-татарської агресії, а задунайці були змушені воювати на боці Порти проти братів по вірі та крові. Якщо додати до цих політичних, соціально-економічних суперечностей тиск Росії і втручання Порти у козацьке самоврядування, то причини переходу задунайців до Росії стануть зрозумілими.

З утікачів в Росії було сформоване Азовське козацьке військо, що проіснувало до 1865 р. Й. Гладкий не зажив собі ані поваги, ані доброї пам'яті ні за Дунаєм, ні в азовських козаків.

А. Д. Бачинський розповів і про такий мало відомий широкому читачьому загалу та навіть значній частині фахівців факт: у 1828 р. із задунайських та усть-дунайських козаків в Акерманському повіті Бессарабії було утворене Дунайське (з 1856 р. — Новоросійське) козацьке військо, що проіснувало до 1869 р. і було останнім козацьким військом в Україні.

Природно, щодо рецензованої книги є й деякі зауваження. Так, відсутність покажчиків, карт, ілюстрацій та неякісне редакційне опрацювання тексту дещо ускладнюють сприйняття проблеми. На нашу думку, нарізла потреба створити працю про історію ще одного козацького війська — Усть-Дунайського Буджацького.

С. Г. ВОДОТИКА (Херсон),
В. М. ХМАРСЬКИЙ (Одеса)

І. С. Винокур, П. А. Горішний

БАКОТА. СТОЛИЦЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО ПОНИЗЗЯ.

Центр Поділлязнавства, Кам'янець-Подільський, 1994. — 362 с.;
124 мал., 1 ілюстр., 4 карти.

Бакота разом із своєю сільськогосподарською округою без перебільшення вважається одним з найбільш вивчених історико-культурних центрів України. Такий поглиблений інтерес до цього Придністровського кутка пов'язаний передусім з тим, що Бакота у XII—XIII ст. була адміністративним і культурним центром Давньоукраїнської держави. Згодом вона стала звичайним селом у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області, а в 1981 р. була затоплена водами Дністровської ГЕС.

Уперше археологічні роботи на території Бакоти розпочав у 1883 р. київський професор В. Б. Антонович. У 1891—1892 рр. він здійснив розкопки руїн скельного монастиря, виявивши у скалах церкву, келії ченців, цвинтарі. Науковий інтерес до Бакоти свого часу виявляли Ю. Й. Сіцінський, В. К. Гульдман, К. В. Широцький, Д. І. Дорошенко, Н. Молчановський, М. І. Петров, М. І. Городецький.

Якісно новий етап в історії вивчення Бакоти розпочався у 60-ті рр. стараннями Кам'янець-Подільського регіонального наукового центру, організаційно-дослідна спрямованість якого тісно пов'язана з подвижницькою діяльністю відомого українського археолога І. С. Винокура. Близько десяти археологічних експедицій з року в рік цілеспрямовано вивчали історичну топографію Бакоти. Тоді і були розкопані пізньосередньовічний палац в урочищі Двір та цілий ряд старожитностей початку II тисячоліття н. е.

На цій джерельній базі І. С. Винокур і П. А. Горішний уперше видали монографію, спеціально присвячену Бакоті. При її написанні використано

матеріали усіх досліджень з археології цієї округи. Фактично вперше до наукового обігу вводиться такий значний за обсягом матеріал з теми.

Цей матеріал всебічно вивчався як в археологічному, так і в історичному аспекті. Багаточисленність і різнокатегорійність джерел вимагали від авторів досконалої структури праці. З цим завданням вони впоралися бездоганно. Велика кількість схем, малюнків і карт не тільки ілюструє, а й суттєво доповнює авторські побудови.

Рецензована праця складається з шести різних за обсягом (від 14 до 36 с.) розділів. Вона відкривається словом від редактора, передмовою авторів і вступом, більшу частину якого займає історіографічний нарис. Підсумки дослідження подаються як у кожному з розділів, так і у висновках та резюме російською та англійською мовами. Завершується праця солідним (69 с.) оглядом археологічних пам'яток Бакоти та її околиць, написаним за довідково-описовим принципом.

Центральне місце у монографії займають другий, третій і четвертий розділи: «Дослідження пам'яток в урочищі На клині», «Дослідження Бакотського городища-дитинця і посаду», «Скельний монастир». В них розповідається про результати досліджень поселень, вказується місцезнаходження культурних нашарувань розтинів, розкопів, будівель і речового інвентаря. Опис супроводжується ілюстративним матеріалом, що дає можливість переконатися у правильності висновків авторів.

Найцікавішим серед зазначених розділів є третій, присвячений місцезнаходженню центру літописної Бакоти. Дослідження свідчать, що її історичний центр мав площу 1 га і знаходився неподалік річища Дністра, на скелястому місці, яке населення затопленого села Бакоти називало Скельки. До нього примикав великий міський посад (площа 9 га). В Бакоті проживало до 2,5 тис. мешканців, тобто, колись це був досить значний міський осередок давньоукраїнського Пониззя. Однак у тому ж розділі монографії описуються ще два центри. Це, зокрема, городище в урочищі Біла, або Білянська стінка (в книжці вона називається ще городище-замок), та рештки валів і мурів біля с. Теремці (2 км на північний захід від колишнього с. Бакоти).

Ці пункти, зберігаючи зовнішні ознаки центральних поселень, існували, як відомо, водночас з пам'яткою в урочищі Скельки, в XII — XIII ст. Більше того, знаходячись на значній висотній відстані від річки, вони, на відміну від Скельок, практично не затоплювалися під час весняно-літніх повеней, через що їх стратегічно-оборонна роль в історії Бакоти значно вища, ніж урочища. Проте це вже інше питання.

Прийнявши концепцію авторів розділу, читач може дійти висновку про існування трьох міських центрів історичної Бакоти. Однак на запитання, який з них функціонував у XII—XIII ст., праця чітко аргументованої відповіді не дає. Правда, є спроба показати урочище Скельки як такий центр, але вона, на нашу думку, виявилася слабо обґрунтованою через брак археологічних доказів. Перевірити цю гіпотезу практично неможливо через те, що основна територія історичної Бакоти лежить на дні Дністровського моря.

У першому розділі — «Археологічні пам'ятки Бакоти та її території» — автори розповідають про майже 50 стародавніх поселень і культових споруд. Вони зосереджуються головним чином вздовж лівого берега Дністра, від історичного Калюса в Новоушицькому районі аж до сучасного с. Березжанки Черновецького району. Це досить значна територія і саме такою авторам рецензованої праці уявляється периферія літописної Бакоти.

Не останню роль в історії Бакоти як центру Пониззя відіграв чоловічий православний монастир, який сформувався у скалах на схід від міста. Протягом XII—XIII ст. він був опорою становлення і розвитку православ'я у Придністров'ї. Саме йому присвячено четвертий розділ — «Скельний монастир». У п'ятому розділі на основі літописів висвітлюється історія Бакоти XIII—XV ст. Авторі багато уваги приділяють сільській окрузі Бакоти і новому центрові міста, яке з XIV ст. переноситься в урочище Двір. Розкопані там палацові будівлі XIV—XV ст. є переконливим підтвердженням цього

положення. На основі писемних джерел робиться висновок, що палацовий комплекс в урочищі Двір належав литовському феодалові Немиру.

Шостий розділ присвячено з'ясуванню відносин Бакоти з іншими західноукраїнськими землями XII—XVII ст. Наприклад, описуються стосунки бакітських намісників з Болохівською землею та їх князями в часи правління Данила Галицького та його нащадків. З XIV ст. Бакота втрачає міський статус і стає власністю польського магната Потоцького.

Завершуючи розгляд нової книги І. Винокура та П. А. Горішного, слід відзначити, що вона підсумовує всі відомості з історії Бакоти та її округи, що існують нині. Переоцінити цю працю неможливо, хоча не з усіма твердженнями авторів можна погодитися. Хотілося б, наприклад, розширити сюжет про міський центр, а ототожнення пам'яток в урочищі Скельки з центром Бакоти нам уявляється спірним. Та попри це, вважаємо, що українська історія збагатилася ще одним капітальним дослідженням.

В. І. ЯКУБОВСЬКИЙ (Кам'янець-Подільський)

М. В. Коваль

УКРАЇНА: 1939—1945.

МАЛОВІДОМІ І НЕПРОЧИТАНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

К., 1995. — 201 с.

У рамках складних і не завжди однозначних процесів демократизації суспільства незалежної України є назрілим правдиве і водночас наукове підсумування історичного шляху українського народу. Історіографія минулого періоду, на жаль, залишила сучасникам важку спадщину: численні перекручення і збочення, прогалини і міфологізацію. Це сумні результати заідеологізованості та заполітизованості історичних знань у будь-якій їх формі. Особливих деформацій зазнали ключові проблеми і найвідповідальніші періоди вітчизняної історії, до числа яких слід віднести період війни Радянського Союзу проти фашистської агресії, війни, у якій особливі місце і роль належали Україні та її народові.

Широке і повсюдне відзначення 50-річчя вигнання фашистів з України і 50-річчя Перемоги стали приводом і водночас підставою для переосмислення у світлі нової інформації й сучасних бачень цілого ряду в силу різних причин затемнених, перекручених і навіть вигаданих сторінок цієї незмірно трагічної і водночас героїчної епопеї українського народу.

Серед книжкових новинок з названої тематики увагу привертає видана минулого року монографічна праця М. В. Ковалю «Україна: 1939—1945». Особливість її полягає у тому, що автор не ставить метою системно і в повному обсязі висвітлити історію України цього періоду. Мета книги інша: на базі найновіших, не відомих до останнього часу джерел — документів, по черпнутих з розтаєаних архівних фондів, праць зарубіжних істориків, котрі нещодавно стали надбанням вітчизняних істориків, розкрити саме ті явища, події та епізоди трагедії і подвигу народу у війні, що можуть бути визначені як невідомі, чи маловідомі, чи нез'ясовані в історіографії. Сам по собі такий задум є новаторським, пошуковським і, власне кажучи, відповідає духу й вимогам нашого перехідного, переломного часу.

Утверджуючи нові сучасні бачення в історіографії періоду другої світової війни, М. В. Коваль насамперед спинився на ґрунтовному розгляді основних тенденцій у працях істориків радянського періоду. Небезпідставно стверджує він, що, по суті, вся радянська історіографія, навіть останнього десятиріччя існування в Україні тоталітаризму, базувалася на сталінських постулатах і тлумаченнях, метою яких було приховувати від народу прав-

ду історії. Невдачі, поразки, прорахунки і вади, які не з вини народу зробили для нього війну проти фашистської Німеччини надто затяжною, неймовірно кровопролитною і вкрай виснажливою, ранс чи пізно повинні бути осмислені і обнародовані.

Здається, автор рецензованої монографії правий, вважаючи, що є всі підстави створювати нову історіографію з теми «Україна в другій світовій війні». І така історіографія має відповідати нормам і запитам демократичного суспільства. Вона не повинна базуватися на тій чи іншій ідеології і не може бути орієнтована на партійно-політичні пристрасті. При цьому М. Коваль не заперечує певних здобутків і радянської історіографії, адже вона в принципі була спрямована на ушляхення подвигу народу в ім'я врятування Батьківщини і навіть сприяла, певним чином, вихованню у підростаючих поколіннях патріотичних почуттів. З цим, очевидно, важко не погодитися. Але не можна заперечити і того, що, по суті, кожна проблема, тема потребує утвердження з позицій історичної правди. Саме такий підхід і характерний при розгляді конкретних питань, окреслених у рецензованій монографії як «непрочитані і маловідомі сторінки» історії України періоду другої світової війни. Усього цих проблем і «сторінок» — двадцять.

Значну увагу приділено у монографії з'ясуванню такої кардинальної і вельми «хворобливої» проблеми, котра й понині хвилює і дослідників і навіть багатьох людей, далеких від історичної науки, як пошук відповіді на запитання: як могло статися, що країна, яка більше двадцяти років посилено готувалася до відсічі ворожої агресії, зустріла її у стані неготовності, а Червона армія не змогла дати належної відсічі ворогові? Автор, ґрунтовно вивчивши відповідні вірогідні джерела, зваживши різні підходи і точки зору, дає власне тлумачення порушеної проблеми. При цьому намагається зберегти об'єктивність, бережно ставиться до пам'яті героїв і жертв першого, вкрай невдалого періоду війни. Але, як нам здається, у розповіді нерідко спостерігається дисбаланс між героїчним і трагічним на користь останнього.

Позитивним є те, що в рецензованій праці не обійдено і гострополемічних питань, що постали останнім часом як в історіографії, так і в періодичній пресі. Це, наприклад, пресловута версія превентивної війни Німеччини проти Радянського Союзу, що її вперше «пустив по світу» А. Гітлер і яка мусується у відомих працях Віктора Суворова («Криголам» та ін.). М. В. Коваль однозначно ставить під сумнів цю версію, даючи їй належну оцінку з позицій фахівця української історії. І, як нам уявляється, позиція і міркування українського автора мають набагато більш ґрунтовну наукову базу і є переконливими.

Серед інших гострополемічних тем, порушених у монографії «Україна: 1939—1945», привертають увагу міркування автора щодо новітніх тлумачень подій, що відбувалися в Україні в 1943—1944 рр. і мають традиційне науково обґрунтоване і відповідне історичній правді визначення як визволення її території Червоною армією. Зазначивши, що останнім часом це визволення тлумачиться як «окупація» території України радянськими військами, М. Коваль дає своє розуміння цього питання. І, судячи з аргументації, з його точкою зору слід погодитися — радянські воїни, серед яких було багато українців, не могли окупувати власну територію. На жаль, автор не підкріпив цю тезу численними статистичними даними.

Книга містить багато роздумів, пошуків відповіді на складні, нез'ясовані до кінця питання. У цьому контексті важливим для поглибленого пізнання історії України є виділення такої теми М. Ковалем, як «Воєнно-політичний український фактор другої світової війни». З цілковитою підставою він доводить, що українська, як у цілому південна, ділянка радянсько-німецького фронту була центральною, вирішальною принаймні до кінця 1944 р. не тільки на цьому фронті, а й взагалі на європейському театрі воєнних дій.

Не уникає автор і так до кінця і не з'ясованих, але вельми злободенних, пекучих питань вітчизняної історії періоду другої світової війни. Спеціальну увагу приділено, наприклад, ролі і місцю Організації українських націоналістів у визвольному русі в західних областях України у 1939—

1945 рр. Деякі міркування, можливо, і не безспірні, але вони мають право на існування і спонукають до поглибленого вивчення цієї величезної проблеми.

В усякому разі з цілковитою підставою, на наш погляд, М. Коваль вважає, що національно-визвольний рух на заході республіки був за своїм характером народним, масовим (наведено відповідну статистику). Водночас автор пропонує свій погляд на відносини між повстанською масою і керівною верхівкою, вважаючи, що тотожності між ними немає. Така точка зору, як нам здається, відкриває можливості для пошуку зважених, компромісних історіографічних і політичних оцінок.

Більшу ясність вносить М. Коваль і в розкриття вкрай складної, трагічної ситуації в Західній Україні після вигнання з її території фашистських загарбників. У книзі наведено досить вагомі свідчення того, що сталінська політика у цьому регіоні, уповання на силові, примусові методи стала причиною поглиблення кризи, що виливалася у всенародне бідкування, оскільки у протистояння радянській владі у відповідь на дії берлінської держбезпеки ОУН втягнула практично все населення. Реальної ж перспективи, історичних умов для реалізації ідеї державної самостійності України в той час не було. У кінцевому рахунку потерпала неймовірно людність західноукраїнського регіону. Нам уявляється, що ця історична ситуація потребує поглибленого вивчення з широким використанням новонабутих джерел і сучасних досягнень історіографії.

Не менш цікаві документи, цифри, міркування наведено у рецензованій книзі при висвітленні інших актуальних проблем, зокрема таких, як міжнаціональні відносини в Україні у період війни, реагування українського суспільства на прихід нацистських загарбників та запровадження окупаційного режиму, прорахунки і вади в створенні антифашистського підпілля та організації партизанської боротьби у тилу ворога. Автор, наприклад, доводить, що справжніми ініціаторами й організаторами цієї боротьби були військовослужбовці Червоної армії, показує, що історія підпілля у літературі подавалася надто спрощено, без розкриття об'єктивних та суб'єктивних трудностей. Такий же поверховий підхід характерний був і до наукового розкриття джерел перемоги Радянського Союзу у війні.

У своїй праці М. Коваль, відійшовши від традиційних, догматичних нерідко, пояснень складних суспільних процесів, робить спробу проаналізувати механізм безперервної роботи воєнно-промислового комплексу, заново, по суті, створеного в перші роки війни, і роль у цьому української економіки та спеціалістів народного господарства з України. Цікавою є, зокрема, характеристика у рецензованій монографії ролі командно-адміністративної системи в екстремальній ситуації воєнного часу. Її не оцінено однозначно негативно, як це нині зустрічається в літературі. Але правдиво, із залученням нових переконливих фактів, показано відчутні вади цієї системи і, передусім, тенденцію до необґрунтованих репресій щодо населення, схильність до морально-психологічних утисків.

Цінність праці М. В. Ковалю «Україна: 1939—1945» не тільки у тому, що побудована вона на свіжому матеріалі і ставить по-новому нарізлі і не розкриті питання, а й у тому, що в ній автор не уникає складних або невідомих сюжетів, навпаки, не замовчує, а порушує їх, прагне пояснювати, міркувати. У цьому, на наш погляд, полягає його новаторський пошук. Подібні праці орієнтують авторів на проблемне розкриття тих чи інших тем, спонукають до роздумів, зважених оцінок.

Звичайно, у рецензованій праці охоплено далеко не всі «маловідомі і непрочитані» теми, сюжети і питання історії України періоду другої світової війни. Роботу у цьому напрямі слід продовжити тою мірою, якою необхідна нова вітчизняна історіографія історії України періоду другої світової війни. І рецензована праця є першим і вагомим вкладом у створення такої історіографії.

О. О. СУШКО (Київ), М. Ю. ВИГОВСЬКИЙ (Київ)

В. Г. Сарбей (Київ)

Науково-практична конференція «Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти»

28 лютого 1996 р. у Києві відбулася науково-практична конференція «Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти». Організаторами конференції виступили інститути НАНУ: держави і права, археології, історії України, а також Ліга історичних міст України, Київський науково-дослідний інститут соціально-економічних проблем. Активну участь у її роботі взяли історики, економісти, юристи та представники міських управлінь і ряду інших міст України.

Грунтовні доповіді на конференції виголосили академіки НАН України. Зокрема, П. П. Т о л о ч к о у своїй доповіді «Роль Києва у формуванні і становленні давньоруської державності» на основі писемних й археологічних джерел довів наукову неспроможність використовуваної й сьогодні у політичних антиукраїнських намірах карамзінської концепції нібито прямої історичної спадкоємності м. Володимира від стародавнього Києва, показав, що свого значення столичного міста Київ не втратив і після татаро-монгольської навали середини XII ст. До кінця XIII ст. він зберігав свою славу центру руського православ'я, і навіть така відома середньовічна літературна пам'ятка як поема «Задонщина» визнавала провідну державооб'єднуючу роль «матері городів руських»; збереглася й утверджена протягом століть триступенева міська адміністрація Києва: тисяцький, соцький, десятицький.

В доповіді академіка В. А. С м о л і я «Богдан Хмельницький і Київ» показано, що вже Петро Сагайдачний розумів значення Києва як об'єднаної центру українських земель, а Богдан Хмельницький, підкреслюючи те саме історичне значення у період будівництва Української козацької держави, прямо заявляє: «Я пан — воєвода київський». Багато сторінок біографії великого гетьмана, починаючи з його юнацьких років, пов'язано з Києвом. Повчальним і сьогодні є державницьке ставлення Б. Хмельницького до Києва, виражене в його універсалах, що надавали киянам усілякі пільги і проголошували необхідні заборони щодо розвитку господарського життя міста.

Актуальні питання поточної роботи фахівців-істориків і містобудівників порушено у доповіді академіка П. Т. Т р о н ь к а «Історико-культурна спадщина Києва: проблеми і перспективи». Доповідач навів статистику втрат пам'яток київської старовини (найбільше за період 1920—40-х рр.), розповів про роботу над підготовкою тритомного видання Зводу пам'яток історії і культури по м. Києву, про започаткування втілення у життя державної програми відтворення і відновлення зруйнованих і загублених матеріальних пам'яток Києва.

В своїй доповіді «Столиці зарубіжжя: історичний досвід і сучасна роль» академік А. М. Ш л е п а к о в показав, що Київ віками формувався за типом більшості столиць європейських держав як осередків промислової і технологічної культури, наукового потенціалу, культурно-мистецького життя. Державотворчі сили, як правило, формувалися у столичних містах. Не був у цьому відношенні винятком і Київ. Сьогодні, коли так розширилися можливості відвідин столиці України іноземними туристами, дуже відчувається потреба у сучасних путівниках по місту, виданих українською та іноземними мовами.

Член-кореспондент НАН України М. Ф. К о т л я р у своїй доповіді «Давньоруська державність від Києва до Галича» рішуче виступив проти терміну «Галицько-Волинська держава» як такого, що спирається на міф

про спадкоємність Галицько-Волинського князівства від Київського. Насправді, навіть після Батієвої навали на Київ ні Галич, ні Володимир (на Волині) не спромоглися стимулювати об'єднавчий процес щодо руських (українських) земель. (Зазначимо, що проти цих положень на конференції виступив голова міської Ради м. Галича Я. Б. Тонкевич, але свого заперечення не аргументував ґрунтовними фактами, а лише послався на поему «Слово о полку Ігоревім» та Указ Президента України Л. Д. Кучми про збереження м. Галич як історичної пам'ятки).

Безперервна у віках традиція збереження Києвом історичного значення столичного міста за часів середньовіччя і періоду піднесення національного культурно-освітнього і політичного руху аж до часів радянської влади розкрита у повідомленнях: канд. іст. наук Г. Ю. Іванкіна «Політичне значення Києва у другій половині XIII—XV ст.», канд. іст. наук О. В. Русіної «Київська політична традиція в XIV—XV ст.», канд. іст. наук В. М. Рички «Київ — другий Єрусалим (Давньоруська столиця в політичній культурі та ідеології українського середньовіччя)», канд. іст. наук П. М. Саса «Київ в моделі і моделюванні національної ідентичності українців у переддержавний період (перша половина XVII ст.)», д-ра іст. наук В. Г. Сабєя «Місце і роль Києва в українському національному відродженні XIX — початку XX ст.», д-ра іст. наук С. В. Кучко «Проблема столиці в радянській Україні міжвоєнного періоду (Київ — Харків — Київ)».

Директор Київського науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем д-р екон. наук Ю. П. Лебединський у доповіді «Організаційно-економічні засади виконання Києвом столичних функцій в сучасних умовах», підкресливши важливість для сучасного практичного державотворення прийняття «Закону про столицю України», нагадав і про два знаменні ювілеї, які виповнюватимуться у 1997 р. і пов'язані з одержанням Києвом магдебурзького права та започаткуванням щорічних конгресів ярмарків.

Багато науковців-економістів та юристів, депутатів Рад і працівників держадміністрацій у своїх виступах наголошували на необхідності якнайшвидшого прийняття державного Закону і Статуту столичного міста щодо Києва. Наводилося безліч поточних та історичних аргументів. Роботу конференції підсумував мер Києва Л. Г. Косаківський. Його виступ також був багатий на історичні аргументи. Згадувалися і дарований Києву 1710 р. особливий статут, і універсали Богдана Хмельницького, і відповідні державні документи УНР. Нині існуючі у Києві паралельні структури місцевого самоврядування — це двовладдя, яке не зміцнює Українську державу. Київ був і залишається політичним барометром України, вічною її столицею, самоврядним містом. В Європі нема жодної столиці без окремого до кожної з них державного Статуту. Конче необхідний такий Статут, Закон і для столиці незалежної України.

Учасники конференції одностайно підтримали думку про необхідність затвердження найвищими державними структурами Закону про столицю України і схвалили текст відповідного Звернення до Президента, Верховної Ради і Кабінету Міністрів України.

С. І. Світленко (Дніпропетровськ)

Міжрегіональна науково-практична конференція «Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва»

21 грудня 1995 р. в Дніпропетровському державному університеті відбулася міжрегіональна науково-практична конференція «Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва». В її роботі взяли

участь понад 30 науковців, аспірантів та студентів вузів Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Кіровограда, Харкова, Херсона, Черкас.

З вступним словом до учасників та гостей звернувся професор, д-р іст. наук, декан історичного факультету ДДУ А. Г. Б о л е б р у х. Він відзначив, що Україна і Росія мають значний і повчальний досвід історичних зв'язків, а тому глибоке і всебічне їх вивчення з позицій історизму та наукової об'єктивності є одним з актуальних напрямів сучасної історичної науки.

Тематика конференції викликала підвищений інтерес, не випадково в залі засідань важко було відшукати вільне місце. На пленарному засіданні присутні з інтересом заслухали проблемні доповіді. Проф., д-р іст. наук А. Г. Б о л е б р у х (Дніпропетровський університет) ґрунтовно висвітлив особливості концептуальних підходів представників різних ідейних течій в суспільній думці Росії та України щодо національного питання в першій половині XIX ст. Трагічна доля українців та росіян за умов утвердження сталінського тоталітаризму наприкінці 1920-х у 1930-ті рр. стала предметом змістовної доповіді проф., д-ра іст. наук В. В. І в а н е н к а (Дніпропетровський університет). Доповідь начальника Дніпропетровського обласного управління народної освіти доц., канд. іст. наук О. А. У д о д а глибоко розкрила роль закладів історичної науки в міжнаціональних відносинах українського та російського народів у 1920—1930-і рр. Широкий погляд на проблему продемонстрував проф., д-р іст. наук А. С. З а в ' я л о в (Дніпропетровський університет), який виступив з доповіддю «Україна в контексті загальноєвропейської культури».

Досить жваве обговорення конкретно-історичних, джерелознавчих та історіографічних проблем тривало в трьох секціях. В першій з них було порушене широке коло питань українсько-російських відносин із середини XVII до початку XX ст., зокрема їх суспільно-політичні, релігійні, етнокультурні аспекти. Учасники цієї секції з інтересом заслухали виступи проф., д-ра іст. наук Ю. А. М и ц и к а (Дніпропетровський університет) про українсько-російський договір 1654 р., викладача О. А. Р е п а н а (Дніпропетровський університет) — про політику Росії щодо України у 30-ті рр. XVIII ст., доц., канд. іст. наук О. Д. К а п л і н а (Харківський університет) — про погляди слов'янофілів щодо особливостей розвитку України, доц., канд. іст. наук В. Д. М и р о н ч у к а (Дніпропетровський університет) — про українське питання в діяльності I-ї та II-ї Державних дум тощо.

У другій секції предметом обговорення стали міжнаціональні відносини українського та російського народів від 1917 р. до сьогодення. Чималий інтерес викликали виступи доц., канд. іст. наук А. І. Г о л у б а про національні меншини в контексті ідеї української державності у добу Центральної Ради, аспіранта Д. В. А р х і р е й с ь к о г о — про політику Москви щодо аграрного ринку України за умов переходу до НЕПу: за матеріалами Дніпропетровщини (обидва — Дніпропетровський університет), аспіранта І. В. З в і р к о в с ь к о г о (Черкаський університет), який висвітлив питання культури в українсько-російських відносинах у 1990-і рр.

Третя секція розглянула джерелознавчі та історіографічні аспекти історії України та Росії. Серед найбільш вдалих виступів варто відзначити розвідки доц., канд. іст. наук В. І. К о с т е н к а про актуальні питання українського та російського сарматознавства, доц., канд. іст. наук Г. М. В и н о г р а д о в а і студента В. В. Г о л о в к а, які розглянули сюжет «Росія та Україна на рубежі XVII—XVIII ст.: відносини «дочірньої» та «пасербницької» цивілізацій (в контексті концепції А. Дж. Тойнбі)», аспіранта С. П. Б о л д и р я — про «образ науки» у драмах С. Полоцького і Д. Туптала (всі — Дніпропетровський університет).

На заключному засіданні було підбито підсумки роботи конференції, зроблено висновок, що, тільки відтворюючи правду про історичне минуле українсько-російських відносин, можна краще розібратися в сьогоденні та певною мірою накреслити перспективи майбутнього співробітництва.

А. Б. Гречило (Львів)

П'ята наукова геральдична конференція та розвиток сучасної міської герботворчості в Україні

10—11 листопада 1995 р. у Львові відбулася 5-а наукова геральдична конференція, організаторами якої були Українське геральдичне товариство, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ та Центральний державний історичний архів України у Львові. У роботі конференції взяли участь понад 60 дослідників з різних регіонів України, а також з Білорусі, Польщі та Молдови. Було заслухано близько 50 доповідей і повідомлень, в яких порушувалися проблеми геральдики, сфрагістики, вексилології, емблематики, фалеристики та генеалогії.

Основний блок розглянутих питань стосувався міської, земельної, державної й приватної геральдики, її становлення, розвитку та використання. На правове регулювання у галузі застосування офіційної символіки звернув увагу Г. М а т у с о в с ь к и й (Харків). Я. Д а ш к е в и ч (Львів) проаналізував описи печаток, поданих у люстрації Перемиської, Львівської, Галицької та Подільської земель 1469 р. М. Ц е т в і н с ь к и м (Ченстохова, Польща) було проведено дослідження руської тематики в старопольських гербовниках. Окремі виступи стосувалися використання гербів у філігранях (О. М а ц ю к, Львів), картографічних матеріалах (У. К о з а к, Львів) і навіть на гральних картах (Г. І в а щ е н к о, Дніпропетровськ). Із виступів було присвячено проблемам міської сфрагістики та геральдики, заслухано повідомлення про сучасний стан у цій галузі в Україні, ознайомлено з розвитком нового герботворення в Польщі та Білорусі, проведено широке обговорення у формі круглого стола, результатом чого стало визначення основних принципів подальшого розвитку української муніципальної геральдики.

Чи не вперше в українській сфрагістиці предметом дослідження стали церковні печатки (Л. Д о в г а н, Івано-Франківськ), (В. П е р к у н, Вінниця). Важливим кроком у розвитку української вексилології є повідомлення про прапор цеху вінницьких шевців (Ю. Л е г у н, Вінниця).

Варто зазначити, що з кожним роком все більше уваги приділяється генеалогії і разом з розвідками над історією окремих родів з'являються ширші узагальнюючі дослідження, розглядаються різні аспекти родознавства, проводиться генеалогічний аналіз (З. С л у ж и н с ь к а, Б. Ч у м а, Н. С а л я к, Львів).

На конференції підбито підсумки річної діяльності Українського геральдичного товариства (УГТ) — всеукраїнської громадської організації, створеної 1990 р., яка займається науково-дослідницькою та популяризаційною роботою в галузі геральдики і суміжних дисциплін. У 1995 р. Товариство спільно зі Словацьким генеалогічно-геральдичним товариством при Матиці словацькій організувало експонування в Україні виставки «Із сучасної словацької геральдичної творчості» (Львів, Луцьк, Мукачеве, Ужгород, Київ). УГТ активно працювало над проблемою міської геральдики, що нині є досить популярною в Україні. Дуже часто міські Ради, готуючись до відзначення якоїсь ювілейної дати, пов'язаної з виникненням населеного пункту, прагнуть обов'язково затвердити новий знак, забуваючи іноді, що геральдика є науковою дисципліною і має певні теоретичні принципи та методологічні засади герботворення. Із самого початку своєї діяльності УГТ розпочало роботу над формуванням цілісної системи української муніципальної геральдики, науковим опрацюванням її основних правил, форм подачі, термінології.

Оскільки в Україні досі так і не створено державної геральдичної служби (такі пропозиції владним структурам від УГТ подавалися неодноразово), а процес місцевого герботворення йде майже стихійно, то Товариство само

впроваджує таку систему в життя, надаючи консультації, здійснюючи експертну оцінку та розробляючи пропозиції для міських і селищних Рад. Як уже згадувалося, під час конференції було прийнято основні принципи розвитку міського герботворення, котрі базуються на історичних традиціях та на світовому досвіді сучасного муніципального герботворення. Вони вже опрацювали себе на практиці. Протягом останніх п'яти років понад сто міст і селищ нашої країни відновили давні або прийняли нові герби. Відрадно, що члени УГТ у різних регіонах України активно приступили до популяризації питань міської символіки: ними відновлено давні або створено ряд вдалих і цікавих проектів нових гербів та прапорів для населених пунктів. Ці знаки спираються на місцеві традиції, багатий історичний матеріал і відображають окремі характерні риси поселень. Такий підхід дає змогу створювати самобутні герби, які не мають аналогів і підкреслюють індивідуальність кожного міста (на противагу герботворенню 60—80-х років, коли міські знаки «мали відображати і минуле, і сучасне, і майбутнє», що призвело до одноманітності та безликовості створених емблем).

УГТ відродило також традицію міської вексилології. За історичними матеріалами та опрацьованою методикою, міські прапори передбачено подавати на квадратному полотнищі (це також добре відрізняє їх від інших видів прапорів). При встановленні такого атрибуту у приміщенні (скажімо, у сесійному залі міської Ради) допускається застосовувати додаткове горизонтальне кріплення, яке підтримує полотнище.

Вже понад 60 міст України прийняли такі символи за пропозицією УГТ. Робота Товариства високо оцінена і зарубіжними спеціалістами. Не випадково в 1995 р. УГТ було прийняте до Міжнародної федерації вексилологічних асоціацій та Міжнародної конфедерації геральдики і генеалогії.

До дня відкриття конференції випущено збірник тез доповідей і повідомлень. Проведення наступної, шостої наукової геральдичної конференції, заплановане на 14—16 листопада 1996 р. у Львові.

В. М. Крижова (Київ)

Захист докторської дисертації О. М. Лебеденком

29 березня 1996 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті історії України НАН України відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук О л е к с а н д р о м М и х а й л о в и ч е м Л е б е д е н к о м на тему «Анархізм в Україні (кінець XIX — початок XX ст.)».

Офіційні опоненти: д-р іст. наук, проф. О. П. Р е є н т, д-р іст. наук, проф. В. Ф. С о л д а т е н к о, д-р іст. наук, проф. М. Г. Щ е р б а к відзначили актуальність, високий науково-теоретичний рівень, практичну значимість дисертації, її відповідність вимогам, які ставляться до докторських дисертацій.

Позитивну оцінку дисертація та автореферат отримали у відгуках, надісланих провідною організацією — Українським державним педагогічним університетом ім. М. П. Драгоманова, а також Українською академією внутрішніх справ, Одеським і Сумським державними університетами, зав. відділом Інституту національних відносин і політології НАН України, д-ра іст. наук, проф. Ю. І. Ш а п о в а л а, зав. кафедрою історії України Ізмаїльського педагогічного інституту, д-ра іст. наук, проф. А. К. Т и ч и н и.

На засіданні ради відбулася дискусія з приводу досліджуваних у дисертації проблем, в якій взяли участь чл.-кор. НАН України В. І. К л о к о в, д-р іст. наук, проф. В. Ф. В е р с т ю к, д-р іст. наук, проф. В. Г. С а р б е й. Спеціалізована рада одноголосно ухвалила порушити клопотання перед ВАК України про присудження О. М. Лебеденку вченого ступеня доктора історичних наук.

СОДЕРЖАНИЕ

Кучма Л. Д. Доклад на торжественном собрании по случаю 400-летия со дня рождения Богдана Хмельницкого	3
Темко Г. Д. Строительство Вооруженных Сил Украины: проблемы и перспективы	13
<i>400-летие Берестейской унии</i>	
Харишин М. В. Украинская церковь между двумя униями (1569—1596 гг.)	24
Беляков Г. Ф., Белякова О. Г. Берестейская уния в работах польских историков XX ст.	34
<i>Проблемы украинской медиевистики</i>	
Моця А. П. Киевская Русь: результаты и перспективы исследований	41
Гурбик А. А. Волоочная помира на украинских землях в составе Великого княжества Литовского в XVI ст.	49
Русина Е. В. Украинские земли в московской внешней и внутренней политике конца XV — начала XVII ст.	62
<i>Из исследований в области специальных исторических дисциплин</i>	
Бузало В. И., Табачник Д. В. История ордена Трудового Красного Знамени УССР. 1921—1933 гг.	75
<i>Из истории религии и церкви</i>	
Любашенко В. И. (Львов). Еретико-рационалистические движения в Украине XV—XVI ст. (к вопросу о генезисе и эволюции «пожиждовленных»)	90
Греко-католическая церковь в 1944—1991 гг.	101
* * *	
Зубарь В. М. Некоторые вопросы истории Северного Причерноморья в конце II — в начале III ст.	115
Погребинская И. М. Правовое и экономическое положение евреев в Украине (конец XIX — начало XX ст.)	124
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ	
Корни Чернобыльской трагедии: вопросы безопасности атомной энергетики языком документов (<i>Окончание</i>)	133
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Водотыка С. Г. (Херсон), Хмарский В. М. (Одесса). А. Д. Бачинський. Січ Задунайська. 1775—1828: історико-документальний нарис	147
Якубовский В. И. (Каменец-Подольский). І. С. Винокур, П. А. Горішний. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя	151
Сушко А. А., Выговский М. Ю., М. В. Коваль. Україна: 1939—1945. Мало-відомі і непрочитані сторінки історії	153
ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ	
Сарбей В. Г. Научно-практическая конференция «Роль столицы в процессах образования государства: исторический и современный аспекты»	156
Свитленко С. И. (Днепропетровск). Межрегиональная научно-практическая конференция «Украина и Россия: опыт исторических связей и перспективы сотрудничества»	157
Гречило А. Б. (Львов). Пятая научная геральдическая конференция и развитие современного городского герботворчества в Украине	159
Кривцова В. М. Защита докторской диссертации А. М. Лебеденко	160